

Міністерство освіти і науки України

Ярослав Мельник
Ольга Лазарович

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА

Навчально-методичний посібник

Видання четверте
перероблене та доповнене

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів*

Івано-Франківськ
«Симфонія форте»
2016

ББК 81.416.1
М 48

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
для студентів філософських факультетів
вищих навчальних закладів
(лист №041-159/15 від 2.06.2005 р.)*

Головний редактор **М. П. Лесюк.**
Рецензенти: **Н. Д. Бабич**, професор кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;
Д. С. Іщенко, професор кафедри російської мови Одеського національного університету;
М. В. Скаб, доцент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Мельник Я. Г.

М 48 Церковнослов'янська мова / Я. Г. Мельник, О. М. Лазарович. – Вид. 4-е перероблене та доповнене. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2016. – 252 с.

У посібнику висвітлена історія церковнослов'янської мови як системи з дописемного періоду до наших днів. Звертається особлива увага на історико-культурологічний аспект становлення і функціонування мови.

Для студентів і викладачів спеціальності «релігієзнавство» вищих навчальних закладів, богословських і теологічних інститутів, семінарій та академій.

ББК 81.416.1

© Мельник Я. Г., Лазарович О. М., 2012

ПЕРЕДМОВА

Церковнослов'янська мова як окрема дисципліна впродовж останнього століття не була предметом вивчення на теренах східних слов'ян. Останнім дослідником, який залишив по собі серйозні студії, був професор Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Інші розробки в цій галузі належали перу таких дослідників, як В. В. Виноградов, А. Мейє, А. М. Селіщев та ін., але їх погляди були зорієнтовані більше на давні часи, початкові стадії розвитку писемної мови – старослов'янську та давньоруську мови, частково давньоукраїнську та староросійську мови. Дослідників цікавив також дописемний період, у результаті чого вийшли етимологічні словники української, російської та білоруської мов. Значним досягненням сучасної філологічної науки є вихід у світ словника «Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)» за редакцією Р. М. Цейтлін, Р. Вечерки та Е. Благової. Проте період розвитку і функціонування церковнослов'янської мови наступних століть залишався поза увагою дослідників.

Ситуація, що склалася в сучасній філології зокрема та культурі загалом, сприяє розвитку нових напрямків досліджень і вивченню церковнослов'янської мови як самостійної науки. Легалізація релігій, свобода віросповідання в сучасній Україні зумовили розширення мережі навчальних закладів релігійно-духовного спрямування, а відкриття відділень за спеціальністю «Релігієзнавство» у вищих навчальних закладах зумовило необхідність вивчення таких дисциплін, як «Історія церковнослов'янської мови», «Староцерковнослов'янська мова» і «Церковнослов'янська мова» тощо. Виявилось, що ґрунтовних посібників і підручників для цієї спеціальності немає. А через це при вивченні церковнослов'янської мови доводиться звертатися до численної науково-методичної літератури. Проте це не полегшує ситуації. Актуальним є створення підручника, який забезпечив би належне викладання та вивчення цієї дисципліни у відповідних навчальних закладах.

Пропонований посібник має деякі особливості. По-перше, він розрахований не на філологів-лінгвістів, а на майбутніх фахівців

нефілологічних спеціальностей. Тому цією специфікою зумовлені подеколи надмірна деталізація, популярність окремих тлумачень, а в окремих випадках і неповнота висвітлення теми. По-друге, студенти спеціалізованих навчальних закладів, які вивчають теологію чи релігієзнавство, не ознайомлюються зі старослов'янською мовою, історичною граматиною східнослов'янських мов, історією літературних мов – вони студіюють лише церковнослов'янську мову. Тому посібник хоч і охоплює весь період розвитку мови від пізнього дописемного періоду до кінця XX ст., та найповніше висвітлюється сучасна церковнослов'янська мова. По-третє, окрім граматичних тем, частину посібника складають матеріали, присвячені історії письма у слов'ян, перекладам Святого Письма, функціонуванню церковнослов'янської мови у різні періоди тощо.

Церковнослов'янська мова неправомірно вважається нині мертвою, – вона і сьогодні обслуговує потреби значної кількості населення Європи й Азії, використовується як обрядова. З часу мовних реформ Никона та Петра I в Росії ця мова набула статусу самостійної мови, яка розвивається за своїми законами, хоч і тепер зазнає впливу національних літературних мов. Її історія визначила періодизацію, сучасне функціонування має свої особливості (щоправда, в посібнику не аналізуються східнослов'янські редакції церковнослов'янських текстів, бо їх риси чітко не виражені).

Вступ

1.1. Давні свідчення про слов'ян

Поява слов'ян на теренах Східної Європи, утворення протоетносів і велика міграція народів багато в чому залишаються нерозгаданими. Десятки теорій та гіпотез щодо цих проблем ще не дали відносно остаточної відповіді. Друга половина ХХ ст. була ознаменована новими теоріями та відкриттями, але суттєвого вирішення проблем не відбулося. Більшість дослідників дотримується думки, що вперше протослов'яни як одна із гілок праіндоєвропейської спільноти з'явилися у Східній Європі у III–II тисячолітті до народження Христа. Власне, у цей період розпадається на дві гілки балто-слов'янська мовна єдність, перша з яких лягає в основу балтійської мовної групи, друга стає основою слов'янських мов.¹

Приблизно з кінця третього і початку другого тисячоліття до нашої ери і до середини першого тисячоліття нашої ери триває процес виокремлення та формування спільнослов'янської мови. У кінці цього періоду відбуваються процеси подальшої диференціації мовно-етнічних груп, у результаті чого поглиблюються діалектні відмінності й утворюються три мовно-діалектні групи, які лягли в основу південно-, західно- та східно-слов'янської мовних груп.

Процес розпаду праслов'янської мови на діалектні групи був складним і тривалим. Поступово ці групи набували певних відмінностей, які пізніше їх визначили як окремі мовні підгрупи. Процес мовно-культурної диференціації продовжувався тривалий час і завершився у VII–VIII ст. нашої ери. Ці свідчення дають нам археологічна наука, реконструктивна (порівняльно-історична) лінгвістика, історія та історична антропологія. Крім цього, до нашого часу дійшли і перші свідчення про слов'ян у працях істориків, мандрівників тієї давньої пори.

Найперша згадка про слов'ян, як вважає більшість учених, належить давньогрецькому історикові Геродотові (V ст. до н.е.), який пише про те, що на північ від скіфів, які населяли північне Причорномор'я, жили неври та будини. За культурологічними та ін. даними, вони мали слов'янську приналежність.

Пліній Старший (давньоримський історик) дає більш конкретну інформацію про населення Східної Європи. Він указує на те, що на

¹ Див.: Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. – М.-Л., 1962. – С. 92.

території між Віслою, Балтійським морем та Карпатами, Десною і Дніпром проживає певне населення, яке він називає венетами, або венетами (veneti). Про veneti згадує і Корнелій Тацит. Він констатує, що венети проживають у районі Вісли, Одери та Балтійського моря.² Можливо, йдеться, власне, про

Іл. 1. Території, заселені слов'янами у IX ст.

² Див.: Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. – М., 1961. – С. 88.

балтійську мовну групу, яка відокремилась від слов'янської гілки значно пізніше. Такого ж погляду дотримується і Клавдій Птоломей (II ст. н.е.), який стверджує, що венети жили на півночі, вздовж Венетської затоки (Балтійського моря – Іл. 1).

Це свідчення підтверджується тим, що середньовічні німці називали прибалтійських слов'ян Wenden (або Winden). Така назва з дещо зміненими фонетичними компонентами побутує і зараз у народів басейну Балтійського моря (вона вживається стосовно слов'ян, які нині населяють ці території).

Більш пізні й точні відомості знаходимо у працях таких істориків, як: Прокопій Кесарійський («Історія війни з готами», 551–554 рр.), Йордан («Історія готського народу», 551 р.), Маврикій (Псевдомаврикій, «Стратегіка», кінець VI ст.), Ф.Симокатта та ін., які називають населення, що займало території по Дніпру, Дунаю, Дністру, Прикарпаттю, Віслі, південному узбережжю Балтійського моря, антами, венетами та скловінами (словенами). Враховуючи ці дані, вчені вважають, що словенами називали південних слов'ян, венетами – західних, а антами – східних.

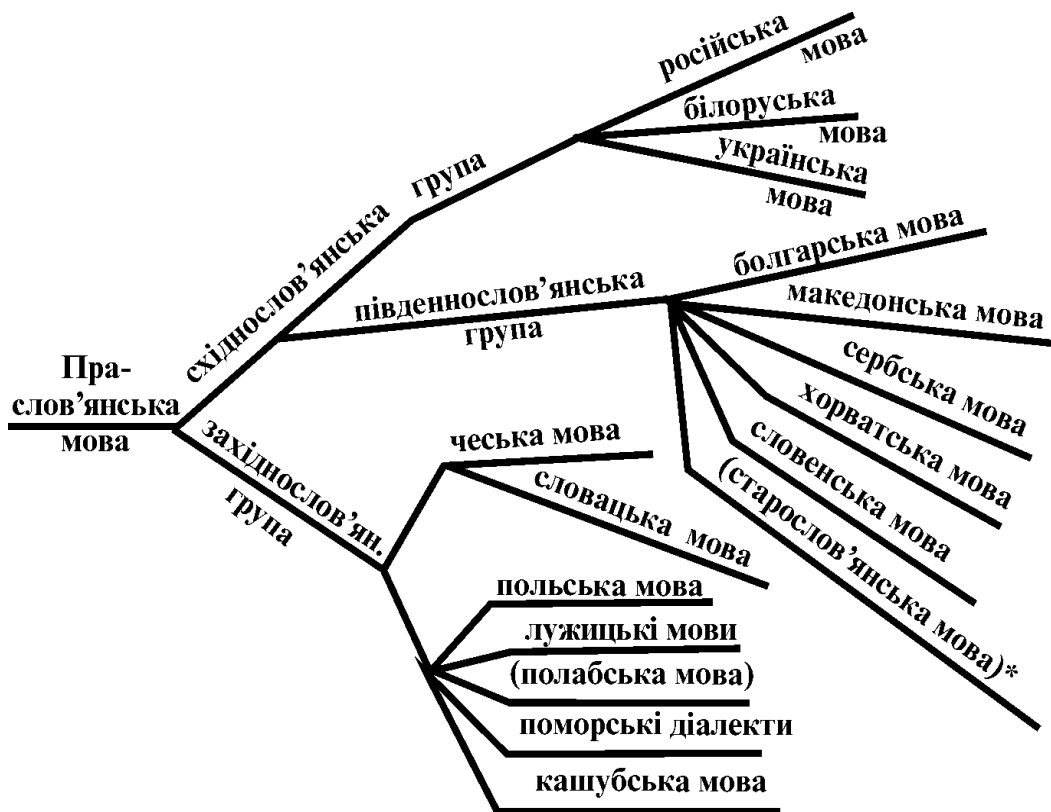
Лінгвістичний, зокрема топонімічний та археологічний матеріал також підтверджує положення про те, що в V–VI століттях відбувся розпад спільнослов'янської єдності на відповідні групи, а у зв'язку з цим і розпад праслов'янської мови на діалекти, які, в свою чергу, лягли в основу трьох мовних груп (Іл. 2).

Після розпаду слов'ян на три групи диференційні процеси не завершилися. У V–VI ст. слов'яни заселяють Балканський півострів, на заході досягають р. Лаби (Ельби), на півночі активно обживають узбережжя Балтійського моря, а на сході вони доходять до верхів'я Волги та Оки.

Візантійські історики часто згадують у своїх працях цей племінний союз і вказують на близькість мов і культур цих народів, на те, що побут, традиції, одяг, вірування дуже подібні.

Таким чином, процес розпаду єдиної праслов'янської спільноти і визначення основних територій завершився, найімовірніше, до кінця V – початку VI ст. нашої ери. Внаслідок цього завершився період праслов'янської єдності, який тривав понад дві з половиною тисячі років.

Зауважимо, що в VII–VIII ст. утворюються перші слов'янські держави. Так, у кінці 70-х років VII ст. на півночі Балканського півострова утворилась слов'янська держава, яка невдовзі була захоплена болгарською (тюркською) ордою під керівництвом хана Аспаруха. Але впродовж

Іл. 2. Класифікація слов'янських мов

кількох століть болгари (тюрки), батьківщиною яких було Поволжя, повністю асимілювалися слов'янським населенням Балкан.

У VII ст. виникає перша держава у західних слов'ян – князівство Само, яке занепало після смерті його засновника. Після цього на теренах західних слов'ян утворюється ще ряд держав (зокрема, Великоморавське князівство), які проіснували зовсім недовго.

Визначною подією в історії слов'ян було прийняття християнства і оголошення його у 865 р. офіційною релігією Болгарії.

На території східних слов'ян у цей час формується і в IX ст. постає як могутня держава Київська Русь.

1.2. Періодизація розвитку церковнослов'янської мови

Історія церковнослов'янської мови може розглядатися як ланцюг історичних епох, які між собою тісно пов'язані та взаємозумовлені. Вона складається з двох основних періодів. Перший може бути визна-

* У дужки взято мертві мови.

чений як дописемний: праіндоєвропейський, праслов'янський та пізній дописемний. Спираючись на досягнення сучасної археології та історичної лінгвістики, праіндоєвропейський період можна окреслити від V–IV до III тисячоліття до н. е. З кінця III тисячоліття до н. е. до середини I тисячоліття н. е. визначається праслов'янський, або спільнослов'янський період. Однак зазначимо, що балтійська мовна група виділилась з балтослов'янської в окрему мовно-етнічну групу дещо пізніше. На думку вчених, це відбулося в II тисячолітті до н. е.

Завершується спільнослов'янський період, як зазначалося вище, у V–VI ст. н. е. Після розпаду слов'янської мовної єдності на південну, західну та східну пройшло майже три століття, поки у слов'ян з'явилася писемність. Цей період розвитку слов'янських культур можна визначити як пізній дописемний. Під час створення Кирилом та Мефодієм слов'янської графіки слов'янські народи визначилися територіально і знаходились у певній мовно-культурній автономії, і на цей час слов'янські мови (діалектні групи), особливо південні та східні, були дуже близькими. Тому, власне, старослов'янська мова була безперечно прийнята багатьма слов'янськими народами. З 60-х років IX ст. починається новий, *писемний* період розвитку церковнослов'янської мови. Перший етап її розвитку можна назвати старослов'янським періодом. Він окреслюється 862(3)–988 роками. 988 рік подається умовно, оскільки в період до хрещення Русі перші перекладні джерела, очевидно, потрапляли на територію східних слов'ян, а після хрещення потрібен був ще певний час для того, щоб перекладна література була в достатній мірі розповсюджена і стала елементом церковно-обрядової культури.

З кінця X – початку XI ст. починається давньоруський період розвитку церковнослов'янської мови, який продовжувався до кінця XIII – початку XIV ст. Власне, з кінця XIII ст. утверджується тенденція до розпаду східних слов'ян (Давньої Русі) на три мовні об'єднання, які пізніше лягли в основу української, російської і білоруської мов. ** З кінця XIII ст. відбувається процес розпаду давньоруської мовної єдності, але водночас, дотримуючись традиційних концепцій, церковнослов'янська мова зберігає усталену форму (залишається стійкою функціональною системою) і обслуговує весь східноцерковний православний обряд. Зазначимо, що уже в XIII ст. чітко визначаються редакції, які намітилися

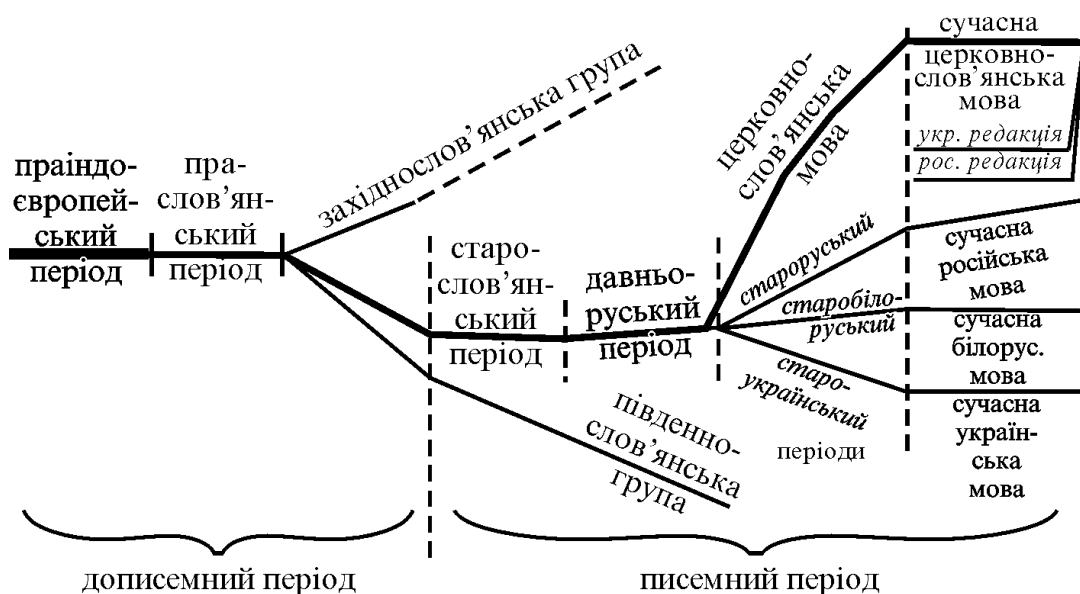
** Тепер у науковій літературі спростовується думка про спільний давньоруський період у розвитку східнослов'янських мов. Тут йдеться тільки про давньоруський період у розвитку церковнослов'янської мови.

ще в IX ст. Вся церковнослов'янська література групується за трьома редакціями – південною, західною та східною.

Східна редакція, яка, власне, охопила всю Київську Русь, визначала церковнослов'янську мову як книжно-літературну.

Таким чином, поряд із мовами української, російської та білоруської народностей існує четверта – церковнослов'янська, яка обслуговує усі три народності, зберігаючи традиції церковнослов'янського книжництва. У цей час здійснюється особливо багато перекладів, редакцій, створюються центри книжництва при монастирях, де тиражувалася, перекладалася та розповсюджувалася церковна література.

Період ренесансу східнослов'янських культур був ознаменований чіткою визначеністю державницьких тенденцій і розвитком шкільництва, виходом граматик. Частково кризова ситуація, що склалася у розвитку мов у Російській імперії, у православної церкві та науці, визначила реформи, які проводились Никоном, Петром I та Єлизаветою. У результаті цих реформ, хоч і не завжди виправданих, у 1710 році було остаточно відділено церковнослов'янську писемність від так званого громадянського письма. Від 1710 р. починається період післяпетровських реформ. Треба зазначити, що в цей час церковнослов'янська мова зберігає давні традиції церковнослов'янської мови XIV – XV століть. Але розвиток російської та української літературних мов не міг не позначитися на

Іл. 3. Періодизація розвитку церковнослов'янської мови

церковнослов'янській мові. Ще з XIII і до XVIII ст. церковнослов'янська мова зазнавала у більшій мірі південно-західного та західного мовного впливу, оскільки центрами книжництва були Київ, Вільно, Львів, Острог та ін., а з середини XVIII ст. освітні й культурні центри перемістилися на схід, тому церковнослов'янська мова почала зазнавати більше східного впливу.

Особливий інтерес порівняльно-історичного мовознавства у XIX ст. до історії, давньої літописної літератури, створення нових граматики та словників і т.п. активізували вивчення церковнослов'янської мови, її функціонування, хоча у своїй основі вона була мовою консервативною, вірною книжним традиціям. Від середини XIX ст. завершуються післяпетровські реформи і починається період *нової церковнослов'янської мови*, або *сучасної церковнослов'янської мови*, який продовжується і до сьогодні.

Слід зазначити, що повноцінного розвитку українська редакція церковнослов'янської мови набуває у 2-й половині XIX ст. З середини XIX ст. до 20-х рр. XX ст. на теренах Західної України інтенсивно видається богослужебна література, яка несе яскраві ознаки формування української редакції (найчастіше – фонетичний, лексичний та орфографічний плани). Але у 20-х–60-х роках XX ст. здійснюється відхід від тенденцій формування української редакції і перехід до української літературної мови. Тому процес виокремлення та вдосконалення української редакції церковнослов'янської мови як самодостатньої мовної системи не був завершеним і не були створені підручники з української редакції церковнослов'янської мови. Натомість російська редакція залишилась поширеним та широкоживим явищем у православному обряді, хоча на початку XXI ст. мають місце незначні ознаки переходу від російської редакції церковнослов'янської до російської літературної мови. Тому станом на початок XXI ст. церковний обряд у Східній Європі (та інших регіонах з локальним проживанням слов'ян) здійснюється українською мовою або церковнослов'янською мовою у російській редакції.

До цього слід додати, що найбільш активний період вивчення старослов'янської та церковнослов'янської мов припадає на середину – другу половину XIX ст. і до 20-х років XX ст.

Така періодизація є умовною, оскільки фундаментальні праці, які б відображали специфіку розвитку власне церковнослов'янської мови, не представлені в достатній кількості, а ті, які представляють історичну славістику, недостатньо висвітлюють складність розвитку кожного періоду власне церковнослов'янської мови.

1.3. Типи письма

Прембулою до історії створення слов'янської азбуки мала б бути історія графічних систем дослов'янського періоду.

Не можна не погодитись з проф. І. Огієнком, який стверджує, що «найвеличнійший здобуток усієї людської культури за останні три тисячі літ життя – це, безумовно, фонетичне письмо...»³. Але перш ніж винайти фонетичне письмо, людство прожило довгі тисячоліття, користуючись іншими графічними системами, менш досконалими.

Більшість учених схиляється до тієї точки зору, що, власне, давньоєгипетська ідеографічна знакова система є першоосновою для створення інших знакових систем, які розповсюджені в даний час на Євразійському континенті та в Африці.

Ідеографічне (картинне) письмо виникло в епоху ранньої давньоєгипетської культури (близько IV тисячоліття до н.е., на думку інших учених – на початку III тисячоліття). Хоча найперші елементи знакових систем, які знайдені на Близькому Сході та в Північній Африці, датуються VIII тис. до н.е.

На думку деяких учених-єгиптологів, наприклад, А. Шарфа, на формування давньоєгипетської графічної системи вплинула месопотамська культура. Та більшість дослідників схиляються до точки зору, що утворення і розвиток письма у давніх єгиптян було самостійним.

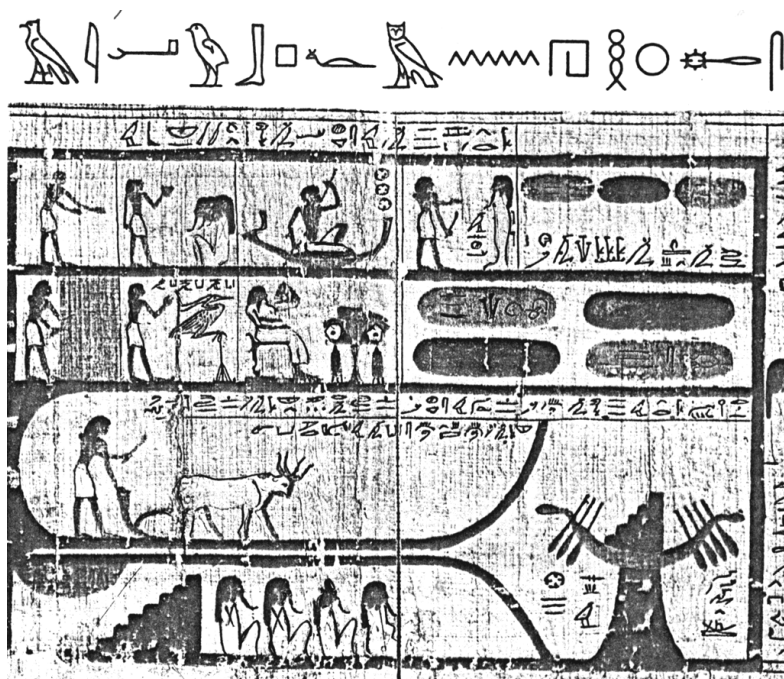
Характерним для ідеографічного письма є зображення певного знака, який передає зміст поняття. Такий знак у лінгвістиці називається **ідеограмою**. Наприклад, поняття «воїн» відображає малюнок воїна, «йти» – крокуючих ніг, «влада» – скіпетра, «сонце» – фараона, «слухати» – вуха і т.д.⁴ За свідченнями вчених, у Давньому Єгипті було понад 500 таких значків. Давньоєгипетська культура залишила велику кількість добре зображених «текстів», які прикрашали гробниці та палаци фараонів. У той час у Давньому Єгипті існував і різновид ідеографічного письма – письмо ієрогліфічне, яке використовувалося як спеціальна знакова система, що обслуговувала священні обряди та ритуали. Цією системою користувались на певному етапі тільки жерці. Давньоєгипетське ієрогліфічне письмо вважається найдосконалішим ідеографічним письмом. Сучасні китайські ієрогліфи були побудовані на

³ Огієнко І. Повстання азбуки і літературної мови у слов'ян. – Жовква, 1938. – С. 8.

⁴ Див. Иоганес Фридрих. История письма. – М., 1979. – С. 30–76.

Іл. 4. Хетський ієрогліфічний напис (ІХ ст. до н. е.)

Іл. 5. Давньоєгипетський текст, виконаний на папірусі. «Книга мертвих»

ідеографічному письмі, але з часом досить сильно змінились і утворили самостійну логограмно-знакову систему.

На початку III тис. до н.е. в Давній Месопотамії розвивається клиновидна система письма. Єдності у поглядах на походження цього письма немає. Одні вчені стверджують, що воно утворилось від давньоєгипетського ідеографічного письма, інші доводять, що воно утворилось

і розвивалося самостійно, але в основі цього виду письма теж лежало ідеографічне.

На відміну від єгиптян, які писали на листках папірусу, ассірійці і вавілоняни використовували глиняні таблички. У м'яку поверхню таблички під нахилом вдавлювали прямокутною паличкою, у результаті чого утворювався клиновидний відтиск (значок). Композиція цих значків і складала один знак, а повний набір знаків утворював текст. Якщо інформацію, нанесену на табличку, потрібно було зберегти, то після нанесення «тексту» таблички висушувалися на сонці або випалювалися. Спочатку клинописом користувались ассірійці та вавілоняни, але з часом ця система письма набула значного розповсюдження в Азії.

Іл. 6. Табличка Нармера.
Єгипетські ієрогліфи
бл. 3000 р. до н. е.

Іл. 7. Давнє китайське
ідеографічне письмо

人	夕	干	木	糸	羽	身	食
口	大	心	毛	白	老	車	馬
刀	女	戶	水	呂	肉	足	高
力	子	手	火	石	艸	金	麻
勺	山	支	爪	禾	虎	長	黑
口	山	支	牛	穴	衣	門	飛
口	工	方	犬	竹	言	頁	
土	巾	日	生	米	貝	風	

Іл. 8. Сучасні китайські ієрогліфи

В доісторичний період вона використовувалась навіть на о. Крит та на Балканах. До наших днів дійшла значна кількість таких пам'яток давньої культури. Як правило, на них містяться тексти релігійно-культового, політичного, торговельного, побутового характеру.

Клинопис як система письма на певному етапі розвитку складалася майже з 2000 знаків. Але згодом кількість їх зменшилась до 300–400 найбільш уживаних.

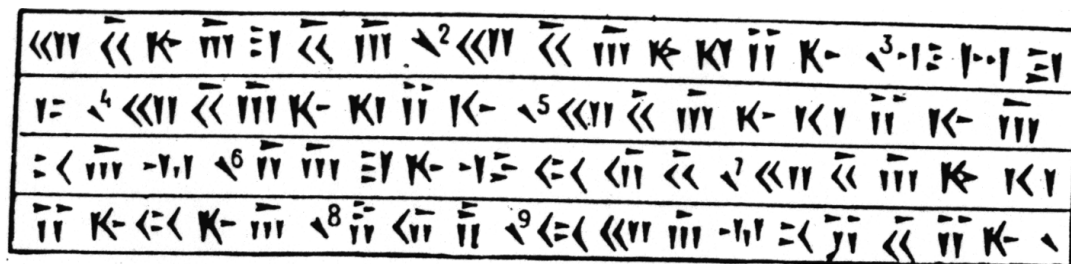
Клиновидне письмо, на відміну від ідеографічного, є силабічним (складовим), або напівалфавітним. Кожний знак являв собою силабограму, з комбінацій знаків складалися слова.

1	Y	11	<Y	100	Y Y-
2	YY	12	<YY	200	YY Y-
3	YYY	20	<<Y	300	YYY Y-
4	Y Y	30	<<<Y	400	Y Y Y-
5	Y Y	40	<<<<Y	500	Y Y Y-
6	Y Y	50	Y	600	Y Y Y-
7	Y Y	60	Y <	700	Y Y Y-
8	Y Y	70	Y <<	800	Y Y Y-
9	Y Y	80	Y <<<	900	Y Y Y-
10	<	90	Y <<<<	1000	Y < Y-

⇐ **Іл. 9а. Найбільш ранні форми шумерського числення**

Іл. 9б. ⇐ Ієрогліфічний лувідійський напис із Кархемиша (IX ст. до н. е.)

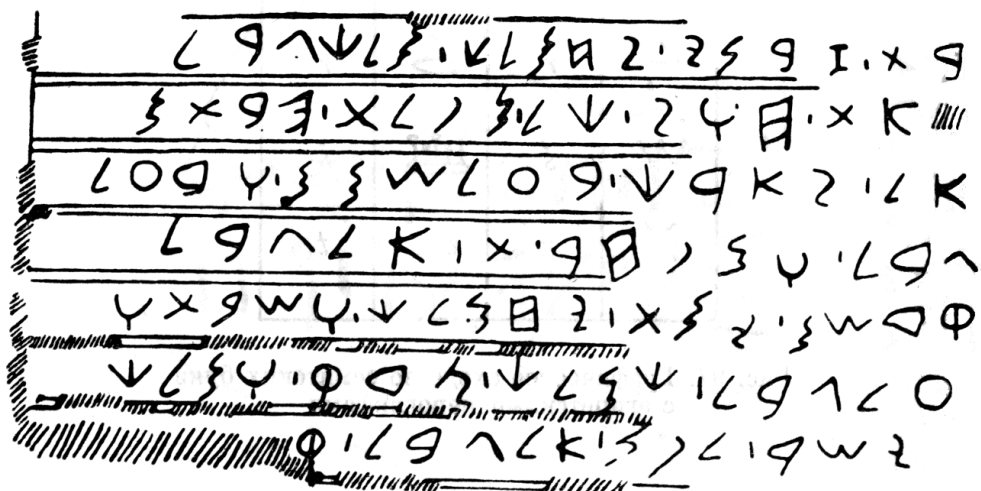
Іл. 9в. Персидський клиновидний напис

Система давньошумерського клиновидного письма проіснувала приблизно до V ст. до н.е. Клиновидне письмо було більш досконалим, ніж ідеографічне, оскільки за його допомогою можна було передати складніші поняття.

У Ассирії та Вавілоні утвердилася традиція горизонтального написання рядків зліва направо, а також у вигляді вертикальних стовпчиків. Взагалі проблема напрямку написання (зліва направо,

справа наліво, зверху вниз і т.ін.) ще не розгадана, але, на нашу думку, у цьому випадку можна апелювати до специфіки картини світу, яка формувалася впродовж тисячоліть, переживаючи певні впливи й тенденції. Можливо, актуальною є ціннісна ієрархія, яка впливала на модель світу. Так, наприклад, народи, у яких місяць має більше культурно-семіотичне та ритуально-обрядове значення, більш схильні до написання справа наліво, а народи (культури), для яких сонце є більш актуальним, схильні до написання зліва направо. Тобто, ймовірно, що напрямок написання пов'язаний зі специфікою фазового руху небесних тіл. Певну роль відіграє і специфіка географічного розміщення рельєфу, на якому проживає певний етнос, що, безперечно, впливає на сприйняття простору, уявлення про вертикаль та горизонталь, початок та кінець, небо і землю, божественне та земне і т.ін. У кожному разі, напрямок написання рядка не є випадковим, він обов'язково детермінований багатьма етнокультурними факторами.

Аналіз наступного етапу розвитку письма вимагає особливої уваги. У кінці II тисячоліття до н.е. з'являється концептуально нова система письма – семітське буквене письмо, яке було набагато зручнішим і досконалішим за всі системи, які існували до того часу. Сутність його полягає в тому, що невелика кількість знаків (близько двох десятків) за рахунок комбінаторних сполучень могла утворювати будь-яку словесну форму. Це письмо назвали фінікійським. Найдавніший напис датується 1000 роком до н.е. Він зроблений на саркофазі царя Бібла Ахирама. Фінікійське письмо, як і інші західносемітські писемності цього періоду,

Іл. 10. Фрагмент фінікійського тексту (X ст. до н. е.)

було консонантним (на письмі зображались тільки приголосні). Фінікійці, за свідченнями одних дослідників, винайшли письмо фонетичне, успадкувавши графічні традиції народностей Межиріччя та Близького Сходу, інші вчені доводять, що фінікійцями була успадкована єгипетська система письма, яка була ними розвинена і вдосконалена.

Фінікійська культура (територія сучасного Лівану) досягла дуже високого рівня розвитку, і згодом її впливу зазнали усі сусідні народи, в тому числі греки, культура яких зароджувалась у XI–X ст до н.е.

У греків не було свого письма, і вони запозичили його у фінікійців. Процес запозичення був тривалим і продовжувався кілька століть. Найдавніші пам'ятки давньогрецького письма датуються VIII ст. до н.е. Форма їх дуже подібна до фінікійського письма. Фінікійці писали від правої руки до лівої. Греками була успадкована і ця традиція. Але приблизно в V ст. до н.е. у греків з'являється новий спосіб написання, так званий бустрофедон (волоборозна), тобто неперервний рядок: спочатку справа наліво, потім зліва направо, далі знову справа наліво. Власне, у такий спосіб і були написані закони Солона. Але таке написання було досить складним, і тому греки скоро від нього відмовились і до IV ст. залишають написання від лівої руки до правої.

Треба зазначити, що у фінікійському алфавіті всі букви, крім звукового, мали ще й цифрове значення. На певному етапі розвитку графічних систем ця традиція теж була успадкована різними мовами.

Зазнавши впливу фінікійського письма, в окремих регіонах Греції розвивались різні алфавіти. У IX–VIII ст. до н.е. греки запозичили письмо, а перші пам'ятки належать до VIII–VII ст. до н.е. Але у

V ст. до н.е. іонійський (мілетський) алфавіт активно розповсюджується по всій Елладі і стає загальноприйнятим на Балканському півострові і, частково, за його межами.

Грецьке письмо було більш досконалим, ніж фінікійське, оскільки розвинулось у звукобуквене, греки писали не тільки приголосні, але й голосні букви.

Іл. 11. Фрагмент давньогрецького тексту (V до н. е.)

Перші форми письма давніх греків мали епіграфічну форму, тобто використовувались для надписів та підписів. Оскільки ці надписи

виконували ще й декоративну функцію, вони були великого розміру, кутасті, як правило, висічені в камені чи в іншому творчому матеріалі. Але досить швидко письмо проникло в усі сфери життя давніх греків, стало використовуватись з різною метою. Оскільки у греків починає використовуватись такий матеріал, як папірус, письмо дещо змінює свою форму, стає більш округлим – ця форма письма отримала назву **маюскульне письмо**. З часом воно набуває іншої форми – скорописної, або курсивної. У V ст. до н.е. поряд з папірусом використовується пергамент, що сприяло виникненню **унціального, або уставного письма**. Ця форма письма стала важливою віхою в розвитку як давньоеллінської культури, світових видів письма, так і азбук загалом.

Пізніше з'являється **мінускульне письмо**, яке мало ознаки унціалу та курсиву. Воно було красивим, досконалим та зручним для скорописання. Ці форми письма суттєво вплинули на створення слов'янських азбук.

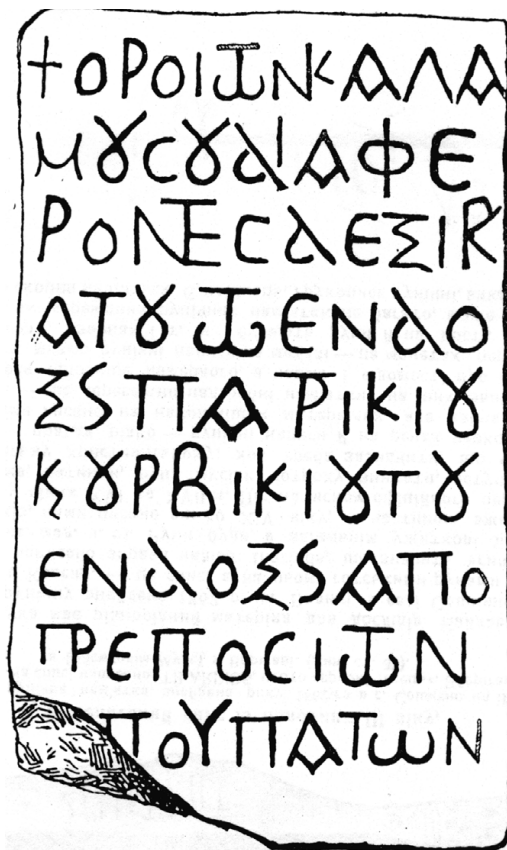
Давньогрецька культура вплинула на формування усіх культур басейну Середземного моря, та найбільший вплив вона мала на давніх римлян. Першими у давніх греків алфавіт запозичили етруски, вони запозичили і традицію написання – зліва направо. До цього вони писали за семітським зразком – справа наліво.

У V–IV ст. до н.е. на території Апеннінського півострова розповсюджується **латиниця**.

З плином часу латиниця не зазнала суттєвих змін і залишилась у своїй давній формі.

У давніх греків системи письма запозичили не тільки слов'яни, але й копти, готи та ін.

Копти вже в III ст. створили новий алфавіт на базі грецького унціалу. Нубійці, прийнявши християнство, запозичили коптське письмо.

Іл. 12. Грецький напис на пограничному стовпі VI–VII ст.

Серед готів, які спочатку проживали в басейні Вісли, а в II–III ст. переселились на південь і оселились на території Криму (на території Криму вони проживали до XVI ст.), України, Румунії, теж розпо-

ATTAHNSARPHNHNAM
YEHNAINAMQFEIN CIMAFINAI
NASSNSFEINS YAIRFAIYIGRA
FEINS SYEINHIMINACAHANA
AIRFAI HAPFNNSARANAΦANASIN
TEINANGIFNNSHIMMADAR' GAH
AFLETNNSFATEISKPLANSSIGAH
MA SYASYECAHYEISAFLETAMFAI
SKPLAMNNSARAIM GAHNIBRIG
RAISNNSINFRMISTPNVNGAI AKLAN
SEINNSARFAMMANBIALIN PNTE
FEINAISTFINADANGAI GAHMAIS
GAHYNAFNSINAIYINS AMEN:

Лл. 13. «Отче наш» із готського
Срібного Кодексу VI ст.

всюджувалось християнство, а відповідно і писемність теж була запозичена. Вестготський єпископ Вульфїла (318–388), відмовившись від рунічного письма, створив так зване вестготське, або готське письмо, взявши за основу грецький та латинський алфавіти, і зробив перший переклад Біблії та Євангелія на готську мову, але переклад не дійшов до наших днів (збереглися лише деякі фрагменти, написані сріблом на червоному пергаменті).

Походження вірменського письма залишається нерозгаданим. Спроби вивести вірменське письмо з грецького не дали позитивних результатів. Відомо те, що після прийняття християнства в 301 р. виникла необхідність перекладів вірменською мовою богослужбової літератури. У I половині V ст. придворний учений Месроп Маштоц (пом. у 441 р.) створив так званий вірменський алфавіт, відкинувши перський, яким до цього часу користувались вірмени. Але яка саме графічна система лягла в основу новоствореного вірменського алфавіту, не відомо. Можна говорити лише про те, що у вірменському алфавіті прослідковуються впливи грецького унціалу, давнього вірменського письма, сирійського, арамейського, аршакидського алфавіту пехлеві (Північний Іран).

Історія грузинського письма теж губиться в глибині історії. Існує гіпотеза, що його створив той же блаженний Месроп Маштоц, але свідчень, які підтверджують цю гіпотезу, дуже мало. Відомо лише те, що грузинське письмо виникло в V ст. і в особливостях його графічної системи прослідковуються впливи арамейського письма, але більше усе ж грецького. Прямі зв'язки грузинського письма з тим чи іншим алфавітом виявити не вдається. Цікавим є те, що існує два варіанти грузинського алфавіту: письмо **мхедрулі** («письмо воїнів») і письмо **хуцурі** («церковне»).

Отже, можна зробити висновок, що писемність пройшла величезний історичний шлях від давньоєгипетського ідеографічно-ієрогліфічного до звуко-буквеного давньогрецького, в результаті чого з'явилася можливість створення слов'янської азбуки.

1.4. Докирилична (протокирилична) писемність слов'ян

Дискусії навколо проблеми докириличного письма у слов'ян не вщухають і до сьогодні. Чи була писемність? А якщо була, то яка? Ці та ряд інших питань цікавлять дослідників впродовж майже двох останніх століть, але питання залишаються відкритими. Більшість дослідників схиляється до думки, що писемність була, але яка, визначити важко, оскільки свідчень до наших днів майже не дійшло.

Про те, що у слов'ян була писемність до створення азбуки Кирилом і Мефодієм, свідчать такі факти.

По-перше, слов'янські народи проживали в центральній частині Європи, в оточенні високорозвинених народів, з якими вони підтримували тісні економічні, політичні та інші контакти. Ці народи, зокрема, візантійці, греки, готи та ін., на той час вже прийняли християнство і мали свою писемність. Східнослов'янські народи швидко перейняли писемну культуру, що свідчить про підготовленість до її сприйняття, тобто певний досвід у користуванні письменами вже був. Але письмена, якими користувалися слов'яни, не були досконалыми.

По-друге, перші переклади Святого Письма по-слов'янськи, зокрема, східної редакції, свідчать про те, що література слов'ян уже була високорозвинена. Такий рівень розвитку не може бути здійснений стрибкоподібним способом, оскільки мова – найбільш консервативна галузь культури. Очевидно, що слов'яни пройшли значний шлях розвитку як культури, так і мови.

По-третє, болгарський письменник X ст. Чорноризець Храбр (Хоробрий) писав: (◊ писменехъ чръноризца храбра)

Прѣжде оубо словѣне не имѣхѡ книгъ. Нѣ чрътами и рѣзами чѣтѣхѡ и гатаахѡ погани сѣще. Крестивше же сѡ, римскани и гръчьскыи писмены. Нѣждаахѡ сѡ словѣнскы рѣчь безъ оустроенна. Нѣ како можетъ сѡ писати добрѣ гръчьскыи писмены Бѣ или живѡтъ... и тако вѣшѡ многа лѣта.

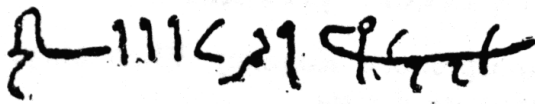
«Про письмо» чорноризця Храбра

Отже, раніше слов'яни, коли були язичниками, не мали книг (письмен), але читали і вгадували за допомогою рисок і зарубок. Коли ж вони прийняли хрещення, то змушені були використовувати римські та грецькі літери без порядку. Але як можна правильно записати грецькими літерами «Богъ» або «Животъ». І так було багато років (переклад Б. Н. Флорі).

Отже, ще до створення кирилиці слов'яни користувались «чертами» і «резами», тобто рисками та зарубками, писали «без устроєнія», писемність була безсистемна.

По-четверте, про писемність слов'ян згадують у своїх творах та спогадах арабські мандрівники, історики, географи, які відвідали Східну Європу до прийняття християнства. Так, арабський історик Абул Гасана Масуді в першій половині X ст., відвідавши східнослов'янські храми, засвідчив, що на камені одного з храмів були записані пророцтва. У 921 р. арабський письменник і місіонер Ібн-Фодлан писав, що бачив русів, які, здійснивши поховання, поставили великий дерев'яний стовп і зробили на ньому написи.

Арабський письменник X ст. Ібн-ель-Недим згадував про «руське» письмо, навіть подавав його форму, правда, ці написи (значки) досі палеографами не прочитані.

**Гл. 14. Напис, відтворений
Ібн-ель-Недимом**

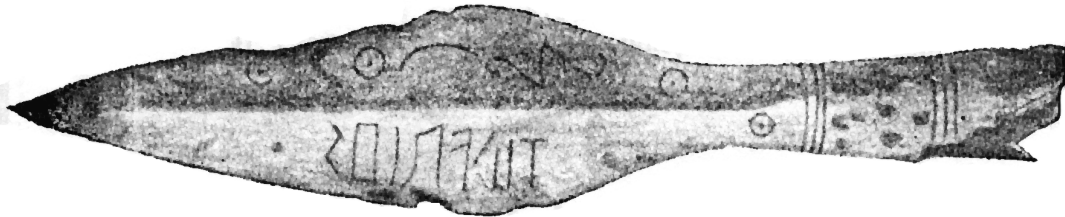
Ще одна важлива звістка про «руське» письмо подається у «Житті Костянтина». Тут у восьмому розділі говориться, що коли Костянтин прибув до Херсонесу Таврійського близько 860 р., то знайшов уже

готові переклади Євангелія і Псалтиря. Додатковою інформацією про ці переклади вчені не володіють. Не відомо, чи це були «письмена» гунів, чи слов'ян, а якщо слов'ян, то не відомо, що це була за мова (графічна система).

Як уже говорилося вище, Чорноризець Храбр згадував про те, що слов'яни «не имѣху книгъ», йдеться про впорядковану азбуку і писемність, а користувались «чѣртами и рѣзами». Якими були «чѣрти и рѣзи», нам також не відомо.

Деякі дослідники стверджують, що у слов'ян було рунічне письмо. Ми досить багато знаємо про германські руни, але інформація про слов'янські вкрай скупа.

Германські руни (від готського *runa* – таємниця) були розповсюджені на значній території Європи ще з II–III ст. і проіснували до пізнього середньовіччя. Більшість дослідників виводять руни з латини. До нашого часу дійшло близько 150 старих рунічних написів і понад 3500 молодших. Побутує думка, що руни є нічим іншим, як особливим типом загальнонімецького койне.

Іл. 15. Ковельський спис (III ст.). Найдавніша рунічна пам'ятка

Рунічні написи, як правило, здійснювалися на камені, металі, кості, дереві. Найчастіше це надгробні написи, надписи на монетах, перстнях, списах, мечах та ін. Рунічні написи частіше є однослівними або двослівними. Вони відображали (називали) ім'я, прізвище майстра або власника.

Що стосується можливості існування слов'янських рун, то ця гіпотеза поки що не доведена, тому що знахідок, які могли відноситись до слов'янських рун, вкрай мало, усі вони, як правило, не дешифровані або не є характерними для слов'янської культури.

Говорячи про дописемні знакові системи (графічні системи, письмена), варто згадати і про карбування (тамгування), яке широко використовувалося при виготовленні знарядь праці, посуду, при будові та в оздобленні храмів і т.д. Але ці знаки (карби) виконували ідентифікаційну функцію і відношення до мови мали дуже приблизне. Традиційно кожен цех, майстер, будівничий мав такий знак і залишав його на виготовленій ним речі. Карбування та

Іл. 16. Напис царя Самуїла 993 р.

клеймування досить детально описано і систематизовано в археологічній науковій літературі.

Карбування та клеймування – це окремий пласт культури, який лише дуже умовно співвідноситься з мовою і рунічними написами.

Рунічне письмо мали тюркські народи, які з VIII–X ст. населяли Центральну Азію та Сибір.

Отже, спроби встановити специфіку, форму і систему докириличної писемності слов'ян поки що не принесли успіху. Але безсумнівним є те, що у так званій «дописьмовий» період на території, яку населяли слов'яни, були певні графічні системи, які використовувались для передачі і зображення інформації. Власне, ці написи і стали підґрунтям для сприйняття кирилиці або ж латиниці як впорядкованої і систематизованої звуко-буквеної системи.

1.5. Історичні передумови створення слов'янської азбуки

У кінці 862 року моравський князь Ростислав послав у Константинополь послів з проханням, щоб Михайло III (візантійський імператор) прислав місіонерів, які б створили слов'янську азбуку і переклали на зрозумілу слов'янам слов'янську мову священні книги. Таке прохання було зумовлене тим, що Моравія в той час була форпостом слов'янства на заході, і населення, як правило, етнічні слов'яни, щільно співіснувало з германськими народами. Приймавши християнство з Візантії, слов'яни дотримувались східного обряду, і германські народи, приймавши римокатолицький обряд, вступили з ними в певні протиріччя. Тому Михаїл III разом з патріархом Фотієм з радістю відгукнулись на прохання моравського князя. Вибір упав на двох братів: Костянтина та Мефодія.

Костянтин (826–869 рр.) та його старший брат Мефодій (820–885 рр.) були родом з Македонії, з міста Солунь (тепер Салоніки). У той час населення цієї місцевості складалося наполовину з греків, наполовину зі слов'ян. Деякі дослідники вважають братів слов'янами, та, за афонськими переказами, батько їх, Лев, був болгариним, а мати – гречанка. Батько братів був воєначальником високого рангу. Костянтин та Мефодій отримали на той час блискучу освіту. Після смерті батька Костянтина, 14-річного юнака, за наказом Фотія привозять до столиці, де він продовжує навчання. З перших днів перебування в столиці Костянтин подружився з Фотієм, який був найосвіченішою людиною епохи, і це значною мірою визначило подальшу долю юнака.

Збагативши знання, Костянтин стає бібліотекарем патріаршої бібліотеки. Але великий потяг до знань змушує через певний час покинути цю посаду, оскільки, можливо, робота перешкоджала наполегливій самоосвіті, і через деякий час він покидає столицю і вирушає у просвітницькі мандрівки до сарацинів (арабів), у Болгарію, до хозарів.

На шляху до хозарів Костянтин відвідує грецьке місто Херсонес на південному побережжі Криму і, за свідченнями «Житія», перекладає з єврейської «Граматику в восьми частинах», яка не дійшла до наших днів, як і інші його праці.

Така широка географія мандрівок і багатогранна діяльність свідчать про те, що Костянтин був однією з найосвіченіших особистостей епохи, мав велику віру, просвітительську одержимість.

Відвідавши Тавриду, він знаходить останки папи Климента II, який, за повір'ям, був висланий імператором Траяном (I–II ст.) і знищений (його було втоплено разом з якорем у морі). Взявши мощі, він ще довгий час подорожував з ними, поки у 868 році не віддав Папі Адріанові II. Після цього мощі були покладені у саркофаг у Соборі святого Климента.

У Херсонесі відбулась ще одна визначна подія: Костянтин, як свідчить «Житіє», знайшов «Євангеліє» і «Псалтир», написані «руськими буквами», які до сьогодні залишаються нерозгаданими: **Ѡврѣте же тоу евангеліе и ѡсалтырь, роуцьскыми писмены писано. и чловѣка ѡврѣтѣ, глаголюща тоу бесѣдою, и бесѣдовавѣ съ ним, и слоу рѣчи прнімѣ, своен бесѣдѣ прикладаа различнаа писмена гласьнаа и съгласьнаа, ...въскоре начатѣ честн и сказати”**

Повернувшись з місіонерської мандрівки до хозар, Костянтин застав у Константинополі моравських послів.

Мефодій, на відміну від свого молодшого брата, з юних літ був пов'язаний з військовою справою, після чого був призначений правителем однієї з візантійських провінцій на території Болгарії. Майже десять років він обіймав цю посаду, потім він відправився на гору Олімп, де провів кілька років, осягаючи Божу мудрість через книги.

Після просвітницько-проповідницьких мандрівок Мефодій повертається до Константинополя і разом з молодшим братом, виконуючи розпорядження імператора Михайла III і архієпископа Фотія, відправляється з місією в Моравію. За свідченням історичних документів, отримавши наказ, брати довго постились і перебували у глибокій молитві.

У 863 році місія прибула до Моравії. Брати розпочали роботу над створенням азбуки і перекладами священних книг. Їх діяльність тривала півтора року.

Після трьох років просвітницької діяльності у середині 866 року брати разом з учнями відправляються до Риму. По дорозі просвітителі відвідали князівство Паннонію, де навчали 50 учнів слов'янської мови.

У Римі на час прибуття місії папою став Адріан II, змінивши недавно померлого Миколая. Адріан зустрів просвітителів з великими почеснями. Книги слов'янською мовою, які привезли місіонери, поклали в одній із церков Риму і здійснили над ними урочисту літургію.

Майже два роки провели Костянтин і Мефодій у Римі. Виснажений тривалими мандрівками, боротьбою та працею, на початку лютого 869 року Костянтин важко захворів. Перед смертю він прийняв схиму та ім'я Кирило, 14 лютого 869 року помер. Поховали Кирила в церкві Святого Климента у Римі.

Після смерті брата Мефодій, отримавши сан архієпископа Моравії і Паннонії, відправляється в Моравію, щоб продовжити справу, розпочату разом з Кирилом. Спочатку Мефодій прибув до князя Коцела і розгорнув активну роботу для створення школи слов'янської писемності, перекладу духовної літератури. Через деякий час він був схоплений і кинутий до в'язниці німецькими єпископами. Майже два з половиною роки він провів у в'язниці.

За розпорядженням нового папи Іоана VIII Мефодія звільнили і повернули йому статус архієпископа Моравії. Мефодій продовжує свою діяльність. Виснажений тривалою боротьбою, тяжкою працею, 19 квітня 895 року Мефодій помер. Похований був у Велеграді.

Після смерті просвітителів слов'янська писемність розповсюдилась на території південної Європи, незважаючи на складності, які створювали римо-католицькі священники. Найбільшими прихильниками та продовжувачами справи просвітителів були Горазд, Климент, Наум, Ангеларій та Лаврентій. Доля Горазда та Лаврентія невідома, а троє інших відправилися на південь, в Болгарію, де продовжували справу, розпочату Кирилом та Мефодієм.

У Болгарії в той час були сприятливі умови для проведення просвітницько-місіонерської діяльності. Цар Симеон (893–927 рр.), здобувши політичну незалежність від північних сусідів та Візантії, утвердив слов'янську мову як офіційну мову церковного обряду. В той час у Болгарії діяли видатні особистості, учні Кирила та Мефодія – Климент

Охридський, Наум Охридський, Ангеларій, Костянтин Преславський, Григорій Пресвітер, Мніх та ін. Вони активно продовжували працю своїх попередників: створили великі центри слов'янської писемності та просвітительства – Пантелеймонів монастир у Преславі та Охриді, що на південному заході Македонії.

Період царювання Симеона називають «золотим віком» болгарської писемності.

1.6. Слов'янські азбуки: глаголиця і кирилиця

Кожен з відомих алфавітів – свідчення високого рівня розвитку культури народу, який його створив і використовував. Слов'яни також збагатили скарбницю світової культури двома самотніми азбуками – кирилицею і глаголицею. Азбуки точно відбивають фонетичну структуру старослов'янської мови, з деякою відмінністю лише в окремих звуках і звукосполученнях, і свідчать про визначний талант укладачів цих алфавітів.

Наявність двох азбук ще й досі викликає серед учених суперечки, які зводяться до таких питань:

- 1) чи існувало письмо у слов'ян до Костянтина і Мефодія;
- 2) які джерела обох азбук;
- 3) яка з двох слов'янських азбук – глаголиця чи кирилиця – була створена Костянтином?

Глаголиця – термін більш пізній і взятий з хорватської мови. У Хорватії католицьких священників, які відправляли слов'янську літургію, називали *glagoljaši*, від старослов'янського **глаголати** – говорити.

Кирилиця – старий церковнослов'янський термін **кѣриловница**, що неправильно позначає «письмо Кирила». Слово *кирилиця* пов'язане з основоположником старослов'янської писемності Костянтином-Кирилом і первісно, як припускають, називало найдавнішу слов'янську азбуку, яку зараз називають глаголицею. Згодом, коли у Болгарії глаголиця витіснилася новішим старослов'янським письмом, назву *кирилиця* книжні люди перенесли на це нове письмо, за яким вона зберігається і до сьогодні. Отже, кирилиця виникла у Болгарії у післякирило-мефодіївський період і носить свою назву не по праву, бо не має ніякого відношення до особи Костянтина-Кирила.

У фаховій літературі існують різні думки про походження і авторство першої слов'янської азбуки. Одні вчені вважають Костянтина автором глаголиці, інші – автором кирилиці. Переважна більшість дослідників

кирило-мефодіївської проблеми (В. Копітар, П. Шафарик, Ф. Міклошич, В. Ягич, В. Григорович, В. Щепкін, М. Тихомиров, О. Селіщев, П. Черних та ін.) вважає, що першою слов'янською азбукою, створеною Костянтином, була глаголиця. Цілком слушне зауваження з цього приводу знаходимо в українського вченого О. С. Мельничука: «Посилання на те, що кириличне письмо є більш досконалим, ніж глаголиця, скоріше може бути використане для підтвердження історичної першості глаголиці, а не кирилиці, оскільки відомо, що більш досконалі форми, як правило, з'являються і поширюються у суспільстві пізніше від менш досконалих і на їх ґрунті».

Гіпотези про створення кирилиці Костянтином, уперше висловленої Й. Добровським, дотримується менше вчених (І. Срезневський, О. Соболевський, В. Істрін, П. Плющ та ін.). На їхню думку, глаголиця виникла пізніше як своєрідний вид штучного тайнопису, що був необхідний у тих умовах, коли німецько-католицька влада і латинське духовенство переслідували книги, написані кирилицею. Думка про те, що глаголиця була введена у літературний і, зокрема, церковний ужиток не Кирилом, а кимось після нього, ніяк не узгоджується з фактом загального поширення глаголиці у церковному вжитку X–XI ст. на широкій території різних слов'янських земель.

Оригінальний погляд на взаємовідносини двох азбук висловив у 1884 році російський учений В. Міллер. Він вважав, що протокирилиця, основу якої склав візантійський унціал, була для Костянтина зразком для створення глаголиці, звідки він узяв порядок літер та звукове значення їх і додав новостворені слов'янські літери. Проте глаголиця виявилася досить незручною для користування у слов'ян, тому через деякий час учні Костянтина удосконалили протокирилицю за зразком глаголиці, щоб зберегти звичайний уже для слов'ян порядок та склад літер алфавіту. Ця нова кирилиця досить швидко витіснила глаголицю.

Гіпотеза В. Міллера знайшла свій подальший розвиток у працях болгарського вченого Е. Георгієва, який вважав, що кирилиця не була кимось спеціально створена, а сформувалася в процесі еволюції. Візантійський алфавіт поступово пристосувався до мови слов'ян шляхом введення літер на позначення специфічних слов'янських звуків. Остаточне вдосконалення протокирилиці було завершено у Болгарії у Преславській школі учнями Костянтина.

Існує ще й така думка, що обидві азбуки були створені Костянтином: кирилиця для македонських слов'ян, а глаголиця – для морав-

ських. Припущення про можливість одночасного створення і поширення глаголиці та кирилиці висловив Д. С. Лихачов, який доводив, що обидві азбуки могли вживатися одночасно внаслідок природної для давнішніх епох багатоалфавітності.

Про більшу давність глаголиці, як зазначають вчені, свідчить ряд досить показових фактів:

- 1) найдавніші пам'ятки написані глаголицею;
- 2) характер мови глаголичних пам'яток більш архаїчний порівняно з мовою пам'яток, написаних кирилицею;
- 3) наявність рукописів, написаних кирилицею на місці глаголичних знаків, а не навпаки;
- 4) порядок букв глаголиці відповідає порядку цифр, а у кирилиці ця послідовність порушена;
- 5) територія поширення глаголиці (Моравія, Паннонія, Македонія) також свідчить про її давність.

Більшість учених допускає, що в основі глаголиці лежить *грецький скоропис* (мінускульне письмо) з додаванням деяких знаків зі східних алфавітів, але ще й до цього часу не знайдені зразки грецького скоропису IX ст., який би можна було вважати за першоджерело глаголиці. О. Селіщев вважав головним джерелом глаголиці комбінацію грецького мінускульного та самаритянського письма. Багато відомих дослідників намагалося знайти прототипи літер глаголиці серед відомих у світі графічних систем. Походження глаголиці намагалися вивести: з кирилиці (Й. Добровський, І. Срезневський, В. Григорович); із скандинавських рун (Я. Гануш); із сирійських алфавітів (П. Шафарик); з візантійського скоропису (І. Тейлор, І. Ягич); з єврейського (В. Вондрак) та ін.

Кирилиця, що введена пізніше у староболгарській писемності за царювання Симеона (893–927), по суті, не нова або окрема азбука;— вона є фонологічною моделлю глаголиці, але з використанням іншого знакового матеріалу. Джерелом кирилиці було *грецьке уставне* (унціальне) письмо, яким писали урочисті книги. За числовим значенням та графікою кириличні букви подібні до грецького унціалу.

Літери кирилиці і глаголиці мали однакові назви, але були різні за формою. Форма кириличних букв була геометрично простою і зрозумілою для письма. Форма ж літер глаголиці була дуже складною і мала багато петель, гачків, завитків.

Кирилиця, за рукописами XI ст., мала 43 букви, глаголиця, приблизно того ж часу, мала 40 букв. 39 із них служили для передачі майже тих самих

звуків, що і букви кирилиці, а одна – **ѣ** – «гервь» була відсутня у кирилиці і призначена для позначення палатального (м'якого) г. У глаголиці були відсутні **ѣ** (ксі), **ѣ** (псі) та йотовані **ѣ** та **ѣ**.

Із 43 літер кирилиці було запозичено 24 з грецького письма, а решту 19 – з інших мов чи власноручно створено з дотриманням єдиного графічного стилю. Майже усі ці нові букви (15 з 19) були розташовані в кінці кириличного алфавіту, і лише 4 з них (**ѣ**, **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**) стояли серед літер, запозичених з грецького письма. Говорячи про ступінь самостійності тієї чи іншої азбуки, треба враховувати той факт, що жодну з відомих азбук не було створено самостійно, без впливу раніше існуючих алфавітів. Так, наприклад, фінікійське письмо було створено на основі давньоєгипетського; давньоєврейське та грецьке – на основі фінікійського; латинське – на основі грецького; французьке, німецьке, англійське – на основі латинського і т.д.

Числове значення букв старослов'янських азбук. Букви і глаголиці, і кирилиці мали ще й числове значення. У глаголиці порядок букв відповідав порядкові цифр: тобто перші дев'ять букв позначали назви одиниць, наступні дев'ять – назви десятків, наступні дев'ять – назви сотень. У тих випадках, коли букви вживалися для позначення цифр, над буквою ставилося титло, а з боків (або з одного боку) писалися крапки: **•ѣ•** – 1, **•ѣ•** – 4 і под. Числа від 11 до 19 передавалися сполученням букв, які позначали назви одиниць, з **і**, що позначало число 10: **•ѣі•** – 11, **•ѣі•** – 14. Для позначення чисел від 20 і більше вживалися букви, що позначали десятки, у сполученні з буквами, що позначали одиниці: **•ѣѣ•** – 22, **•ѣѣ•** – 32, **•ѣѣ•** – 43. Тисяча позначалася тими ж буквами, що й одиниці, тільки перед ними ставився значок **ѣ**: **ѣѣѣ** = 2000; **ѣѣѣ** = 3000 і т.д. Числове значення букв кирилиці і глаголиці не збігалось, але принцип утворення складних числівників був однаковий.

2. Старослов'янські пам'ятки

2.1. Класифікація старослов'янських пам'яток

Критерії для класифікації старослов'янських пам'яток бувають різні: азбука, зміст, час написання, мовні особливості та ін.

З огляду азбуки старослов'янські пам'ятки поділяються на глаголичні і кириличні; одна пам'ятка написана латиницею.

За змістом старослов'янські пам'ятки поділяються на євангелія, псалтирі, молитвослови, житія, проповіді тощо.

Хронологічна класифікація старослов'янських пам'яток не може бути встановлена точно у зв'язку з тим, що більшість старослов'янських пам'яток дійшла до нас без зазначення часу написання і датується приблизно на підставі врахування палеографічних та лінгвістичних прикмет. Дата пам'ятки, встановлена таким способом, може відхилитися від реальної на одну чверть або й на половину століття.

На підставі особливостей місцевого мовного забарвлення старослов'янські пам'ятки поділяються на кілька редакцій, або ізводів: староболгарська, моравсько-чеська, сербська, словенська, або паннонська, східнослов'янська.

Назви старослов'янських пам'яток умовні й утворені на підставі різних ознак:

а) від назви місця, де знайдено пам'ятку: Зографське євангеліє, Супрасльський рукопис, Хіландарські уривки, Київські листки, Празькі уривки, Охридські листки, Фрейзінгенські уривки, Сінайський требник, Сінайський псалтир та ін.;

б) від прізвища особи, яка знайшла чи придбала пам'ятку, або від прізвища власника пам'ятки: Ассеманієво євангеліє, Збірник Клоца, Листки Ундольського;

в) від імені писаря, що писав пам'ятку, або від імені особи, для якої писалася пам'ятка: Савина книга, Остромирово євангеліє, напис царя Самуїла.

2.2. Глаголичні пам'ятки

Давніх глаголичних пам'яток збереглося немало. Більшість з них походить з Македонії та Болгарії; західнослов'янських глаголичних пам'яток небагато, а східнослов'янських зовсім немає. Аналіз глаголичних пам'яток показує, що в більшості їх мова – це найдавніший тип старослов'янської мови. Великою вадою цих пам'яток треба вважати те, що всі вони не датовані (крім підпису Григорія 982 р.), а тому вік пам'яток доводиться визначати шляхом палеографічного та лінгвістичного аналізу, а це, звичайно, не дає належної точності. Цією ознакою глаголичних пам'яток і пояснюється така велика розбіжність думок про них у науці, велика кількість гіпотез про них, часом зовсім протилежних.

Усі глаголичні пам'ятки невеликого розміру, «в малу чвірку, або навіть в вісімку»⁵; грецька палеографія твердить, що це ознака давності цих пам'яток.

Підпис Григорія 982 р. – єдина датована глаголична пам'ятка (підпис глаголичними буквами на Іверській грецькій грамоті 982 р.). Це договір на монастирську землю фундатора іверського монастиря Івана Івера з мешканцями сусіднього міста Ериссо, де в той час жили вже болгари. Договір складено у монастирі Івана Івера, а писав його солунський нотар Микола у 6490 (= 982) році; за мешканців міста Ериссо підписав їхній священик Григор, причому теж глаголичними буквами, і в цьому велика цінність цього акта. Пам'ятку відкрив у 40-х роках ХІХ ст. П. Успенський в Іверському монастирі на Афоні. Цінність підпису полягає тільки у тому, що він датований, але значення для вивчення старослов'янської мови не має.

Київські листки – одна з найдавніших і найцінніших старослов'янських пам'яток, збережених до нашого часу з Х ст. (уривок на 7 пергаментних листках). Зміст пам'ятки – уривки Міссалу західної церкви в перекладі з латинської на слов'янську мову (10 церковних служб). Пам'ятка була завезена до Києва єрусалимським архімандритом Антоніном у 1862 році і понад 10 років пролежала у Київській духовній академії, не привертаючи уваги вчених. У 1874 році пам'ятку відкрив І. І. Срезневський. Серед багатьох гіпотез про час і місце написання пам'ятки найбільш аргументована та, що Київські

⁵ Огієнко І. Пам'ятки старо-слов'янської мови Х–ХІ віків. – Варшава, 1929. – С. 13.

листки серед усіх відомих старослов'янських пам'яток найближче стоять до епохи Костянтина і Мефодія і відбивають найдавніші особливості глаголичного письма та форми старослов'янської мови. Більшість дослідників зараховує Київські листки до пам'яток моравсько-чеської редакції. Ф. Міклошич, П. Фортунатов та інші дослідники, зважаючи на відсутність західнослов'янських рис у Київських листках, заперечують моравську гіпотезу і вважають, що пам'ятка відбиває перехідний слов'янський говір від болгарської основи до західнослов'янської.

Зографське євангеліє – неповний рукопис на 304 пергаментних листках. До 1860 р. пам'ятка зберігалася в Зографському монастирі на Афоні, потім була привезена до Петербурга і зараз знаходиться у Санкт-Петербурзькій публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедрина. Пам'ятку відкрив В. І. Григорович у 1845 р. Російський археолог П. Севастьянов сфотографував її у 1857 р. і зробив доступною вченим. У 1860 р. Зографський монастир, на клопотання цього ж П. Севастьянова, подарував своє коштовне Євангеліє російському цареві Олександрові II, про що розповідає нам ось цей надпис на доданій до пам'ятки картці: **«Гіє глаголическое Євангеліє Аѡно-Зографская славеноболгарская общежительная овитель вручила дѣйстви-тельному статскому совѣтнику Петру Севастьянову поднести въ даръ Его Императорскому Величеству самодержцу Россіи отъ лица всего братства. Сентябрь 8 дня 1860 года. Настоятель Архимандритъ Анѡнм съ братією»**⁶.

На підставі палеографічних і лінгвістичних досліджень славісти вважають, що Зографське євангеліє написано в Македонії. Про час написання пам'ятки є кілька припущень. У науці закріпилося датування В. Ягича, який доводить, що Зографське євангеліє написано у кінці X – початку XI ст. Після Київських листків Зографське євангеліє вважається найціннішою пам'яткою для вивчення старослов'янської мови.

Маріїнське євангеліє – неповний рукопис на 173 пергаментних листках, відсутні початок, частина середини і кінець. Пам'ятку відкрив В. І. Григорович у 1845 році на Афоні у монастирі Діви Марії (Маріїнському). Дослідники вважають, що Маріїнське євангеліє походить з кінця X – на початку XI ст. У питанні про місце написання Маріїнського

⁶ Огієнко І. Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків. – Варшава, 1929. – С. 20.

євангелія існують дві гіпотези. В. Ягич припускає, що пам'ятка написана у Сербії, ймовірно у Боснії, бо відбиває деякі сербізми. Припущення В. Ягича приймають О. Соболевський, В. Вондрак, С. Кульбакін. Інші ж учені, зокрема Л. Мілетич і П. Фортунатов, не визнають доказів В. Ягича і вважають, що Маріїнське євангеліє написане у Болгарії. Зберігається в РДБ.

Збірник Клоца – рештки великої рукописної збірки житій та проповідей (усього збереглося 14 листків). Основну частину пам'ятки – 12 листків – знайшов В. Копітар у бібліотеці графа Клоца в м. Тренто в Італії. Він видав їх разом з цінною передмовою у 1836 р., пізніше знайшов ще два листки цієї пам'ятки в Інсбрукському музеї і видав їх у 1860 р. Найкращі видання тексту всієї пам'ятки належать В. Вондраку. Лінгвістичний і палеографічний аналіз дозволяє зробити припущення, що збірник Клоца написаний у XI ст. і своєю мовою близько стоїть до Маріїнського євангелія.

Про місце написання пам'ятки існує кілька гіпотез. За Л. Гейтлером, пам'ятка написана у Македонії, за Ф. Міклошичем – у Словенії, за В. Ягичем – у Далмації. С. Кульбакін припускає, що Збірник Клоца виник у Болгарії. В. Вондрак найбільш аргументовано довів, що Збірник Клоца створений на сербо-хорватській землі: на таке походження вказують деякі сербізми.

Ассеманієве євангеліє. Відомий орієнталіст, папський бібліотекар о. Йосип-Симон Ассемані зібрав для Ватиканської бібліотеки багато різних давніх рукописів. Під час своєї подорожі до Лівану Ассемані у 1736 р. купив у Єрусалимі в ченців православного монастиря старе глаголичне Євангеліє, дорогоцінну слов'янську пам'ятку XI ст. Після смерті Ассемані Євангеліє перейшло до його родича архієпископа Апамейського Степана Ассемані, а від нього – до Ватиканської бібліотеки, тому вона зветься Ассеманієвою або Ватиканською. Тепер пам'ятка зберігається у Римі у Ватиканській бібліотеці. На підставі палеографічного і лінгвістичного дослідження В. Ягич та О. Соболевський припускають, що Ассеманієве євангеліє написане у Македонії у кінці X або на початку XI ст.

Сінайський псалтир – рукопис на 177 листках, знайдений П. Успенським у 1850 р. у монастирі св. Катерини на горі Сінай в Аравії. В. Ягич і Б. Цонев припускають, що пам'ятка написана у XI ст. у Македонії. З палеографічного боку пам'ятка цікава тим, що в ній зрідка трапляються деякі кириличні букви.

Сінайський требник (молитвослов) був знайдений у 1850 р. П. Успенським у тому самому монастирі, що і Сінайський псалтир. П. Успенському пощастило придбати два листки з Требника, які у 1866 р. були надруковані І. І. Срезневським у праці «Древние глаголические памятники». Сінайський требник – це рукопис на 106 листках, без початку і кінця. Основна його частина знаходиться на Сінаї, а 4 листки – у Росії. На підставі аналізу мови та письма дослідники зараховують Сінайський требник до македонських пам'яток XI ст.

Охридські листки – уривок тексту Євангелія на двох листках, знайдений у 1845 р. В. І. Григоровичем у м. Охридї, в Західній Македонії. З урочистої нагоди відкриття у 1865 р. Одеського університету В. І. Григорович подарував до бібліотеки новозаснованого університету 60 своїх рукописів, а серед них – Охридські листки, де вони зберігаються й тепер. Палеографічні прикмети та мовні особливості Охридських листків характерні для XI ст. В. Ягич схильний вважати пам'ятку трохи молодшою, ніж Сінайський псалтир та Сінайський требник.

Празькі уривки – два пергаментні листки – знайдені у 1855 р. у Празі німецьким істориком К. Гефлером. У 1857 р. П. Шафарик та К. Гефлер видали текст пам'ятки фотоспособом. Про час написання пам'ятки висловлювалися різні припущення. П. Шафарик вважав пам'ятку дуже давньою і відносив її до другої половини IX або початку X ст. І. І. Срезневський припускав, що пам'ятка виникла у XI–XII ст. До інших висновків прийшов В. Вондрак, автор найкращого дослідження Празьких уривків. На підставі палеографічних прикмет він твердить, що перший листок написаний у другій половині XI ст., а другий – на початку XII ст., причому обидва листки написані в одній місцевості, на що вказує єдність мови та палеографічних особливостей. Празькі уривки належать до старослов'янських пам'яток моравсько-чеської редакції.

2.3. Кириличні пам'ятки

Найдавнішою датованою кириличною пам'яткою донедавна вважався Надпис царя Самуїла 993 р. Порівняно недавно болгарські вчені К. Митяев та І. Гошев на стінах і плитах Симеонівської церкви в колишній болгарській столиці Преславі відкрили кириличні написи, серед яких один датований 893 р. Цей напис підходить майже впритул до кирило-мефодіївської епохи. Великий інтерес становлять також

недавно знайдені кириличні пам'ятки у Румунії. Найстарша з них відкрита у 1957 р. в с.Буков. Це напис кириличними буквами на стіні, який датується 902–911 рр. У 1950 р. в с. Мірча-Вода знайдено Добруджанський напис 943 р.

Напис царя Самуїла 993 р. на могильній плиті містить 11 рядків тексту. Пам'ятка відкрита в кінці XIX ст. у Південно-Західній Македонії.

Савина книга – частина збірного рукопису, відкрита у Московській типографській бібліотеці І. І. Срезневським. Пам'ятку названо Савиною книгою на тій підставі, що на ній є кілька приписок з іменем попа Сави: **пѣ сава ѡалъ** та на іншій сторінці **помози гн рабоу твоєму савю**. Рукопис пам'ятки дуже вбогий, писаний на пергаменті гіршого сорту, з багатьма дірками, без оправы, дуже вживаний. Письмо нагадує письмо Збірника Святослава 1073 року. Палеографічні прикмети та особливості мови показують, що Савина книга написана у XI ст. у Східній Болгарії. Зберігається в РДБ.

Супрасльський рукопис (житія, легенди, проповіді) знайдений у 1823 р. у Супрасльському монастирі біля Бялостока (Польща) професором Віленського університету М. Бобровським. Доктор богослов'я, проф. М. Бобровський, галичанин за походженням, відзначався глибоким знанням слов'янських, європейських та східних мов. Він зібрав багато різних рукописів і вислав їх Й. Добровському, О. Востокову, В. Копітару та ін. Так частина Супрасльського рукопису потрапила до В. Копітара. Супрасльський рукопис – пам'ятка XI ст., болгарського походження, дуже цінна для дослідників церковнослов'янської мови.

Хіландарські уривки – уривок проповіді на двох листках, знайдений В. І. Григоровичем у 1844 р. у Хіландарському монастирі на Афоні. Згодом В. І. Григорович подарував цю пам'ятку бібліотеці Одеського університету, де вона зберігається і нині. Хіландарські уривки – старослов'янська пам'ятка XI ст. болгарського походження, переклад з грецької, який зроблено, можливо, ще за часів болгарського царя Симеона.

Зографські кириличні листки відкрив П. А. Лавров у 1906 р. на Афоні у Зографському монастирі. Пам'ятка складається з двох погано збережених листків. Мова пам'ятки має архаїчний характер. Це старослов'янська пам'ятка XI ст. болгарського походження.

Слуцькі листки (псалтир) – рукописний уривок на 5 листках, знайдений у 1867 р. художником Д. Струковим у м. Слуцьку, біля Мінська,

і привезений до Петрограда. У 1868 р. пам'ятку видав І. І. Срезневський у праці «Древние глаголические памятники юсового письма». Це пам'ятка з XI ст.

Остромирове євангеліє 1056–1057 рр. – найбільш розкішна пам'ятка старослов'янської мови, написана руським писарем Григорієм для новгородського посадника Остромира. Ще у 1843 р. О. Востоков твердив: «языкъ сего Евангелия можно назвать по преимуществу церковнославянскимъ». Правда, ця пам'ятка має багато східнослов'янських ознак, відмінних від мови старослов'янської, але поза цими ознаками мова цієї пам'ятки близька до мови пам'яток болгарської редакції. Велика цінність пам'ятки у тому, що вона датована. Це єдина поміж усіма іншими пам'ятка, що має так званий книжковий літопис. Зберігається в РНБ.

Збірник Святослава 1073 р. – це великий рукопис, що складається з 266 листків. Постав збірник як слов'янський переклад з грецького оригіналу IX ст., який зроблено у X ст. для болгарського царя Симеона. Збірник Святослава – це дуже цінна пам'ятка не тільки щодо свого змісту, – це перша старослов'янська духовна енциклопедія, яка зберігає ознаки живої київської мови XI ст. Збірник Святослава 1073 р. знайшов 10 червня 1817 р. в св. Воскресенськім Ново-Єрусалимськім монастирі, що біля Москви, відомий учений свого часу Калайдович «**въ кучѣ книгъ неважныхъ и покрытыхъ пылью въ углу монастырскомъ**». Воскресенський монастир заснував у 1656 р. патріарх Никон, і цей Збірник був у його бібліотеці до 29 серпня 1834 р. під неправильним заголовком: «**Сборникъ или правоученне изъ книгъ Богомоновыхъ**»⁷, а після цього його передано до Синодальної Бібліотеки в Москві. Тепер ця пам'ятка знаходиться в Історичному музеї у Москві.

Архангельське євангеліє 1092 р. Євангеліє названо Архангельським випадково: у 1877 р. його привіз до Москви селянин з Архангельщини і продав антикварові С. Большакову, а той перепродав його Московському Публічному і Румянцевському музеям (пізніше перейменовані на Публічну бібліотеку). У 1912 р. Архангельське євангеліє видано в Москві триколірною фотоцинкографією. Це видання – повна і близька імітація оригіналу. Папір підібрано так, що він добре імітує пергамент, оправу до найменших дрібниць зроблено так, як в оригіналі.

⁷ Огієнко І. Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків. – Варшава, 1929. – С. 20.

2.4. Слов'янські пам'ятки, написані латиницею

Фрейзінгенські, або Мюнхенські, уривки – чи не єдина старослов'янська пам'ятка, написана латинськими буквами. Пам'ятка знайдена

ГЛАГОЛИТЕ РОМАН РЕОКА ЛОУЕЪЛ.
Bose grolpodi miloſtavi. ot Le boſe. tebe ilprovuede.
vuch moi greh. I ſue tetu creſtu. I ſueti mari. I ſue
tetu michaclu. luuſem erlattem boſiem. I ſuetu pe-
tu. lu hem ſelom boſiem. lu hem muſem com boſiem. I
lu hem vuericom boſiem. lu ſem de vuam praudnim. lu ſe
praudnim. tebe boſimbe. chokubri. I provueden. u ſet moſh
greh. I vuetu lu. da mu. ie. na hem. I ſue. beuſi. it ſe. na on.
ſue. pa ki ſe u ſtetu. na ſod. den. I metu. i. ſi. vuot.
po hem. I me. p. m. i. e. ot pu. ſ. tic. moſh gre. chou. Boſe.
miloſtavi. p. m. i. mo. i. I. provued. moſh gre. chou. I ſe.
ie hem. I. t. u. o. n. I. ſ. a. pot. den. po. n. ge. ſe. bi. h. na. ſi. I. v. u. e. r.
v. u. i. a. k. e. n. i. b. i. h. e. r. i. k. e. n. I. ſe. p. o. m. n. g. u. i. l. i. n. e. p. o. m. n. g. u. I. l. i.
v. u. o. l. u. i. l. i. n. e. v. u. o. l. u. I. l. i. v. u. e. d. e. i. l. i. n. e. v. u. e. d. e. I. l. i. a. n. e. p. r. a. u. d.
n. i. o. t. e. i. l. i. u. ſ. i. I. l. i. t. a. r. b. e. i. l. i. ſ. a. v. u. i. k. e. i. l. i. v. u. l. n. a. ſ. i.
I. l. i. v. h. i. n. i. ſ. t. u. e. i. l. i. e. ſe. m. i. ſ. e. r. p. m. i. c. h. o. t. e. l. o. e. m. u. ſe. m. i. b. i. n. e. d. o. ſ.
t. a. l. o. c. h. o. t. e. t. i. I. l. i. v. p. o. g. l. a. g. o. l. a. n. i. i. l. i. ſ. p. e. i. l. i. n. e. ſ. p. e. I. l. i. e. ſe.
i. e. l. e. m. n. e. I. p. a. ſ. a. l. n. e. d. e. l. e. n. i. I. u. e. t. a. v. u. e. c. e. r. a. n. i. m. e. g. a.
p. o. ſ. t. a. I. i. n. o. g. a. m. n. o. g. o. d. a. e. ſe. p. r. o. t. u. b. o. g. u. i. p. r. o. t. u. m. e.
m. i. c. r. e. ſ. t. u. I. i. e. d. i. n. b. o. ſe. v. u. e. l. c. a. c. o. m. i. i. e. g. a. p. o. t. r. e.
b. a. v. u. e. l. i. c. a. B. o. ſe. g. r. o. l. p. o. d. i. m. i. l. o. ſ. t. a. v. i. t. e. b. e. ſe. m. i. l.
t. u. o. r. i. v. o. d. ſ. i. h. p. o. ſ. t. e. n. i. h. g. r. e. h. I. o. d. i. n. e. h. m. n. o. l. e. h.
I. v. u. e. n. ſ. i. b. i. m. i. n. ſ. i. b. I. e. ſe. i. e. l. e. m. I. t. v. o. r. i. l. t. e. h. ſe. ſe. b. e.
m. i. l. t. u. o. r. i. v. I. ſ. u. e. t. e. t. a. m. a. n. i. I. v. ſ. e. m. ſ. v. e. t. i. m.

Лл. 18. Фрейзінгенські Уривки XI ст.

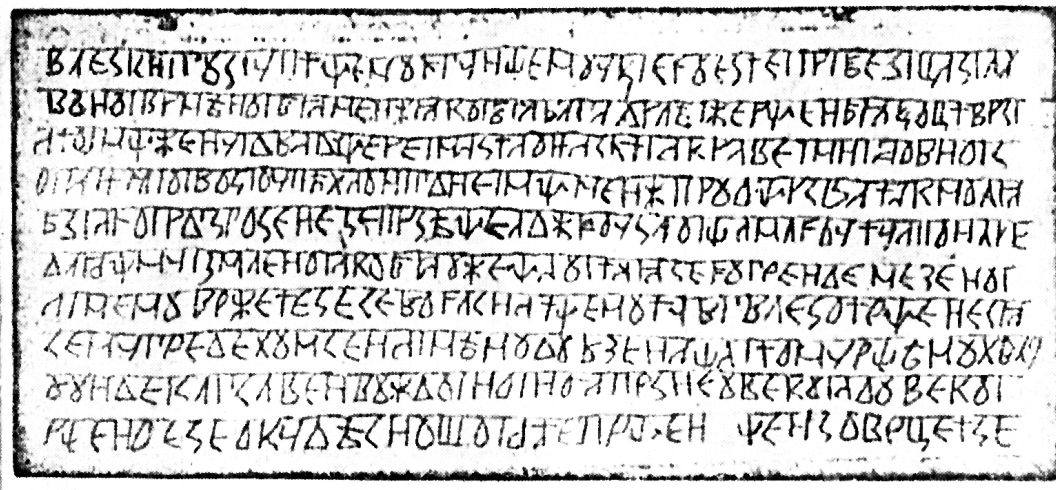
слов'янську назву латинською готикою. Цінна сама назва цієї пам'ятки, бо вона інформує, що у XI ст. глаголицю звали азбукою болгарською.

Таким чином, старослов'янські пам'ятки, що збереглися до нашого часу, написані в різних слов'янських землях і віддалені від кирило-мефодіївської епохи більш як на півтора-два століття. З цих причин вони відбивають поряд з кирило-мефодіївською традицією і нові звукові явища, форми та лексичні варіанти, характерні не тільки для староболгарської мови, але й для інших слов'янських мов, на території яких ці пам'ятки постали.

2.5. Влесова книга

Говорячи про церковнослов'янські пам'ятки, потрібно згадати і про Влесову книгу. Інформацію про це джерело, як правило, не включають у підручники та іншу навчально-методичну літературу. Але враховуючи фактор існування інформації про цю книгу та резонанс, який вона має у науковій літературі, вважаємо за потрібне подати деякі відомості про цю пам'ятку.

У середині ХХ ст. в науковій літературі, зокрема на Заході, з'явилася декілька праць про Влесову книгу. Ця назва належить Сергієві Лісному (псевдонім доктора біологічних наук Сергія Парамонова, який у 1943 р. виїхав з Києва у Європу, пізніше поселився у

Іл. 19. Текст дощечки №16. Єдиний надрукований фрагмент

Австралії. Під псевдонімом С. Лісний він опублікував декілька книг про історію Київської Русі і «Слово о полку Ігоревім»). Ця книга – набір дерев'яних дощечок, на яких невідомими літерами записані слов'янські тексти. Зміст записів дозволяє віднести їх до кінця ІХ ст., тобто до епохи, що передує приходу християнства у Київську Русь⁸. В журналі «Жар-птица», який видавався російськими емігрантами в Сан-Франциско, у 1953 р. була опублікована замітка, в якій повідомлялося, що дерев'яні дощечки датуються V ст.⁹ За версією С. Лісного, у 1919 р. полковник Білої армії А. Ф. Ізенбек знайшов ці дощечки у зруйнованому поміщицькому маєтку: ні прізвище власників, ні місце знаходження не вказувалося. Потім у 1925 р. Ізенбек імігрував у Брюссель, тут він і познайомився з Ю. Миролюбовим, який упродовж 15 років переписував дощечки Ізенбека. Миролюбов зміг скопіювати близько сорока дощечок. Точна їх кількість не відома, бо деякі були поламані, і невідомо, чи правильно були склеєні їхні шматочки. Існує лист, з якого довідуємось, що Миролюбов пересилав копії на зберігання до Музею Російського

⁸ Ребіндер Б. Влесова книга: життя та релігія слов'ян. – Київ, 1993. – С.3.

⁹ Уханова Е. В. У истоков славянской письменности. – М., 1998. – С.198.

мистецтва у Сан-Франциско. Секретарем музею був генерал Куренков, якого ми зустрічаємо під прізвиськом А. А. Кур. Він почав досліджувати тексти дощечок і опублікував свої перші дослідження у 1954 р. у літературному журналі «Жар-птица». Отже, тільки через тридцять п'ять років після знайдення дощечок Ізенбеком українці і росіяни дізналися про їх існування.

Доля ж самих дощечок Ізенбека нам не відома. Коли до Миролубова перейшло те, що залишив йому у спадок Ізенбек, дорогоцінних дощечок уже не було. Зате Миролубов залишив детальний опис цих дощечок. Вони були виготовлені з берези, приблизно тридцять вісім сантиметрів завдовжки, двадцять два сантиметри завширшки і від шести до десяти міліметрів завтовшки. Усі таблички мали у куточку простий малюночок – тварину, якийсь предмет або просто незрозумілий малюнок. Такі малюнки називалися гліфами, але, на жаль, жоден з цих гліфів до нас в оригіналі не дійшов. Втім, існує три гліфи, перемальовані Миролубовим. Це – собака, кіт і сонце з променями. Не відоме призначення гліфів. Може, вони маркували дощечки, бо не було ніяких інших позначок чи цифр. На поверхню дощечок було нанесено паралельні лінії, причому букви розміщувалися під лінією, а не над нею. Літери писалися впритул одна до одної без пропусків між словами. Нічим не позначався ні початок, ні кінець слова чи речення (Іл. 19). Деякі голосні опускалися, причому не завжди ставилося над ними титло. До того ж щоразу, коли слово починалося на ту ж саму букву, на яку закінчувалося попереднє, писалася тільки одна буква, котру треба було читати двічі. Усе це, звичайно, ускладнювало читання. Алфавіт Влесової книги, названий професором Парамоновим *влесовицею*, складається з двадцяти п'яти букв і трьох подвійних звуків – *jou – ja*, які на письмі передавалися як *oi – ia*.

Те, що одні і ті самі події висвітлюються на різних табличках, пояснюється тим, що авторів було кілька, кожен з них мав свою стилістику і навіть діалектні особливості. Систематизувати таблички Влесової книги за хронологічною ознакою важко, бо, по-перше, одна і та сама подія описується кілька разів, а, по-друге, не відомий принцип, покладений в основу написання табличок. Дощечки не мали нумерації, і Миролубов, а пізніше перекладачі надавали табличкам свої довільні номери у міру просування роботи над ними. Тому тепер існує кілька нумерацій, але жодна з них не відповідає хронологічному принципу.

У 60-х роках С. Лісний збирався зробити доповідь про Влесову книгу на V Міжнародному з'їзді славістів, опублікував тези виступу, але на

з'їзд не приїхав і доповіді не зробив. У 1960 р. він прислав у Радянський слов'янський комітет фотографію дощечки, яка була опублікована Миролубовим. Академік В. В. Виноградов доручив експертизу фотографії палеографу і лінгвісту Л. П. Жуковській. Її дослідження привели до таких висновків. По-перше, було відзначено, що фотографія була зроблена не безпосередньо з дощечки, а з її «прориси». По-друге, Л. П. Жуковська вказала, що якщо з палеографічної точки зору неможливо прямо говорити про підробку (хоча і були деякі сумніви), то мовні факти, навпаки, свідчать про те, що «розглянутий матеріал не є оригіналом»¹⁰. Л. П. Жуковська вказала на поєднання у тексті різночасових мовних фактів, які не могли існувати ні в одній слов'янській мові, і тим більше у мові східно-слов'янської групи.

Після публікації статті Л. П. Жуковської про Влесову книгу забули надовго. У 70-х роках про неї згадав поет І. Кобзев¹¹, пізніше виник ажіотаж навколо Влесової книги (можливо, для багатьох учених стали доступними певні документи, що стосувалися цієї пам'ятки). У 1976 р. журнал «Неделя» друкує статтю В. Скурлатова і Н. Николаєва¹². У 1977 р. свою думку про Влесову книгу висловили і вчені-історики – академік Б. А. Рыбаков, В. І. Буганов і лінгвіст Л. П. Жуковська¹³. Пізніше у журналі «Русская речь» з'явилася стаття члена-кореспондента АН СРСР Ф. П. Філіна і доктора філологічних наук Л. П. Жуковської, в якій аналізується мова Влесової книги і на основі цього зроблено висновок: «Це цілком явна і груба підробка, в якій немає ні таємничості, ні загадок»¹⁴.

Стаття В. Осокіна, яка була опублікована у 1981 р. в журналі «В мире книг», не тільки залишила поза увагою думку істориків і лінгвістів, але і є свого роду заключним акордом в гімні «славослів'я» Влесової книги¹⁵.

¹⁰ Жуковская Л. П. Поддельная докириллическая рукопись: (к вопросу о методе определения подделок) // Вопр. языкознания. – 1960. – №2. – С. 143.

¹¹ Кобзев И. О любви и нелюбви // Рус. речь. – 1970. – №3. – С. 49.

¹² Скурлатов В., Николаев Н. Таинственная летопись: Гипотеза на проверку. «Влесова книга» – подделка или бесценный памятник мировой культуры // Неделя. – 1976. – №18. – С. 10.

¹³ Буганов В. И., Жуковская Л. П., Рыбаков Б. А. Мнимая «Древнейшая летопись» // Вопр. истории. – 1977. – №6. – С. 202–205.

¹⁴ Жуковская Л. П., Филин Ф. П. «Влесова книга...» Почему не Влесова? (Об одной подделке) // Рус. речь. – 1980. – №4. – С. 117.

¹⁵ Осокин В. Что такое «Влесова книга»? // В мире книг. – 1981. – № 10. С. 70–73.

У свідомості певного кола людей Влесова книга все ще залишається загадкою. Стаття О. В. Творогова¹⁶, в якій автор спробував розповісти про свої висновки, вивчивши повний текст Влесової книги, все ж не могла дати відповіді на всі питання.

2.6. Пересопницьке Євангеліє

Визначна рукописна пам'ятка староукраїнської мови та мистецтва XVI століття. Один із перших українських перекладів канонічного тексту четвероєвангелія. Роботу над Євангелієм розпочали 15 серпня 1556 р. у Свято-Троїцькому монастирі (Заслав на Волині, нині місто Ізяслав Хмельницької області), завершили – 29 серпня 1561 р. у Пересопницькому монастирі (тепер с. Пересопниця Рівненської обл.).

Появу книги фундувала волинська княгиня Анастасія Юріївна Заславська (Гольшанська Дубровицька). З тексту нам відомо ім'я переписувача – це син протопопа з Сянока Михайло Васильович. Про себе він говорить, що «надеючися на тое слово тебе Владыки и Христа моего, а не по моей уместности» записав ці слова Євангелія. Більше в тексті про нього нічого не сказано. Учені-палеографи, що аналізували почерк Євангелія, висунули гіпотезу, що, можливо, переписувачів було двоє, проте історія зберегла лише це ім'я. У рукописі згадується ім'я «монаха Григорія, архімандрита Пересопницького», по старанності і ради якого було зроблено цей переклад. Чи був архімандрит Григорій сам перекладачем або лише керував роботою над книгою – не ясно досі, текст про це не повідомляє. Староруська історія знає приклади, коли письменниками і перекладачами книг були князі (Володимир Мономах, Ярослав Мудрий), святителі (митрополит Іларіон Київський), преподобні і святі (Йоасаф Полоцький), ченці і миряни. Можливо, що архімандрит Пересопницький Григорій теж був одним з таких авторів.

Про сам текст Євангелія в приписці до рукопису сказано, що воно «выложено изъ языка българского на мову русскую». Навіщо авторові знадобилося перекладати текст з болгарської, коли Святе Письмо вже було перекладене церковнослов'янською мовою богослужінь з грецького оригіналу? При зіставленні з іншими текстами XVI століття стало зрозуміло, що «болгарська» на той час поширена назва церковнослов'янської, що має з болгарською спільне походження, а «руською мовою»

¹⁶ Творогов О. В. Что стоит за «Влесовой книгой»? // Лит. газета. – 1986. – 16 июля. – С. 5.

називається давній варіант української мови. Отже, перед нами – перший відомий нам переклад Євангелія українською мовою XVI століття. Книга свого часу стала важливим чинником утвердження живої української мови, бо появилася тоді, коли католицизм, що послуговувався латиною, підтримував колонізацію, а православ'я з церковнослов'янською мовою, доповненою українськими народними елементами, стало релігією пригноблених верств українського народу. Боротьба між цими релігійними напрямками була, по суті, ідеологічною боротьбою. Для пригнобленої ідеології представники українського суспільства відчували потребу утверджувати живу українську мову в релігійних текстах. Народнорозмовну лексику введено до тексту переважно за допомогою глос, які свідчать про пошуки наддіалектного слова, вироблення загальноукраїнської лексичної норми.

Сторінки рукописного Пересопницького Євангелія прикрашені химерним орнаментом. У барвистих мініатюрах, що змальовують євангелістів, досягнута дивна гармонія між формою і змістом.

Книгою користувалися впродовж століть. Палітурку рукопису довелося міняти не менше трьох разів. У різних місцях рукопису є позначки кількома мовами, що належать до різних епох. На перших сторінках дарчий напис українською мовою про передачу Євангелія єпископові Переяславському українським гетьманом Іваном Мазепою, який зробив нову палітурку рукопису і прикрасив її коштовним камінням, розуміючи його історичну і художню цінність.

Пам'ятка настільки загадкова за своїм походженням, історією її побутування, поліфонічним символічним значенням для всього слов'янського світу, що вона цікавить учених і до сьогодні, і свідчить про спадкоємність культури і духовної близькості XVI і XXI століть.

Оригінал пам'ятки в бібліотеці Переяславської семінарії у 1830-х роках відкрив і ввів до наукового обігу визначний український вчений Осип Бодяньський, який свого часу був учнем Переяславської семінарії. Нове повнокровне життя дала їй Інна Чепіга, старший науковий співробітник Інституту української мови, яка понад 20 років присвятила вивченню пам'ятки.

З часу свого завершення пам'ятка зберігалася в Пересопницькому монастирі. З 1600 р. до 1701 р. історія її побутування невідома. 17 квітня 1701 р. гетьман України Іван Мазепа подарував її Переяславському кафедральному собору. З 1799 р. зберігалася в бібліотеці Переяславської семінарії, згодом – у Полтавській семінарії, в Полтавському історико-

краєзнавчому музеї, в заповіднику «Києво-Печерська лавра». Зараз рукопис зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. Вернадського НАН України в Києві.

Сьогодні Пересопницьке Євангеліє – символ нашої державності, на якому присягається на вірність українському народові Президент під час інавгурації.

2.7. Острозька Біблія

Шедевр слов'янського книгодрукування., унікальна пам'ятка української культури – перше повне видання Святого Писання церковнослов'янською мовою. Вона була надрукована Іваном Федоровим у 1580-1581 рр. Ініціатором і меценатом створення Острозької Біблії був український князь, Костянтин Острозький. Над виданням Острозької «Біблії» працювали діячі Острозької Академії на чолі з ректором Герасимом Смотрицьким. За основу було взято список «Біблії», що був зроблений за наказом новгородського архієпископа Геннадія у 1489-1499 рр. й одержаний писарем Великого Князівства Литовського Михайлом Гарабурдою від московського царя Івана IV. Окрім того, острозькі видавці використали латинську Вульгату, так звану Празьку «Біблію» 1488 р., переклад «Біблії» Франциска Скорини, деякі південнослов'янські переклади (сербські, болгарські). Острозькі редактори зробили переклади з грецької мови окремих книг «Біблії» й звірили книги з грецькими та латинськими текстами. Друкуючи Острозьку Біблію, Іван Федоров вперше у світі застосував шість видів типографських шрифтів, але основним став шрифт, запозичений у місцевих писарів. І тому нині, розглядаючи острозький примірник Святого писання, можна побачити, яким було канцелярське письмо на Волині в 16 столітті. Вперше у слов'янській «Біблії» текст було поділено на розділи (за Вульгатою). Це видання зберегло традиційну церковно-літературну слов'янську мову, яка стала нормою. Фактично в Острозі вперше в Європі було здійснене науково опрацьоване видання Біблії. Для перекладу Біблії староукраїнською мовою князь Костянтин Острозький запросив до Острога вчених мужів з найповажніших навчальних закладів Європи. Щоб текст Біблії був канонічним, потрібні були люди, які знають мови, які робили переклади Біблії з латини, старосврейської і грецької мов. Князь Костянтин запросив сюди викладачів з Падуї, Венеції, Афін, Кракова.

Острозька «Біблія» – головна праця Івана Федорова, його поліграфічний шедевр. Книга складається з п'яти частин, з окремою пагінацією, містить 628 аркушів, текст розміщено у два стовпці, шрифт чіткий і легкий для читання (так званий «острозький» шрифт). Художнє оздоблення книги репрезентоване гербом князя Острозького, витонченою архітектонічною рамкою (вона стала класичним зразком у поліграфії) на титульному аркуші, кіноварною в'яззю, що прикрашає назви всіх розділів, а також заставками, кінцівками і багатьма дереворитними ініціалами і виливними, суто декоративними прикрасами (листочками, зірочками, хрестиками тощо). В орнаментиці Острозької «Біблії» простежуються мотиви українського народного орнаменту.

Окрім біблійних текстів, видання містить два 60-рядкові вірші, дві прозаїчні передмови (автор всього цього Герасим Смотрицький) і два варіанти післямови Івана Федорова. Перший вірш вміщено на звороті титульного аркуша у вигляді художньо-літературної композиції, що має конфігурацію подвійного хреста. Далі передмова від імені князя Острозького та передмова до православних читачів, після якої вміщено другий вірш.

Острозька Біблія вийшла фантастичним, як на той час, тиражем: 1500 примірників. З них на сьогодні у світі збереглася 351 книга. В Україні – 70, в Музеї книги і друкарства в Острозі – два примірники. Один, той, що в експозиції, унікальний тим, що він з 1581 року ніколи не полишав межі Острога.

Книга швидко розійшлася по всьому слов'янському світові і скрізь мала заслужену популярність і цінувалася, як перша слов'янська повна друкована «Біблія», що допомагала у боротьбі слов'ян за збереження і розвиток національних культур, а також сприяла підвищенню само-свідомості східнослов'янських народів. «Біблія», що була надрукована Іваном Федоровим 1581 році в Острозі, є у багатьох бібліотеках України, Росії, Білорусі, Литви, інших країн. Це видання – вінець всієї культурної праці на Волині за XVI ст., видавничий подвиг Івана Федорова і діячів Острозької Академії.

3. Переклади Святого Письма

Важливу роль у визначенні оригінальної форми біблійного тексту відіграють стародавні переклади. На їх виникнення мала вплив насамперед літургія. Святе Письмо читалося під час богослужіння як у синагогах, так і в церквах, що належало робити мовою зрозумілою для зібраних. У християнському світі дуже поширився звичай приватного читання Святого Письма. Отже, розрізняють переклади на стародавні мови, а також на мови народні.

Тепер переклади стародавніми мовами використовуються для критики біблійних текстів і докладного їх відтворення. Натомість переклади народними мовами використовуються для практичних цілей. Церкви і віровизнання неодноразово визнавали окремі переклади офіційними, вживаючи їх виключно у літургії і навіть у навчанні. Інші переклади мають приватний характер.

Переклади на стародавні мови – це арамейський, грецький, сирійський, латинський, коптський, готський, вірменський, грузинський, ефіопський та арабський переклади.

Серед стародавніх перекладів найважливішими є арамейський, грецький і латинський.

3.1. Слов'янські переклади Біблії

Поява слов'янської Біблії пов'язана з іменами св. Кирила і Мефодія і їхньою місією серед слов'ян (863). Мова її староболгарська (названа пізніше старослов'янською), з місцевим народним забарвленням. Її зміст – уживані у церковному богослужінні книги (витяги – «чтенія»): Псалми, Євангеліє, Апостол, апракос. Професор Євсєєв нараховує близько 4105 біблійних рукописів старослов'янською мовою за час XI–XVIII ст.¹⁷ На українських землях з XI ст. маємо «Остромирово Євангеліє» та ряд інших, молодших рукописів. Повний переклад Біблії здійснено в 1499 р. за новгородського архієпископа Геннадія. Він став зразком для наступних слов'янських перекладів. Остаточну її редакцію приписують хорватському домініканському ченцеві Веніамінові, який користувався католицькими зразками.

¹⁷ Кудасевич Й. Богословсько-практичне введення до святого Письма. – Львів, 1994. – С.85.

3.2. Руська Біблія

Уже від початку переписування слов'янських біблійних текстів в них почали проникати місцеві народні елементи, як морфологічні, так і лексичні. Цей процес відбувався й на українсько-білоруських землях у період рукописних книжок, а пізніше також і в перших друкованих виданнях. Видана у Празі Руська Біблія Франциска Скорини (1517) зазнала білоруських впливів. Острозька Біблія, видана на Волині (1581), зазнала впливу української народної мови. Це й була перша друкована повна Біблія церковнослов'янською мовою. Її підготували знавці слов'янської та грецької мов за текстом Олександрійської Біблії. У Москві цю Біблію передруковано у 1663 р. без змін. Але вже наступного 1664 р. скликано спеціальну комісію для її вдосконалення, зокрема виправлення різних неточностей. Праця тягнулася роками, і тільки шоста комісія, до складу якої входили київські академіки Варлаам Лащевський (професор богослов'я) та Гедеон Сломінський (професор філософії), остаточно підготувала новий текст. Його видрукували згодом у Москві, Петербурзі, Києві, Почаєві. Основою став текст Сімдесятьох. Сумнівні місця вирішувалися за Ватиканським кодексом, деякі переклали з єврейських рукописів. При цьому взято до уваги давніші слов'янські переклади і узгоджено важкі з богословського погляду місця за поясненням св. Отців. Цим текстом користувалися й видавці Почаївської Біблії (1798 р.). Її випущено у світ у п'яти томах великого формату, зі вступною статтею і з поясненнями на полях та під текстом. Перевидано її згодом (1859 р.) у Перемишлі з ілюстраціями. Вона замінила Острозьку Біблію, поширену перед тим в Україні, і стала католицьким виданням.

3.3. Українські переклади

Перші часткові переклади народною мовою в Україні датуються XVI ст. Вони виходили з практичних потреб наблизити Біблію до народу. Цим, зокрема, була викликана до життя поява так званих «учительних Євангелій». 1561 роком датується закінчення рукописного Пересопницького євангелія, а в 1563–1572 рр. з'являється славнозвісний Крехівський апостол.

Ці часткові видання біблійних текстів з поясненнями привели до того, що Святе Письмо стало настільною книгою тогочасних освічених кіл України. Починаючи з «Учительної Євангелії» Івана Федорова (1568 р.), його ж львівського Апостола (1574 р.), різних видань

Псалмів, які були улюбленим читанням давніх українців не тільки у церкві, а й поза нею, біблійні тексти глибше входили в народну душу, а українські письменники своїми перекладами Псалмів чи інших частин Святого Письма ще більше зміцнили це народне розуміння «Книги життя». М. Шашкевич, П. Куліш, Т. Шевченко, О. Кониський, І. Франко, Б. Кравців опрацьовували біблійні мотиви, йдучи за гаслом Сковороди, який належав до числа найкращих коментаторів Біблії: *«Сія Книга вічная, Книга Божія, Книга небесная»*.

3.4. Біблія Куліша

На початку ХХ ст. накладом Англійського Біблійного Товариства з'явився український переклад усієї Біблії за оригінальними текстами. Він відомий як переклад Пантелеймона Куліша у співпраці з Іваном Пулюєм. Після смерті Куліша (1897 р.) переклад закінчив Іван Нечуй-Левицький.

Біблійне Товариство, за протестантською засадою, не включило у видання «второканонічні» тексти. Видання, крім того, не має приміток. Заслуга Кулішевої Біблії полягає в тому, що вона є першим повним перекладом з єврейських та грецьких текстів українською новітньою мовою. Як така, вона отримала широке розповсюдження серед українського народу.

Шляхом Кулішевої Біблії пішов професор Іван Огієнко, переклавши Новий Завіт та Псалми. Згодом за дорученням Біблійного Товариства він здійснив переклад усієї Біблії, який з'явився у 1962 р. в новому мовному й технічному оформленні.

3.5. Біблія Бачинського та інші

Майже одночасно з появою Біблії Куліша у Львові 1903 р. з'явився переклад Олександра Бачинського. Це перше католицьке видання українського перекладу, обмежене Новим Завітом та Псалмами. Паралельно з перекладом було видруковано й церковнослов'янський текст. Через свій формат та зовнішній вигляд переклад Бачинського не знайшов поширення серед народних кіл, а залишився радше настільною книгою кліру.

Згодом Ярослав Левицький зробив переклад Нового Завіту та П'ятикнижжя, який з'явився у Жовкві в 1921 р. у видавництві оо. Василіян у досконалому друкарському оформленні.

Вдала спроба перекладу Євангелія належить М. Кравчукові (видано у Львові в 1937 р.).

Нове видання Євангелій за еміграційних обставин здійснив знаний бібліст Теодосій Т. Галущинський. Переклад з'явився у Римі 1946 р. і був призначений для масового поширення серед народу.

Такі ж завдання ставили перед собою переклади окремих книг Старого Завіту (Псалми, Пісня Пісень, Товит, Естера, Мудрість тощо), виготовлені Володимиром Дзьобою. Псалми приваблювали українських перекладачів усіх часів, хоча далеко не всі спроби знайшли дорогу до друку (згадати хоча б переклади Лазаря Бере-зовського, ЧСВВ [Чин святого Василя Великого], які залишилися в рукописі).

3.6. Новий переклад – Римська Біблія

Новий переклад здійснено за науково усталеними Масоретськими текстами шостого видання Р. Кіттеля. Книги грецького оригіналу перекладено за олександрійським текстом Сімдесятьох у виданні А. Ральфса. Переклад Нового Завіту виконано за критичним текстом А. Мерка, у шостому виданні Папського Біблійного Інституту. Текст зіставлено з найновішими здобутками філології та текстуальної критики.

Перша редакція перекладу (до 1957 р. під патронатом В. Преосв. Кир Івана Бучка) – результат майже 12-річної праці о. Івана Хоменка, доброго знавця єврейської, грецької, латинської та новітніх мов: французької, англійської, німецької, італійської тощо, які були допоміжними у використанні багатої біблійної літератури. При перекладі його консультували й інші знавці Біблії та української мови.

Первісний текст перекладу, належно переписаний і проконтрольований, було віддано на перевірку спеціальній Комісії, складеній з ченців Василянського Чину. Після того, як Комісія затвердила текст, розпочалась літературно-мовна редакція. За винятком Одкровення, літературне опрацювання якого належить проф. Василеві Барці, всю цю мовно-літературну працю проробив ред. Ігор Костецький. Багатство лексики у первісному тексті І. Хоменка дуже полегшувало його працю, і з чисто художнього боку редактор самостійно опрацював лише дві книги: Сираха та Євангеліє від Йоана. Багато прислужився мовній культурі видання постійною консультацією покійний проф. Михайло-Орест Зеров.

4. Історія книгодрукування у слов'ян

Книгодрукування у слов'ян виникло в кінці XV ст. Першодруками у Польщі можна вважати чотири видання з 1473 до 1477 рр. Це астрономічний календар «Краківський альманах» на 1474 р., трактати Франциска із Платеї про церковні кари (1475), «Глумачення Псалтиря» Хуана із Торквемади і «Твори Аврелія Августина».

Важливою подією слов'янського друкарства став вихід перших книг для православних слов'ян кириличним шрифтом. Це церковно-слов'янські за мовою богослужбові книги, надруковані у Кракові *Швайпольштом Фіолем*: дві з датою 1491р. – «Октоих» і «Часослов», дві без дати – «Триодь цветная» и «Триодь постная»¹⁸. Висловлювалися різні припущення відносно того, хто був ініціатором і замовником цих видань. Як вважають деякі дослідники, до них причетна Перемишльська єпископія – найближчий до Кракова православний культурний осередок¹⁹. Текстологічно досліджувались обидві Тріоді. Встановлено, що вони репрезентують найпоширеніший у південних і східних слов'ян тип. Він відображає вимоги Єрусалимського уставу і включає правку, здійснену в XIV ст. болгарськими монахами-книжниками на Афоні і в Болгарії за Єфимія Тирновського²⁰.

Покровителем Ш. Фіоля в Кракові був багатий і впливовий промисловець і банкір Ян Турзо. Він фінансував друкарню Фіоля. У лютому 1491 р. Фіоль уклав з колишнім студентом краківського університету Рудольфом Борсдорфом із Брауншвейга, також досвідченим механіком, угоду на виготовлення кириличного шрифту. Важливою умовою угоди було те, що Борсдорф ні для кого більше такого шрифту виготовляти не буде і сам не використає його.

Діяльність Фіоля як видавця припинилася одразу після того, як з'явилися ці книги. Він був притягнутий до єпископського суду, однак Ян Турзо допоміг йому вибратися з цієї неприємної історії. Фіоля засудили

¹⁸ Немає вихідних даних про два останні видання, але історики приписують їх Фіолю, оскільки вони за друкарським оформленням подібні до «Октоиха» і «Часослова». Допускають, що обидві Тріоді були видані біля 1493 р.

¹⁹ Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1983. – С. 18.

²⁰ Момина М. А., Шварц Е. М. Рукописный прототип старопечатных московских Триодей XVI в. // Древнерусская литература: источниковедение. – Л., 1984. – С. 189.

до «очищення» і наказали сплатити судові витрати. Цього було достатньо, щоб припинити книговидавничу справу.

Ідея друкувати книги православного характеру виникла у Ш. Фіоля під впливом краківських професорів і студентів східнослов'янського походження, таких як професор Юрій Дрогобич та Павло із Кросно. Що стосується реалізації видань, то Фіоль, очевидно, розраховував на тих українців, росіян і білорусів, які проживали на території Польщі і Великого князівства Литовського. Крім того, ці книги можна було продавати південним слов'янам і жителям Русі. Цікаво, що у багатих інкунабулами польських бібліотеках видань Фіоля майже не залишилося, зате на східних окраїнах Польсько-Литовської держави, які були заселені православними, і на території московської Русі книги Фіоля зустрічаються досить часто. Вчені знайшли 91 примірник чотирьох видань Швайпольта Фіоля. На багатьох є надписи, зроблені у XVI ст. у Московській державі. Більшість примірників – 64 – збереглася у музеях і бібліотеках Росії. Це дозволяє висунути гіпотезу про те, що свої видання Фіоль друкував якщо не на пряме замовлення Москви, то, можливо, розраховував на поширення книг переважно у Московській державі²¹. Можна допускати, що у книгодрукуванні допомагали Фіолю і зв'язки зі Львовом, великим центром православ'я, української і польської культур. Спілкуючись з православними священиками, Фіоль розумів, наскільки цій церкві потрібні були книги. Організувати їх друкування у Львові було б дуже складно через відсутність обладнання, спеціалістів і запасів паперу, зате у Кракові усе це можна було знайти. По-друге, у Львові було багато знавців церковнослов'янської мови. Так могла народитися сама ідея про друкування слов'янських книг і, можливо, були створені малюнки шрифту, бо викликає сумнів, щоб німець Борсдорф добре знав кирилицю²². Якщо ця гіпотеза справедлива, то зовсім нового змісту набувають слова на могилі російського першодрукаря Івана Федорова: «...своим тщанием друкование занедбалое обновил».²³ Можливо, все це свідчить про тісні зв'язки між Краковом і Львовом у випуску перших книг кирилицею. Отже, видання перших кирилических книг – результат міжслов'янських зв'язків.

²¹ Немировский Е. Л. Мир книги. – М., 1986. – С. 115.

²² Владимиров Л. И. Всеобщая история книги. – М., 1988. – С. 128.

²³ Там же. – С. 128.

У південних і східних слов'ян перші книги були віддруковані за межами їх земель. Так, перша книга південнослов'янського (хорватського) автора – проповідь єпископа Миколи Мордушинського – була видана латинкою у Римі у 1474 р.

На південнослов'янських землях розвиток культури і книги відбувався у двох напрямках: у Хорватії, Далмації та Істрії панував католицизм, а книги друкувалися глаголичним або латинським шрифтами; Сербія, Чорногорія і Болгарія були православними, тому основним шрифтом був кириличний. У 1483 р. вийшла у світ перша слов'янська книга, віддрукована глаголичним шрифтом, – католицький Міссал, який призначався для південних слов'ян римо-католицького віросповідання (церковнослов'янською мовою). Ні імені видавця, ні місця видання не вказується. Частина тиражу книги віддрукована на пергаменті і, як припускають учені, видана у Венеції, де пізніше друкувалися слов'янські книги. Югославські книгознавці висунули гіпотезу, що ця книга друкувалася у Хорватії дияконом Брозом.

Перші кириличні видання в Югославії надруковані *ієромонахом Макарієм* 1494–1496 рр. у Цетиньє, у друкарні володаря Зети (Чорногорії) Джурджа Црноєвича. У цих друках уперше в слов'янському кириличному книговиданні з'являються передмови й післямови літературно-публіцистичного характеру, де наводяться вихідні дані, розповідається про мету книжки. Рівень поліграфічного виконання значно вищий, ніж у першодруках Швайпюльта Фіоля, в оздобленні поєднуються ренесансні мотиви з рисами, успадкованими від слов'янських кириличних рукописів, з іконописом пов'язаний зміст цілосторінкових фігурних гравюр. Усі південнослов'янські видання – літургічні книги, найбільш світськими складовими частинами яких були передмови і (частіше) післямови. Як правило, вони починалися розповіддю видавця про мотиви випуску у світ книги, про труднощі, які довелося подолати, в заключних частинах називалися імена друкарів, вказувалося, скільки часу займало друкування. Часто післямови складалися з двох частин: більш ґрунтовної – від імені видавця, стислої – від імені друкаря, який, імовірно, був редактором тексту і автором післямови.

Друкарня Макарія припинила свою діяльність після захоплення Чорногорії турками у 1499 р.

Своїм друкарським рівнем і оформленням вирізнялися видання Божидара Вуковича. У передмовах і післямовах видавець зазначив, що

він – утікач з Подгориці у Чорногорії й прагне видавати книги для сербів та болгар. Перша його книга – «Октоих» – вийшла у світ 4 січня 1494 р. великим тиражем, про що можна судити з того, що і сьогодні збереглося не менше 60 примірників. Друге видання Макарія – «Октоих пятигласник» – відоме в невеликих фрагментах, жодного цілого видання не збереглося. Книгу друкар ілюстрував прекрасними гравюрами, які були розміщені у візерункових, заповнених рослинним орнаментом рамках. Що ж стосується оформлення, то воно зазнало впливу венеціанських грецьких видань, які, в свою чергу, розвивалися в тісному контакті з італійською ренесансною графікою. У перший період існування венеціанської кириличної друкарні у ній було видано Служебник (закінчений 7 липня 1519 р.), Псалтир з Часословом (1520 р.), малоформатний Молитвослов з Часословом та іншими статтями (1521 р.) – своєрідний збірник для подорожуючих.

Чехія перша із слов'янських країн перейняла велике відкриття. До того часу у Чехії уже достатньо відомий був ксилографічний спосіб, яким у 1459 році було віддруковано послання великого реформатора Яна Гуса. Першою книгою, яка була випущена способом Гутенберга, став переклад «Троянської хроніки». У колофоні не вказано ні імені видавця, ні місця випуску, але вказано рік видання – 1468. Однозначно не можна сказати, що означає ця дата: чи рік підготовки рукопису, чи рік друкування книги²⁴.

До нас дійшло ім'я чеського друкаря Йоханна Алакравы – німця за походженням. Свою велику друкарню заснували Ян Северин і Ян Камп. За 25 років свого існування друкарня видала 20 книг. З 1496 року вони стали виходити з титульними листками.

У Моравії у XV ст. центрами книгодрукування стали два великих міста – Брно та Оломоуц. Якщо чеська писемність розвивалася під сильним впливом гуситських ідей, а книги видавалися рідною мовою, то у Моравії книги виходили відповідно латинкою (відомо 12 латинських інкунабул із 15 моравських) і німецькою мовою.

Основоположником друкарства у Великому князівстві Литовському і всій Східній Європі став *Франциск Скорина*. Майбутній першодрукар народився в родині купця Лук'яна Скорини у білоруському місті Полоцьку – другому після Вільнюса економічному і культурному центрі Великого князівства Литовського. У 1504–1506 рр. Франциск Скорина

²⁴ Владимиров Л.И. Всеобщая история книги. – М., 1988. – С. 126.

навчався у Краківському університеті, де отримав титул бакалавра мистецтв. У наступні роки продовжував свої студії у Західній Європі, а у 1512 р. здобув у Падуанському університеті титул доктора медицини. В 1517–1519 рр. Франциск Скорина займався видавничою діяльністю у Празі. Всього протягом цих років, крім Псалтиря, він надрукував 22 книги (у 19 випусках) «Біблії руської» обсягом 2389 аркушів. Випуски, що вийшли з друку, не охоплюють усіх книг Старого Завіту. Немає, зокрема, книг Маккавейських та книги Параліпомен, якими видавець у загальній передмові до всієї Біблії рекомендував користуватися для ознайомлення з подіями стародавньої історії.

Свою видавничу діяльність Франциск Скорина продовжував у Вільнюсі. Тут була видрукована близько 1523 р. «Мала подорожня книжка». Відомо про 21 випуск цього видання. Невеликі книжки не датовані, однак визначити час випуску їх у світ допомогла знахідка у 1957 році у Копенгагені. Тут у королівській бібліотеці знайшлася підготовлена для «Малої подорожньої книжки» пасхалія. Пасха, як відомо, рухоме свято, а пасхалія призначена для того, щоб визначити цей час. Друкувати її для минулого немає сенсу. У знайденому у Копенгагені примірнику пасхалія починалася з 1523 р., а це означає, що є підстави стверджувати, що перше видання побачило світ у 1522 р. У березні 1525 р. Ф. Скорина надрукував «Апостол». Значення цих книг в історії культури виняткове – це вітчизняні першодруки східних слов'ян. У виданнях Франциска Скорини для сучасного читача найцікавіші численні передмови, частково перекладені з латинської мови, а частково написані самим видавцем. Вони яскраво відбивають просвітницькі позиції автора. У загальній передмові до Біблії йдеться про необхідність використовувати наявні в окремих книгах елементи реальних знань для вивчення «семи визволених наук» – граматики, риторики, логіки, арифметики, геометрії, астрономії, музики.

У мовному відношенні білоруські першодруки Франциска Скорини поділяються на дві групи. Празький псалтир, як і обидві віленські книги, надрукований церковнослов'янською мовою у тому варіанті, що був поширений у Білорусії і містив багато рис білоруської мови. До слів, які видавалися важкозрозумілими «для людей простих», на полях видавець додав відповідники з тогочасної білоруської літератури (зрідка для пояснень вжито слова церковнослов'янського походження, які широко використовувалися у білоруській писемності). Значно більший вплив мала білоруська мовна стихія на переклади всіх інших видань – біблійних книг,

«виложених руською мовою». Цей переклад був здійснений на основі двох головних джерел – чеської Біблії 1506 р. і церковнослов'янських текстів деяких біблійних книг. Хоч багато дослідників вважали мову перекладів білоруською, спеціальні філологічні дослідження підтвердили церковнослов'янську мовну основу всіх скоринівських друків, особливо у галузі лексики і словотвору. Але Франциск Скорина впровадив у біблійний текст, у свої передмови так багато граматичних і лексичних білорусизмів, що його мова – найяскравіший зразок білоруської редакції церковнослов'янської мови і фактично – проміжна ланка між церковнослов'янською та білоруською мовами у сфері релігійного вжитку²⁵. За визнанням І. Я. Франка, вихід книг Франциска Скорини став «не лише літературним фактом, але й вагомим внеском в історію культури»²⁶.

У друкарській справі Франциск Скорина був новатором, не боявся порушувати встановлені канони. Він ввів у книгу титульний аркуш, послідовну нумерацію сторінок (Фіоль і Макарій нумерували лише окремі зошити: така нумерація називається сигнатурою).

Другим після Вільнюса осередком друкарства у Великому князівстві Литовському стало Берестя на Поліссі (сучасний Брест). Берестейським старостою у середині XVI ст. був кальвіністський діяч князь Микола Радивил-Чорний. Під його егідою виходили польські кальвіністські видання, які в 1553–1554 рр. друкував Бернард Воевудка, а з 1563 р. – Станіслав Мурмеліус. У Бересті 1563 р. був надрукований надзвичайно старанний польський переклад Біблії, однак прізвище друкаря у цьому виданні не вказане. Не збереглися про нього і документальні свідчення.

У Несвіжі, маєтку Миколи Радиви́ла-Чорного, 1562 р. працювала білоруська друкарня. Одним із тих, хто заохочував білорусько-литовських реформаційних діячів до її заснування, як допускають, був відомий протестантський публіцист П. П. Верджеріо, який під час перебування у Вільнюсі в 1560 р. міг ознайомити Миколу Радиви́ла-Чорного, Остафія Воловича, Симона Будного з виданнями Трубара. Книжки у Несвіжі видавалися на кошти несвізького намісника Матвія Кавечинського, проповідника Лаврентія Кришковського і визначного реформаційного діяча Симона Будного. Організаційними питаннями

²⁵ Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 24.

²⁶ Франко І. Зібрання творів. У 50 т. – К., 1984. Т.41. – С. 173.

займався насамперед Матвій Кавечинський, але душею білоруського друкарства в Несвіжі був, без сумніву, визначний філолог і теоретик реформації Симон Будний. Він автор обох білоруських несвізьких видань – Катехизису і трактату «О оправданіи грешнаго человека пред Богом». Друга з цих книжок присвячена Остафієві Воловичу, який брав участь у фінансуванні видавничої діяльності Симона Будного. У передмові до Катехизису Симон Будний обстоював використання в писемності України і Білорусії рідної мови²⁷.

В Несвіжі друкарня проіснувала до 1572 р. Несвізькі білоруські видання наслідують скоринські і малюнком шрифту, і формою передмов, і деякими іншими рисами.

У 60-х рр. XVI ст. велику роль у розвитку книгодрукування відіграли Іван Федоров і Петро Мстиславець. Ці імена можна прочитати на сторінках старої друкованої книги «Апостол». У післямові говориться про те, як цар Іван Васильович Грозний «начал промышляти, како бы изложить печатные книги». Він наказав «устроить дом от своей царской казны, иде же печатному делу строиться, и нещадно давал от своих царских сокровищ делателям – Николе чудотворца Гостунского дьякону Ивану Федорову, да Петру Тимофееву Мстиславцу на составление печатному делу»²⁸.

Біографічні дані про Івана Федорова дуже скупі. Про місце і час народження першодрукаря Івана, його походження і освіту, а також про його діяльність до початку роботи над московським виданням «Апостола» майже нічого не відомо. Збереглася книга Краківського університету, в якій записувалися імена осіб, які були удостоєні вчених ступенів. Тут можна знайти ім'я «Івана сина Федора Москвітіна», який у 1532 р. отримав ступінь бакалавра. Не виключено, що це – майбутній московський першодрукар. Якщо це так, то можна допустити, що народився Іван Федоров близько 1510 року. Друкар не належав до знатної родини. Про це свідчить найменування (у російських виданнях) за ім'ям батька у формі Федоров. Справа в тому, що у тогочасній Російській державі в офіційному вжитку форми по батькові типу Федорович допускалися тільки щодо представників верхівки феодального класу. У книгах білоруського та українського періодів першодрукар називає себе «Іваном Федоровичем сином з Москви», або «Іваном Федоровичем москвитиним». Федоровичем

²⁷ Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 26.

²⁸ Немировский Е. Л. Мир книги. – М., 1986. – С. 119.

тому, що в Білорусії і в Україні не було обмеження щодо вживання форм на *-ович*.

Більш ймовірно припущення – що перш ніж приступити до роботи над Апостолом, Іван Федоров працював у так званій Анонімній друкарні. Книги з цієї друкарні, які не мають ні дат, ні вказівок про місце друку, дослідники довго вважали надрукованими «десь на півдні» – на Балканах або в Україні. Гіпотеза про роботу Івана Федорова і Петра Мстиславця в Анонімній друкарні підтверджується спільністю деяких рис поліграфічної техніки в анонімних виданнях з друками Федорова–Мстиславця. Зв'язок Анонімної друкарні з Великим князівством Литовським, можливо, втілює особа друкаря-білоруса Петра Тимофієва Мстиславця, однак характер цього зв'язку невідомий. Про початковий період життя Петра Мстиславця так само мало даних, як і про Івана Федорова. Деякі автори стверджували, що Петро Мстиславець був учителем Івана Федорова, але не міг висуватися на перше місце, бо був іноземцем. При цьому забувалося, що в Заблудові іноземцем був Іван Федоров, і все ж він називається на першому місці. Це свідчить про більший авторитет Івана Федорова, але аж ніяк не применшує заслуг Петра Мстиславця. Не випадково в московському Апостолі підкреслено, що над ним дружно працювали обидва першодрукарі. Так само разом вони надрукували два видання Часовника, дуже близькі за текстом і ідентичні за оформленням. Робота над першим здійснювалася з 7 серпня до 29 вересня 1565 р., над другим – з 2 вересня до 29 жовтня того ж року. Тільки високою кваліфікацією Івана Федорова і Петра Мстиславця можна пояснити те, що за рівнем поліграфічного виконання і художнього оформлення Апостол перевершує навіть московські стародруки наступних десятиріч. Видання московських Апостола і двох Часовників було одним з поворотних моментів у розвитку книгодрукування. Дальший розвиток друкарства пішов саме шляхом, започаткованим Іваном Федоровим і Петром Мстиславцем.

Нові видання не знайшли одностайної підтримки. Сам Іван Федоров згадував, що його змусили залишити батьківщину переслідування з боку начальників і священноначальників, які побачили у першодрукованих книгах «багато ересей». Сказано цілком однозначно, і не залишається жодних підстав для інших тлумачень, хоч не відомо конкретно, хто саме був ініціатором переслідувань і що саме у першодрукованих виданнях стало приводом для звинувачень.

Незабаром після переїзду у Велике князівство Литовське Іван Федоров і Петро Мстиславець стали працівниками друкарні, власником якої був «найвищий гетьман» Великого князівства Литовського Г. О. Ходкевич. Він давно цікавився друкарством. Можливо, Іван Федоров і Петро Мстиславець ще до від'їзду з Москви домовилися про співпрацю з гетьманом. До маєтків Г. О. Ходкевича належали два містечка на Підляшші – Супрасль і Заблудів, недалеко від Бялостока. Задумавши створити освітньо-культурний осередок, Г. О. Ходкевич обрав для нього місцем не Супрасль з його відомим монастирем, а новозаснований Заблудів. Це може свідчити про прагнення здійснювати видавничу програму незалежно від супрасльських монахів, що не виключає їх залучення до співпраці. У заблудівській друкарні Г. О. Ходкевича Іван Федоров і Петро Мстиславець з липня 1568 року до березня 1569 року друкували Євангеліє учительне – церковнослов'янський переклад збірки казань, укладеної, як вважають, константинопольським патріархом Іоанном ІХ Агапітом²⁹. Після видання Євангелія учительного Петро Мстиславець виїхав до Вільнюса, де зайнявся друкарством у співпраці з багатими білоруськими купцями Маноничами. Натомість Іван Федоров від вересня 1569 р. до березня 1570 р. друкував свою першу самостійну працю – Псалтир з Часословом. Помічником його був Василь Гарабурда, якого в тогочасних документах при описі події, що сталася 27 березня 1570 р. у Володимирі на Волині, називають «слугою друкарні» Г. О. Ходкевича³⁰.

Після виходу Псалтиря з Часословом Г. О. Ходкевич вирішив припинити видавничу діяльність, а Іванові Федорову запропонував зайнятися рільництвом. Проте друкар-москвитин не мав наміру відмовлятися від улюбленої справи. І якщо у Москві Іван Федоров працював у державній друкарні, а в Заблудові в друкарні Г. О. Ходкевича, то тепер він вирішив відкрити власне підприємство, стати не лише друкарем, а й видавцем. Для власної друкарні Іван Федоров не випадково обрав Львів – великий торговельно-промисловий центр, де жило багато кваліфікованих ремісників, у тому числі фахівців, яких можна було залучити до виготовлення та ремонту друкарського обладнання. Слід урахувати й тісні економічні та культурні зв'язки

²⁹ Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 32.

³⁰ Кравченко В. Соратник першодрукаря // Жовтень. – 1985. – № 4. – С. 94.

Львова з Краковом – великим осередком друкарства, який у той час мав не тільки загальнопольське, а й міжнародне значення. У той же час Львів був важливим осередком суспільно-політичного та культурно-освітнього руху. За свідченням самого Івана Федорова, він отримав допомогу не від багатих і благородних, а від «неславних у світі» – ремісників, крамарів, окремих представників нижчого духовництва. Сідляр Сенько Каленикович безоплатно надав Іванові Федорову житло. Позичив йому грошей, допоміг налагодити зв'язки з краківськими ремісниками та купцями. У документах приятелями Івана Федорова названі львівські міщани Михайло Дашкович, Іван Мороховський, швець Яцько, художник Лаврентій Пилипович Пухала³¹. З допомогою знайомих Іван Федоров зайнявся виготовленням нового друкарського обладнання і ремонтом старого. У лютому 1574 р. друкарня Івана Федорова розпочала роботу. Очевидно, вона діяла на Краківській вулиці в будинку бондаря Адама Торика з Мостиськ: збереглися документи про сплату міського податку за користування приміщенням у цьому будинку. Друкування здійснювалося на папері, що виготовлявся в Україні (у Буську, можливо, і в Новому Ставі біля Луцька) і в Польщі, ймовірно, також і на папері, імпортованому з інших країн. 15 лютого 1574 р. завершилося друкування львівського Апостола, того ж року у Львові був надрукований Буквар. У кінці Апостола Іван Федоров вмістив свій найважливіший літературний твір – автобіографічну «**Повѣсть откѹдѹ начася и како совершися дрѹкарня сія**». Першодрукар відіграв вирішальну роль і в укладанні тексту Букваря – першого у східнослов'янських народів друкованого шкільного підручника. Донедавна був відомий лише один примірник львівського Букваря – у бібліотеці Гарвардського університету. Тільки у 1984 році опубліковано повідомлення про ще один примірник, придбаний Британською бібліотекою кілька років тому³².

Незабаром після виходу львівських першодруків Іван Федоров став на службу до найбільшого українського феодала князя К. К. Острозького. Зближенню їх могли сприяти як львівські міщани, так і російські знайомі князя А. М. Курбський, старець Артемій. Запрошення

³¹ Александрович В. Соратник першодрукаря // Жовтень. – 1984. – № 8. – С. 97–99.

³² Хомишин М. Другий примірник львівського першодрукованого Букваря // Жовтень. – 1984. – №11. – С. 134.

Івана Федорова пояснюється насамперед наміром видати Біблію, але поки готувався її текст, друкар отримував інші доручення. У 1576 р. князеві К. К. Острозькому вдалося остаточно юридично закріпити за собою володіння містом Острогом. Мабуть, не випадково наприкінці того ж або на початку наступного року Іван Федоров переїхав до цього міста. Саме тоді в Острозі сформувався культурно-освітній гурток, виник знаменитий «слов'яно-греко-латинський» колегіум, який сучасники часто називали академією – школою вищого рівня. При острозькому гуртку розгорнула діяльність керована Іваном Федоровим друкарня.

Найвизначнішим представником острозького літературно-наукового гуртка був ректор Острозької академії Герасим Смотрицький, син відомого своєю літературно-книжною працею дяка – переписувача книг Данила зі Смотрича. Він відзначений у Острозькій Біблії як автор другої передмови і вірша, яким вона закінчується. Від імені Івана Федорова в Острозькій Біблії надрукована післямова (в двох варіантах у різних частинах тиражу). Згадка про Герасима Смотрицького і Івана Федорова у Біблії засвідчує їх провідне місце у літературних працях острозького культурно-освітнього осередку, повний склад якого невідомий. Головним завданням цього осередку було опрацювання тексту Біблії. Воно здійснювалося спільно з Іваном Федоровим. Інші видання першодрукар готував більш самостійно. До початку друкування Біблії або під час роботи над нею вийшли книги: Буквар – Азбука 1578 р., Псалтир і Новий Завіт – Книга Нового Завіту 1580 р., предметний покажчик Книги Нового Завіту, опублікований разом з нею. На кожній з них були вміщені герб видавця К. К. Острозького і сигнет друкаря Івана Федорова. Так само з гербом К. К. Острозького і сигнетом Івана Федорова надрукована Біблія. Без вказівки на друкаря в Острозі 5 травня 1581 р. була опублікована листівка з текстом віршованої «Хронології» Андрія Римші. Це витвір друкарні, якою керував Іван Федоров, хоч безпосереднім виконавцем у цьому випадку міг бути не сам майстер, а хтось з його учнів.

Наприкінці життя Іван Федоров повернувся до Львова. Він займався в цей час винахідництвом у галузі артилерійського озброєння (спільно з львівським міським гармашем Данилом Кенігом, який, мабуть, був виконавцем задумів Івана Федорова). Але основним заняттям друкаря була підготовка до відкриття нової друкарні – своєрідного родинного підприємства. Крім самого Івана Федорова та його сина Івана, в ній могли бути зайняті деякі родичі, які пізніше виявляли

інтерес до друкарства, – Мартин Голубникович та Іван Білдага. До видавничих планів Івана Федорова міг бути причетним і швець Антох (Антін Абрагамович). Останні дні свого життя Іван Федоров провів у хаті Антоха. Після смерті Івана Федорова 5(15) грудня 1583 р. залишилися, серед іншого майна, книги – «Псалтир толкований», «Псалтир влоського ізводу».

Обставини, за яких доводилося Іванові Федорову працювати в різні періоди життя, були дуже різними. Він розпочав свою діяльність як один із двох літературно-редакційних та технічних керівників московської державної друкарні. В Заблудові та Острозі Іван Федоров працював у друкарнях, що були власністю магнатів. Тільки у Львові він був одночасно власником підприємства, видавцем і друкарем, що спричинювало додаткові труднощі, проте давало ширше поле для творчої ініціативи, виявлення власних мистецьких та літературних смаків. Важливо, що всюди, де працював Іван Федоров, він був у тісному зв'язку з представниками передових освітніх та літературних течій. Його видавнича і літературно-редакційна праця була складовою частиною суспільно-політичних і просвітницьких рухів тогочасної доби³³.

У складних умовах розвивалося книгодрукування в Україні. Засновником першої київської друкарні був архімандрит Києво-Печерської лаври Єлісей Плетенецький. Друкарня була заснована у 1616 р. Першим виданням цієї друкарні повинен був стати Анфологійон (Мінея загальна і святкова). Але робота над цією книгою затяглася, і за той час, поки її підготували, було надруковано два пробних видання: Часослов (1616–1617) і римований панегірик самому Є. Плетенецькому. У 1619 р. був надрукований Анфологійон (книга перекладена з грецької і доповнена І. Борецьким, З. Копистенським і П. Бериндою).

Велику роль в історії культури відіграла праця Памва Беринди «Лексикон славяно-росийский, имен толкование», яка була видана друкарнею Лаври у 1627 р. Словник, який пояснював майже 7000 понять, був важливий як перше енциклопедичне видання. Крім того, друкарня Києво-Печерської лаври почала постачати українські школи навчальною літературою.

³³ Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 35.

Книговидання отримало ще більший розмах, коли у 1627 р. архімандритом Києво-Печерської лаври був обраний Петро Могила. До самої смерті (1646) він фактично керував видавничою справою в Україні. Особливо сприятливі умови склалися після реорганізації школи при Лаврі у колегію, а потім в академію, яка пізніше була названа його іменем – Києво-Могилянською. Навколо колегії і друкарні П. Могила зібрав найкращі інтелектуальні сили України. При колегії була багата бібліотека. У друкарні Лаври працювало тоді не менше двадцяти спеціалістів. Більша частина роботи щодо редагування книг та їх оформлення лягла на плечі Памва Беринди – завідувача друкарні. Його ініціали і сигнет (місяць і зірка) зустрічаємо на більшості видань того часу. П. Беринда був досвідченим гравером. У 1951 р. в Оксфорді, у Бодлеанській бібліотеці було знайдено віддруковані у Києві 1651 р. «Святці» з ксилографічними гравюрами, на яких зображені святі і сцени з їхнього життя. На всіх 12 листках – за винятком сьомого – монограми П. Беринди. Саме П. Беринда був посланий у кінці 1624 р. київським митрополитом у Москву – вручити деякі видання Лаври, серед них гордість друкарні – «Беседи Йоанна Златоуста», фоліант на 550 сторінках, з ілюстраціями. За свої заслуги Памво Беринда отримав титул архітипографа. Помер у 1632 р.

Крім релігійних, лаврська друкарня видавала і світські книги. Наприклад, у 1632 р. вийшов «Євхаристіон» – збірка віршів, які були написані студентами колегії з класу риторики. Високого рівня у лаврській друкарні досягло мистецтво оформлення книг. У 1688 р. у друкарню Київської лаври переїхав із Вільнюса видатний майстер гравюри із міді Олександр Тарасевич. З його іменем пов'язані дальші успіхи лаврської друкарні.

У 20–30 рр. XVII ст. виникли дві приватні друкарні, які конкурували з лаврською, – друкарня Тимофія Вербицького, запорожця, і білоруського майстра Спиридона Соболя. Відомі тільки дві книги, віддруковані Т. Вербицьким у Києві, – Часослов і Псалтир. Спиридон Соболю видрукував у Києві п'ять книг, а потім, не витримавши конкуренції з боку лаврської друкарні, перебрався у Кутейно (Східна Білорусія), де співпрацював з православним монастирем. У 1631–1632 рр. у кутейнській друкарні було надруковано Буквар, Молитвеник і Часослов. Повернувшись потім до Києва, Соболю став монахом Лаври і працював друкарем.

5. Історія вивчення церковнослов'янської мови

Основоположником наукового вивчення старослов'янської мови вважають патріарха слов'янської філології, чеського вченого *Йозефа Добровського* (1753–1829), праці якого присвячені дослідженню історії слов'ян та їх прабатьківщини, народної основи старослов'янської мови, слов'янських азбук і под. Його перу належать такі дослідження: «Glagolitica» («Глаголиця», 1807), «Institutiones linguae slavicae dialecti veteris» («Основи давнього наріччя слов'янської мови», 1822), «Cyrill und Method der Slawen Apostel» («Кирило і Мефодій – слов'янські апостоли», 1823). Найвизначнішою працею Й. Добровського є «Основи давнього наріччя слов'янської мови». У ній вперше було дано системний аналіз граматики старослов'янської мови, визначено її південнослов'янську основу. У 1833 – 34 рр. вона була опублікована у Росії під назвою «Грамматика языка славянского по древнему наречию» у перекладі М. Погодіна та С. Шевирьова. Хоча у його працях ще немає історичного підходу, Й. Добровський рідко вдається до аналізу старослов'янських пам'яток, однак праці видатного славіста мали виняткове значення для вивчення старослов'янської мови.

Значно вище у науковому відношенні стоять праці відомого російського славіста *Олександра Христофоровича Востокова* (1781 – 1864), який є родоначальником порівняльно-історичного методу у слов'янському мовознавстві. У 1820 р. вийшла у світ його праця «Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка». У результаті порівняльного аналізу слов'янських мов О. Востоков зумів зробити науковий опис фонетичної системи найдавнішого етапу старослов'янської мови. Він обґрунтував походження слов'янських мов з однієї мови-основи, але при цьому не вважав старослов'янську мову такою основою.

О. Востоков був відомим палеографом. Глибокі знання в цій галузі він показав у праці «Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музеума», яка вийшла у 1842 р. У 1843 р. О. Востоков видає Остомирово евангеліє з короткою граматиною і словником. Безперечними здобутками у розвитку історичної славістики стало послідовне розмежування старослов'янської та церковнослов'янської мов, визначення різних редакцій (ізводів) церковнослов'янської мови. У 1858–1861 рр. О. Востоков видав двотомний «Словарь церковнославянского языка».

Починаючи з 30-х років XIX ст. активізується робота зі збирання та дослідження пам'яток старослов'янського письма, що призводить до перегляду теорії Й. Добровського про походження двох азбук. У 1830 р. словенець *Варфоломій Копітар (1780–1844)* віднайшов, а у 1836 р. опублікував дуже давню глаголичну пам'ятку «Збірник Клоца». Вчений обґрунтував погляд, згідно з яким першою була створена Костянтиним глаголиця, а кирилицю створили пізніше його учні. Погляди В. Копітара про походження слов'янських азбук знайшли своє підтвердження у працях професора *Віктора Григоровича (1815–1876)*. У 1844–1847 рр. він здійснив тривалу поїздку по монастирях Балканського півострова, під час якої віднайшов дуже цінні давні глаголичні пам'ятки – Зографське і Маріїнське євангелія, а також ряд палімпсестів, у яких кириличний текст було написано по змитій глаголиці. Відкриття В. Григоровича дали поштовх до подальших досліджень старослов'янської мови.

Обґрунтовану теорію походження слов'янської писемності сформулював один з найвизначніших славістів *Павел Шафарик (1795–1861)*. Спочатку він підтримував думку Й. Добровського про давність кирилиці, потім під впливом знахідок В. Григоровича, а також віднайдених у 1855 р. глаголичних Празьких уривків змінив свої погляди. Основні свої положення висловив у працях «Розквіт слов'янської писемності в Болгарії» (1848) та «Про походження і батьківщину глаголиці» (1858).

У Росії академік *Ізмаїл Срезневський (1812–1880)* відкрив і видав багато цінних старослов'янських пам'яток, зокрема Київські листки та Савину книгу. Його перу належать чотири томи досліджень, присвячених давньослов'янській писемності, найвідоміші з яких: «Древние письменна славянские» (1848), «Древние глаголические отрывки, найденные в Праге» (1857), «Древние глаголические памятники, сравнительно с памятниками кирилицы» (1866), «Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках» (1867–1881). Він уклав також чотиритомний словник давньоруської мови, включивши до нього лексику церковнослов'янських пам'яток руської редакції, починаючи з Остромирового євангелія.

Надзвичайно велику роль у порівняльному вивченні слов'янських мов відіграли праці словенця за походженням віденського професора *Франца Міклошича (1813–1891)*. Його фундаментальне дослідження «Vergleichende Grammatik der slavische Sprachen» («Порівняльна грамати́ка

слов'янських мов» (1852–1874) стало підсумком досягнень слов'янського мовознавства. У цій праці Міклошич здійснив детальний опис граматики окремих слов'янських мов із залученням даних праслов'янської і старослов'янської мови. У 1899 р. частину цієї граматики було опубліковано у перекладі російською мовою під назвою «Сравнительная морфология славянских языков».

Від 1908 р. з ініціативи хорвата *Ігнатія (Ватрослава) Ягича* (1838–1923) розпочинається видання «Енциклопедії слов'янської філології», у випуску якої беруть участь найвизначніші вчені. І. Ягич ввійшов в історію слов'янського мовознавства як видавець пам'яток (йому належать найкращі видання Зографського і Маріїнського євангелій та Київських листків) та дослідник церковнослов'янської мови. Найвідоміші його праці: «Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке» (1895), «История возникновения церковнославянского языка» (2-ге вид. 1913 р.), «Глаголическое письмо» (1912).

Відомими дослідниками старослов'янської мови були німецький дослідник *Август Шлейхер* (1821–1863), словенець *Ватрослав Облак* (1864–1896), чеський мовознавець *Вацлав Вондрак* (1859–1925), французький учений *Антуан Мейє* (1866–1936), голландський славіст *Ніколаус Ван-Вейк* (1880–1942).

Особливо велике значення для слов'янознавства мають розвідки академіка *Віктора Володимировича Виноградова* (1895 – 1969) з історії розвитку російської літературної мови. У його праці «Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX веков» порушується питання «кризи системи церковнослов'янської мови у XVIII ст.», досліджується церковнослов'янська мова цього періоду, вплив на її розвиток різних книжних стилів, уніфікація діалектів церковнокнижної мови, об'єднання московської та київської традицій та зближення церковнослов'янської мови з російським розмовно-побутовим мовленням.

Несправедливо замовчуваним тривалий час був український учений зі світовим ім'ям *Іван Огієнко* (митрополит *Іларіон*) (1882–1972) – професор Київського університету, міністр освіти і віросповідань в уряді УНР, професор Варшавського університету, архієпископ Холмський і Підляський УАПЦ. Вчений займався дослідженням церковнослов'янської мови, слов'янської палеографії, української культури, вивчав історію розвитку друкарства. Курс лекцій з церковнослов'янської мови, який він читав у Варшавському університеті, є одним з найкращих

посібників з історії давньослов'янської мови. Основні погляди І. Огієнко виклав у таких працях: «Історія церковно-слов'янської мови: Короткий науково-популярний нарис» (1931), «Історія церковно-слов'янської мови. Повстання церковно-слов'янської мови. Костянтин і Мефодій. Їх життя і діяльність» (1926), «Історія церковно-слов'янської мови. Фонетика церковно-слов'янської мови» (1927), «Історія церковно-слов'янської мови: Пам'ятки церковно-слов'янської мови X–XI століть» (1929).

6. Діакритичні знаки

Діакритичним, або розрізняльним, називається значок над буквою, що вказує на різницю у вимові звука, переданого такою ж буквою, але без цього значка. Такі надрядкові знаки були запозичені з грецького письма. Деякі з них уживалися для полегшення читання тексту, вказували на початок і кінець слова, словосполучення або речення. Найпоширенішими у старослов'янських пам'ятках були: титло, пасрик, камора та ін.

Титло (гр. $\tau\iota\tau\lambda\omicron\varsigma$ – напис) – найчастіше вживаний надрядковий знак, ставився над скорочено написаними словами, а також над буквами-цифрами. Титло було різним за формою: \sim . Скорочені написання допускалися тільки для добре відомих і часто вживаних слів, зокрема: $\text{аг}^{\sim}\text{л}^{\sim}$, $\text{аг}^{\sim}\text{г}^{\sim}\text{л}^{\sim}$ = *ангелъ*, б^{\sim} , $\text{б}^{\sim}\text{г}^{\sim}$ = *богъ*, $\text{б}^{\sim}\text{ц}^{\sim}\text{а}$ = *богородица*, $\text{д}^{\sim}\text{х}^{\sim}$ = *доухъ*, іс^{\sim} = *ісусъ*, $\text{м}^{\sim}\text{ч}^{\sim}\text{к}^{\sim}$, $\text{м}^{\sim}\text{ч}^{\sim}\text{н}^{\sim}\text{к}^{\sim}$ = *моученикъ*, $\text{о}^{\sim}\text{ц}^{\sim}$ = *отець*, $\text{пр}^{\sim}\text{к}^{\sim}$ = *пророкъ*, $\text{с}^{\sim}\text{т}^{\sim}$ = *свѣтъ*, $\text{х}^{\sim}\text{с}^{\sim}$, х^{\sim} = *христос*, $\text{ц}^{\sim}\text{р}^{\sim}$ = *ц(ѣс)арь*, $\text{ч}^{\sim}\text{к}^{\sim}$, $\text{ч}^{\sim}\text{л}^{\sim}\text{в}^{\sim}\text{к}^{\sim}$ = *чловѣкъ* та ін.

У деяких скорочених написаннях буква виносилася над рядок, тоді над винесеною буквою титло мало форму дуги і покривало букву зверху: $\text{ап}^{\sim}\text{л}^{\sim}$ (*апостолъ*), вы^{\sim} (*выстъ*), да^{\sim} (*дастъ*), ко^{\sim} (*конецъ*), $\text{м}^{\sim}\text{к}^{\sim}\text{а}$ (*мжчєннѣка*), $\text{м}^{\sim}\text{ц}^{\sim}$ (*мѣсѣць*). Такі виносні букви полегшували правильне читання скорочено записаних слів. У церковнослов'янських текстах вживалися ініціальні скорочення, наприклад, **ІНЦІ** – Ісус Назарянин Цар іудейський; **ІХС** – Ісус Христос Спаситель.

Пасрик (або *єртиця*) – мав спочатку форму півкола, а десь із XIII ст. форму апострофа ('), вживався на місці пропущених на письмі **ъ** та **ь**: **к'то**, **ч'то**, **д'ва**, **м'ногъ**, **м'нѣ** замість **къто**, **чьто**, **дѣва**, **мѣногъ**, **мѣнѣ**.

Камора – мала форму малого півкола (\frown) і вживалася біля букв (або над ними), що позначали м'які або пом'якшені приголосні, пере-

важно **р, л, н: нѣва, морѣ, пол'є**. Для позначення м'яких або пом'якшених приголосних вживався ще й значок **г: оклѣветанъ, рабыні**. У запозичених словах, коли після **г, к, х** стояли голосні переднього ряду, також вживалася камора: **агг'єлъ, єванг'єлніє, кнтъ, х'єроуѣмъ**.

7. Знаки наголосу

У найдавніших пам'ятках знаків наголосу не було, бо тоді наголос був рухомий. Пізніше стали наголошувати слова за правилами живої мови. У церковнослов'янських книгах вживали такі значки для позначення наголосу:

- *оксія* (akutus) ´: наприклад, **сла́ва**;
- *варія* (grawisa) `: **спасі́, распні́**;
- *ісо* ˇ (звальник з варією), або інакше *прідих*. Вживається над початковим наголошеним голосним: **га́же, га́къ**.

Поступово вживання діакритичних знаків стає обмеженим, і вони вживаються лише за традицією.

8. Розділові знаки

Система розділових знаків старослов'янських пам'яток була дуже проста і примітивна. Найбільш уживаним розділовим знаком була крапка. Вона вживалася як на початку, так і в середині речення, для позначення паузи, а також після і перед буквами, що позначали цифри. У кінці книги, розділу або уривка писали *стишицю*, або *статтю*, яка мала форму комбінації крапок або хрестика: ... ∙ :: ∙ ∙ ∙ ∙ ∙ ∙ ∙ ∙

Крім крапки, подекуди вживалася двокрапка у значенні крапки або крапки з комою (Савина книга, Київські листки), а також крапка з комою у значенні знака запитання (Зографське євангеліє).

9. ФОНЕТИКА

9.1. Голосні старослов'янської мови

Система голосних старослов'янської мови налічувала 11 фонем. Їх класифікують за такими ознаками:

I. *За місцем артикуляції:*

1. Голосні переднього ряду: **є, ѣ, и, ѡ, ь**;

2. Голосні середнього ряду: **ы**;

3. Голосні заднього ряду: **а, о, оу, ѡ, ѣ**.

▪ Літера **ѣ** (ять) означала звук, який, на думку одних вчених (гіпотеза П. Фортунатова), вимовлявся як сполучення «нескладового *i* + складове *e* + складове *a*»; на думку інших учених (М. Грунський) – як звук, близький до йотованого *a* [*ja*]. У глаголиці не було окремої літери для позначення йотованого *a*, тому його передавали тією ж літерою, що і **ѣ** – літерою **ѡ**. П. Селищев вважав, що у старослов'янській мові **ѣ** передавав широкий голосний переднього ряду [*'a*] з попереднім м'яким приголосним, а у мові східних слов'ян – голосний закритий вищого ступеня піднесення, ніж [*e*].

В українській мові на місці старослов'янського **ѣ** знаходимо [*i*], у російській – [*e*], у польській [*'e*], [*'a*]:

лѣсъ – укр. *ліс*, рос. *лес*, пол. *las* (*w lesie*);

хлѣбъ – укр. *хліб*, рос. *хлеб*, пол. *chleb*.

▪ Написання **оу**, яке складається з двох літер **о + у**, означає один звук [*y*]. Ця лігатура використовувалася за аналогією до грецького письма, де для позначення звука [*y*] вживалася лігатура **ου**. Після м'яких приголосних голосний [*y*] передавався лігатурою **ю**: **любы, коню, землю**.

▪ Голосний **ы** вимовлявся подібно до російського *ы* і вживався лише після твердих приголосних: **сынъ, рабы, паки**.

II. *За участю м'якого піднебіння у творенні звуків:*

1) ротові або чисті: **є, ѣ, і (и), ь, а, о, оу, ы, ѣ**;

2) носові: **ѡ, ѣ**.

Носові голосні утворилися у праслов'янській мові із дифтонгічних сполучень «голосний + носовий приголосний»: *on, ot, an, at* > *o*; *en, et, in, it* > *e*. У старослов'янській мові *o* позначався **ѡ**, *e* – **ѣ**.

При вимові носових голосних струмін timer видихуваного повітря потрапляв у носову порожнину і надавав звукові носовий резонанс: **ѡ** (юс великий) – вимовлявся як *o носове*, **ѣ** (юс малий) – вимовлявся як *e*

носове. Носові голосні вживали переважно перед наступним приголосним або у кінці слова, перед наступним голосним вживається сполучення голосного з носовим приголосним: **ДЖБЪ, ЗЖБЪ, ПАТЬ, ЗАТЬ, НАЧАТИ**, але **НАЧНАТИ, КОНЬЦЬ**.

III. *За тривалістю:*

1) голосні повного творення: **Є, Ъ, І (И), А, О, ОУ, Ы, Ж;**

2) голосні зредуковані, або неповного творення: **Ь, Ъ**.

Зредукованими ь, ъ називали тому, що вони були коротшими за голосні *Ъ, ѣ* (від лат. *reductio* – скорочення, зменшення). Зредуковані голосні вимовлялися в залежності від фонетичної позиції: у сильній позиції звукова сила збільшувалася і тому **Ъ** вимовлявся як *о*, а **Ь** – як *е*; у слабкій позиції звукова сила послаблювалася і зводилася до нуля звука – зредуковані не читалися.

У *слабкій* позиції **Ь, Ъ** були:

1. В абсолютному кінці слова: **КОНЬ, ДОМЪ, СВѢТЪ, СЫНЪ***.

2. Перед складом з голосним повного творення: **ДЪВА, КЪТО, МЪНОГО**.

3. Перед складом із зредукованим у сильній позиції: **ШЬВЬЦЬ, ДЬНЬХЪ, ЖЬНЬЦЬ**.

Сильна позиція:

1. У початковому складі під наголосом (незалежно від голосного у наступному складі): **СЪТЬНЬ, РЪПЪТЪ, ТЪЦА, ТЪМЬНЪ**.

2. Перед складом із зредукованим голосним у слабкій позиції: **ЖЬНЬЦЬ, ТЪНЪКЪ, ТЪМЬНЪ**.

Крім **Ь, Ъ**, у старослов'янській мові зредукованими були **И, Ы**. Вони утворилися у праслов'янській мові на місці **Ь, Ъ**, які стояли у позиції перед *j* та *i*. У такій позиції **Ь, Ъ** зберігали свою надкоротку тривалість, але при цьому зазнавали асиміляції (уподібнення) до наступного *j* або *i*, тобто змінювалися у звуки високого піднесення, подібні акустично до **И, Ы**: **ДОБРЫН, СНИИИ, НАРЕЧЕНЫИ, АВНІЄ..**

IV. *За участю губ:*

1) лабіалізовані: **О, ОУ, Ж;**

2) нелабіалізовані: **Е, Ъ, І (И), А, О, Ы, Ъ, Ъ;**

* Слабка позиція зредукованих позначається знаком мінус (-) під зредукованим, сильна позиція – знаком плюс (+).

9.2. Фонетична структура слова

Для звукової системи старослов'янської мови раннього періоду були характерні такі особливості:

1. У старослов'янській мові продовжував діяти *закон відкритого складу*, який розпочався у праслов'янській мові, тобто усі склади були відкритими (закінчувалися на голосний): **бл-а-го-сло-вн-тн**, **на-ро-дъ**, **ръ-пъ-тъ**. Виняток становили лише деякі слова-проклітики, які не мали самостійного наголосу: **нз**, **вєз**, **об**, **въз** (префікси).

2. Склад будувався за *принципом висхідної звучності*: кожен наступний звук мав бути звучнішим за попередній. Групи приголосних стояли на початку складу. У середині слова могли вживатися тільки такі групи приголосних, які починали слово: **о-кръ-стъ**, **въ-плъ**, **чло-вѣ-чь-ство**, **мь-гла**, **вы-стръ**.

3. У запозичених словах появлявся вторинний зредукований **ь** або **ъ** і відповідно змінювався складоподіл: **Маръ-ко** (із грец. Μάρκος), **вн-сь-ръ** (із араб. *busra*); **пъ-са-лъ-мъ** (із грец. ψαλμός), **Па-въ-лъ** (із грец. Παύλος).

9.3. Звукові процеси, зумовлені дією відкритого складу

На праслов'янському мовному ґрунті відбулися процеси, які були зумовлені законом відкритого складу. Це:

1. Монофтонгізація дифтонгів.

2. Зміна дифтонгічних сполучень *голосний + носовий приголосний* *т, п*.

3. Зміна сполучень **or, *ol, *er, *el* у середині слова між приголосними.

4. Зміна сполучень **or, *ol* на початку слова перед приголосними.

5. Втрата приголосних у кінці слова.

▪ *Монофтонгізація дифтонгів* відбувалася перед наступним приголосним і у кінці слова: лит. *ausis* – ст.-сл. **оухо**; лит. *kaipà* – ст.-сл. **цѣна**. Перед наступним голосним дифтонг розривався і нескладовий компонент відходив до наступного складу.

▪ На місці дифтонгічних сполучень «голосний + носовий приголосний *т, п*» перед наступним приголосним утворилися *носові голосні*. У старослов'янській мові вони передавалися буквами *юс великий* – **ѣ** та *юс малий* – **ѡ**: **rentь* – ст.-сл. **пѣтъ**, **ronka* – ст.-слов. **рѣка**, **zentь* – ст.-сл. **зѣтъ**. Перед наступним голосним такі дифтонгічні сполучення зберігалися: **коньць**, **начинати**.

У церковнослов'янській мові часто спостерігається вживання чистих голосних на місці носових: **БОУДЕТЬ, СОУДЪ, СОУТЬ, ЧАСТО, ЧАДА, ИДОУ**.

▪ Сполучення **or*, **ol*, **er*, **el* у середині слова між приголосними піддалися перестановці з подальшим подовженням голосного:

or* > *ro* > *rō* > ст.-сл. **ра: **gordъ* > **градъ**;

ol* > *lo* > *lō* > ст.-сл. **ла: **zolto* > **злато**;

er* > *re* > *rē* > ст.-сл. **рѣ: **bergъ* > **врѣгъ**;

el* > *le* > *lē* > ст.-сл. **лѣ: **melko* > **млѣко**.

У східнослов'янських мовах таким дифтонгічним сполученням відповідає повноголосся **-оро-, -оло-, -ере-, -оло- (-еле-)**: **город, золото, берег, молоко**. Тому у церковнослов'янських пам'ятках іноді знаходимо повноголосні форми: **сторона, серебро, середокръстнѣ, человеко-лювьчѣ, серебряннкъ, оумеретн, полона**.

▪ Дифтонгічні сполучення **or*, **ol* на початку слова перед приголосними змінилися у **ра, ла**: **orbъ* – **равъ**, **ordlo* – **рало**. Перед голосним такі сполучення збереглися: **оратн, оржжнѣ**.

У церковнослов'янській мові інколи **ра- > ро-**: **роплатнн, пороботатн**.

▪ Кінцеві приголосні **d*, **t*, **s*, **r* поступово послаблювалися і в силу дії закону відкритого складу зникали: **sŋnts* > **scnъ* > **сынъ**, **dcmts* > **dcmъ* > **дымъ**.

9.4. Голосні на початку слова

Не всі голосні старослов'янської мови могли вживатися на початку слова. Голосні **ь, ъ, ѣ** не вживалися на початку слова. Якщо слово починалося з **ѣ** або **ѣ**, то перед ним розвивався протетичний (приставний) **в-** або **въз-**: **въпль, въпнтн, възъпнтн, выдра, навѣкнжтн**.

Перед **ь** розвивався приставний **ј**, причому ***јъ > *і**: **нмж** < прасл. **imǫ* < **j + ьmo*. Протетичний **ј** з'являвся на початку слова перед голосними переднього ряду, а також перед голосним ***а**:

перед **е**: **ѣсмь, ѣстъ**;

перед **а**: **ѣтро, ѣтн**;

перед **ѣ (ѣ)**: **газва, гастн, гадъ**;

перед **а**: **гагньць, гавнтн, гавлѣко** (хоча вживалися форми **агньць, авлѣко**).

Рідко протетичний **ј** вживався перед **оу** та **ж**, причому і тут можливі паралельні форми без **ј**: **юже – оуже, юньць – оуньць, ютро – оутро; ѣжа – жза, ѣдолъ – ждолъ**.

У церковнослов'янській мові початкове **іє** передається через **о**: **осень, одиньдє**.

9.5. Приголосні старослов'янської мови

У старослов'янській мові налічувалося 26 приголосних. Приголосні розрізнялися за:

- 1) м і с ц е м творення (*губні, передньоязикові, середньоязикові і задньоязикові*);
- 2) сп о с о б о м творення (*проривні, фрикативні, африкати, складні, носові та плавні*);
- 3) уч а с т ю г о л о с у і ш у м у (*сонорні та шумні; дзвінки та глухі*);
- 4) т в е р д і с т ю і м'я к і с т ю (*тверді, м'які і напівом'якшені*).

Таблиця приголосних старослов'янської мови

Спосіб творення	Місце творення	Губні	Язикові		
			передньоязикові	середньоязикові	задньоязикові
Шумні	проривні	дзвінки	б	д	г
		глухі	п	т	к
	щілинні	дзвінки	в	з, ж	й
		глухі	(ф)	с, ш	х
Сонорні	африкати	дзвінки		з	
		глухі		ц, ч	
	складні	дзвінки		жд	
		глухі		шт	
	носові		м	н, н'	
	плавні			р, р', л, л'	

Не всі приголосні старослов'янської мови могли бути паралельно твердими, м'якими і пом'якшеними:

– *Абсолютно твердими* були задньоязикові **г, к, х**. Після них стояли голосні непереднього ряду: **страхъ, гънати, налагати**. Виняток становили тільки пізні запозичення з грецької мови: **кедръ, хероувимъ**;

– *Абсолютно м'якими* були приголосні **й, з, ц, ж, ч, ш, жд, ц;**

– Решта приголосних могла бути в залежності від позиції або *твердими*, або *пом'якшеними*. Перед голосними переднього ряду вони були пом'якшеними, перед голосними непереднього ряду – твердими: **дньь – дьбрь, небо – гънати**.

9.6. Складотворчі приголосні *р, л*

Приголосні *р, л* у старослов'янській мові виконували і складотворчу функцію, тобто функцію голосних. У старослов'янських пам'ятках вони передавалися написаннями *рѣ, лѣ, рь, ль: грѣло, трѣгѣ, зрьно, влѣкъ, длѣгѣ, тлѣпа, врьба, срьдѣце*. У сучасних східнослов'янських мовах цим сполученням відповідають сполучення «голосний + приголосний *р* або *л*»: укр. *горло, торг, зерно*, рос. *долг, толпа, верба, сердце*.

Звичайний *р* або *л* у сполученні з редукованими *ь* та *ѣ* у сучасних східнослов'янських мовах передається сполученням «приголосний + голосний *о* або *е*»: ст.-сл. *крѣвъ, брѣвъ, крѣстѣ, слѣза* відповідають укр. *кров, брова, хрест, слѣза*.

У церковнослов'янській мові зредуковані у сполученні із складотворчими стоять перед ними: *държати, жертва, скърви, испълнитѣ* поряд із старослов'янськими формами *трѣплю, сѣмръти*.

9.7. Зміна приголосних у сполученні з *ј* та під дією голосних переднього ряду

Палаталізація приголосних у сполученні з *ј* відбулася ще у праслов'янській мові. М'який приголосний *ј* асимілював попередній приголосний звук, у зв'язку з цим відбулися зміни сполучень приголосних, що стояли у позиції перед *ј*. Внаслідок цього ускладнилася система приголосних і відбулися значні зміни фонологічного характеру: виникла велика кількість нових звуків, характерних для слов'янської фонетичної системи.

▪ Сонорні *р, л, н* у сполученні з *ј* зазнали змін ще у праслов'янській мові: відбулося пересування артикуляції сонорного у палатальну зону, а потім внаслідок взаємної асиміляції утворилися довгі м'які сонорні, які рано втратили свою довготу, не розвиваючи вторинного палатального елемента:

l+j > l'j > l': > l': *volja > vol'ja > vol':a > vol'a* – ст.-сл. **вола;

r+j > r'j > r': > r': *morje > mor'je > mor':e > mor'e* – ст.-сл. **моріє;

n+j > n'j > n': > n': *konjъ > kon'jъ > kon':ъ > kon'ъ* – ст.-сл. **конь.

▪ Губні приголосні *б, п, в, м* у сполученні з *ј* змінилися шляхом взаємної асиміляції у пом'якшені довгі, які при подальшій втраті своєї довготи розвинули супровідний палатальний призвук *l'*:

***b+j** > *b'j* > *b'*: > *bl'*: **bjudo* > *b'judo* > *bl'udo* – ст.-сл. **БЛЮДО**;
 ***p+j** > *p'j* > *p'*: > *pl'*: **kapja* > *kap'ja* > *kapl'a* – ст.-сл. **КАПАГА**;
 ***v+j** > *v'j* > *v'*: > *vl'*: **lovjq* > *lov'jq* > *lovl'q* – ст.-сл. **ЛОВЛІЖ**;
 ***m+j** > *m'j* > *m'*: > *ml'*: **zemja* > *zem'ja* > *zempl'a* – ст.-сл. **ЗЕМЛГА**.

▪ Приголосні **з, с**, сполучаючись з наступним **j**, асимілювалися, змінилися спочатку на пом'якшені **з', с'**, а потім на м'які шиплячі **ж', ш'**.

***z+j** > *z'j* > *z'* > *ž*: **vozjq* > *vož'o* – ст.-сл. **ВОЖЖ**;

***s+j** > *s'j* > *s'* > *š*: **pisješi* > *piš'eši* – ст.-сл. **ПИШЕШИ**

▪ Зміна **д, т** у сполученні з **j** мала свої особливості, тому що втрата довготи м'якими приголосними після асиміляції **j** проходила значно довше і припала на час розпаду спільнослов'янської мовної єдності. Результатом цього стали різні рефлексії цих сполучень у різних слов'янських мовах.

У старослов'янській мові відбувся такий процес:

***d+j** > *d'j* > *d'*: > *d'* > **жд**: **medja* – ст.-сл. **МЕЖДА**;

***t+j** > *t'j* > *t'* > *t'* > **цт**: **světja* – ст.-сл. **СВѢЦА**

У церковнослов'янській мові ***t+j** > *ч*, ***d+j** > *ж*: **ХОЧЕТЬ, НАДЕЖА, ЧЮЖЕГО**.

▪ Задньоязикові **г, к, х** у сполученні з **j** пом'якшувалися і переходили у нові за місцем і способом творення звуку – **ж', ч', ш'**:

***g+j** > *g'j* > *g'*: > *ž*: **lǫgja* – ст.-сл. **ЛЪЖА**;

***k+j** > *k'j* > *k'*: > *č*: **sčkja* – ст.-сл. **СѢЧА**;

***ch+j** > *ch'j* > *ch'*: > *š*: **duchja* – ст.-сл. **ДОУША**

▪ Задньоязикові **г, к, х** пом'якшувалися перед голосними переднього ряду. Історія слов'янських мов фіксує три перехідні палаталізації задньоязикових (перехідними вони називалися тому, що призводили до якісних змін приголосних, а не лише до пом'якшення).

Перша палаталізація – це перехід **г, к, х** перед голосними переднього ряду **є, н, ѿ, ѡ, ь** на **š, č, š**: **врагъ – враже, другъ – друже, рекъ – речешн, грѣхъ – грѣшити, страхъ – страшьнъ**. Наслідки першої палаталізації збігаються з результатами зміни задньоязикових з **j**.

Друга палаталізація – це перехід приголосних **г, к, х** перед голосними **ѿ** та **н** дифтонгічного походження у свистячі **з', ц', с'**: **нога – нозѿ, ржка – ржцѿ, оухо – оусѿ**. Наслідки другої палаталізації спостерігаються найчастіше у кінці основи слова, дуже рідко засвідчені на початку слова: **цѿна, цѿсарь**.

Третя палаталізація задньоязикових відбувалася після голосних переднього ряду. Наслідки були такі ж, як і при другій палаталізації: **г > з,**

к > ц, х > с. Наприклад: ликъ – лице, овьца, вѣнецъ, кѣназь. Дію цього закону обмежувала наявність у наступному складі голосних заднього ряду ы та ъ: кѣнагыни, ликъ.

9.8. Звукова система церковнослов'янської мови

У кириличних церковнослов'янських друках залишилися усі букви старослов'янської мови, крім великого юса Ж. Деякі букви мають інше значення та іншу фонетичну і морфологічну функцію. Замість ж і ѿ пишуться оу (Ѹ) та ю. Малий юс ѡ залишився, тільки не вимовлявся як є, але як йотований а (я) або 'а (з попереднім пом'якшенням приголосного), ѿ (ять), який читається в українській редакції як і.

9.9. Голосні церковнослов'янської мови

Голосні церковнослов'янської мови поділяються на:

а) *голосні переднього, середнього і заднього ряду*. Голосні переднього ряду – це ті голосні, перед якими приголосні пом'якшуються: є (є ѿ ѿ), і (и)ї ѿ, ѡ.

ы (ы) – це голосний середнього ряду.

Голосні заднього ряду – це ті голосні, перед якими приголосні тверді: а, о, оу (Ѹ), ж, ѡ;

б) *носові (ѡ, ж) та чисті* – усі інші;

в) *голосні повного творення* є (є ѿ), і (и)ї ѿ, ѡ, а, о, оу (Ѹ), ы ы, ж та зредуковані ѡ, ѡ. Зредукованими голосні називаються тому, що вони були коротші від голосних о, є. Вони не вживалися на початку слова, а стояли тільки після приголосних у середині чи кінці слова: чѡто, кѡто, дѡнь, сѡнь.

Зредуковані послідовно вживалися на початковому етапі розвитку церковнослов'янської мови, і їх звучання зумовлювалося фонетичною позицією: у сильній позиції вони вокалізувалися, а у слабкій – не читалися.

Пізніше абсолютне послаблення зредукованих у слабкій позиції та відсутність їх фонетичного вияву зумовили поступову втрату їх у середині слова – вси, всѣхъ, никто, кто, книгъ, мнѣ (у кінці ѡ та ѡ писалися за традицією) та посилення і поступовий перехід їх у голосні повного творення у сильній позиції: ѡ – о, ѡ – е: сѡнь – сонъ, швьць – швецъ, дѡнь – день.

Вживання голосних церковнослов'янської мови:

- **є** пишеться на початку, а **ѣ** – у середині і в кінці слів: **ѣзеро**
Крім того, **ѣ** вживається для того, щоб відрізнити форми множини і двоїни від співзвучних з ними форм однини:
фарїсеѣн – Н.в. одн.; **фарїсеѣй** – Р.в. мн.
- **н** пишеться перед приголосними;
- **і** пишеться:
 - а) перед голосними; **Іисѣс, Маріа, беззакѣніе**
 - б) перед приголосними у запозичених словах на місці грецьких букв:
їдѡмѣ, їкосѣ.
- **оу** вживається на початку, а **Ѹ** – у середині і в кінці слів: **Ѹчѣніе, рѸкѸ.**
- **о, ѡ**
о пишеться у середині і в кінці слів: **селѡ, полѡ**
о пишеться на початку слів: **Ѹтрокѣ**
ѡ пишеться:
 - у складних словах з префіксом **ѡ**: **ѡкроплѣніе**;
 - для того, щоб відрізнити форми множини і двоїни від форм однини:
равѡмѣ – О.в. одн.; **равѡмѣ** – Д.в. мн.;
 - у запозичених словах: **їѡаннѣ, Геѡргїи, самѡѡнѣ.**
- **ѧ, ѧ** – малий юс і йотований малий юс у церковнослов'янській мові залишилися, тільки не вимовлялися як **є** носове, а як йотоване **ѧ (ѧ)**: йотоване **ѧ** пишеться на початку, **ѧ** – у середині і в кінці слів: **ѧкѡ, царѧ.** Виняток **ѧзыкѣ** – у значенні *органа тіла*; **ѧзыкѣ** – у значенні *народ*.
- У праслов'янській та старослов'янській мовах **ѣ, ѣ** означали короткі *о* та *е* у сильній позиції або позначали твердий чи м'який приголосний у слабкій позиції. У церковнослов'янській мові **ѣ** та **ѣ** втратили своє значення і стали позначати тільки м'якість і твердість приголосних: **дѣнѣ – столѣ**.

10. Лексика старослов'янських та церковнослов'янських пам'яток

Лексика церковнослов'янської мови ще недостатньо вивчена. Однією з причин цього може бути те, що донедавна вчених цікавила фонетика і морфологічні зміни, а лексика залишалася поза увагою. Тому поки що не можна говорити про походження і значення церковнослов'янських слів. Крім спільнослов'янської лексики, старослов'янські та

церковнослов'янські пам'ятки мають багато запозичень. Оскільки перші пам'ятки кирило-мефодіївської епохи – це переклади з грецької мови, то природно, що є багато запозичень з грецької мови. Насамперед це релігійні терміни – назви осіб церковної ієрархії, духовенства і под. Наприклад:

патрїархъ – із грецьк. πατριάρχης (πατηρ – «батько» і αρχω – «починаю»), т.б. спочатку означало «родоначальник, прабатько», а потім у християнську епоху було використано для позначення вищої духовної особи церкви (порівняти хоча б вживання слів *батюшка*, *отець* для позначення рядових священників). Отже, **патрїархъ** – це глава, отець усіх духовних отців: **Таковы въ греко-восточной церкви патрїархи іерусалимскій, александрійскій, антїохійскій и константинопольскій или цареградскій;**

митрополитъ – із грецьк. μητροπολιτης (μητηρ – «мати» і πολις – «місто», що дослівно означає «*матір міст*») – єпископ основного міста, столичний єпископ. **Въ Россыи сперва былъ одинъ митрополитъ, потомъ – двъа: въ Кіевѣ и въ Москвѣ;**

єпископъ – із грецьк. єпискоπος (єпи – «на» і σκοπεω – «дивлюся») – *спостерігач, наглядач*) у християнську епоху отримало значення «глава церковної общини»;

попъ – із грецьк. παπας – «священик»;

ієрей – із грецьк. ιєρευς (ιєрос – «священний») – «священик», служитель церкви Христової; **архнєрей** – начальник над священниками;

монахъ – із грецьк. μοναχος (від μονος – «тільки один») – той, хто проводить життя окремо від мирського.

До грецьких запозичень належать і такі, як **идолъ, днаволъ, ангелъ, ана-ѳора, ана-ѳема, алътарь, амвонъ** та ін.

Із єврейської до старослов'янської, а потім і до церковнослов'янської мови перейшли деякі власні назви **арїма-ѳеа** – місто у Палестині, звідки походить Йосиф; **араратъ** – гора, на якій зупинявся після потопу Ной; **арїнлъ** – символічне іменування Єрусалиму, **єфремъ** – невелике місто на північ від Єрусалиму, **єфрантъ** – друга назва древнього Вифлеєму.

Цікавими у старослов'янській мові є назви монет: **цалта** – монета, **асарни, ассарни** – дрібна монета, **пѣнлзъ** – дрібна монета, **диннаръ** – срібна римська монета, **мъзда** – гроші, платня, **златникъ, златница** – золота монета, **талантъ** – металеві гроші, **кодрантъ** – дрібна мідна монета, **алтынъ** – давньоруська монета (від татарського *алты* – шість).

Спробою дати пояснення церковнослов'янських слів живою українською мовою у 1596 р. можна вважати невеликий словничок

Лаврентія Зизанія на 34 листочки «Лексис сиреч реченія, вкратце собранны, и из словенскаго языка на простый рускій діалект істолкованы».

У 1627 р. у Києві вийшов «Лексикон словено-росскій и именъ толкованіє» відомого Києво-Печерського архітипографа Памва Беринди. Це вже більший словник на 475 шпальт, у якому пояснювалися церковнослов'янські слова та різні власні імена простою українською мовою. Словник Беринди мав велике практичне значення на всіх православних землях, а у 1653 р. вийшов другим виданням у Кутейно. У Румунії він був перекладений румунською мовою.

Ідею створення словника церковнослов'янської мови висловили Й. Добровський і В. Копітар. Ще у 70-ті роки XVIII ст. Й. Добровський вивчав давні східні мови – єврейську, сирійську й арабську, потім почав аналізувати слов'янські переклади Євангелія. Саме йому вдалося провести перші лексико-текстологічні паралелі різних євангельських списків типу архаїзм-неологізм, наприклад, такі, як **годнна – часъ, етеръ – нѣкыи, кѣнигы – писаник.**

Старослов'янською та церковнослов'янською лексикою у зв'язку з підготовкою до друку давніх слов'янських текстів займалися чеські і словацькі мовознавці П. Шафарик, Л. Гейтлер, В. Вондрак, Б. Гавранек, Я. Станіслав, Й. Курц, Й. Вашиця та ін. У Болгарії старослов'янською лексикологією займалися Б. Цонев, Ст. Младенов, К. Мирчев та ін. Дуже багато для старослов'янської і церковно-слов'янської лексикології та лексикографії зробив учень Ф. Міклошича В. Ягич, хорват за національністю, професор університетів в Одесі, Берліні і Санкт-Петербурзі. Його фундаментальна праця «Історія виникнення давньоцерковно-слов'янської мови» побудована на текстологічному зіставленні дублетів багатьох давніх слов'янських рукописів різних редакцій.

Великим знавцем старослов'янської і церковнослов'янської лексики був французький лінгвіст А. Вайан, якому належить підручник старослов'янської мови, а також видання старослов'янських і церковнослов'янських текстів з коментарями та дослідження з етимології і тлумачення старослов'янських лексем.

Перший словник церковнослов'янської мови, який був виданий у Росії, – це «Словарь церковнославянского языка» О. Х. Востокова. О. Востоков збирав матеріал для свого словника 40 років, опрацював і розписав біля 130 рукописів XI–XVIII ст. і виданих до того часу старовинних пам'яток писемності різних редакцій, а також включив до нього матеріали словника Ф. Міклошича 1850 р.

Вивченням словникового складу старослов'янських та церковно-слов'янських пам'яток займалися російські мовознавці: І. І. Срезневський, О. І. Соболевський, Є. Ф. Карський, В. В. Виноградов, А. С. Львов, С. М. Кульбакін, В. А. Погорелов та ін. Велике значення для лексиколога мають «Материалы и исследования в области славянской филологии» О. І. Соболевського та «Материалы для словаря древнерусского языка» І. І. Срезневського у 3-х томах (1893–1912). У словнику І. І. Срезневського використані східнослов'янські рукописи різних редакцій і багато церковнослов'янських пам'яток загальнослов'янського значення. Серед українських дослідників найбільший вклад у вивчення церковнослов'янської мови вніс М. Ф. Станівський.

Про необхідність видання словника старослов'янської і церковнослов'янської мов говорилось на першому Міжнародному конгресі славистів у Празі в 1929 р. Ця ідея розвивається у проекті рішення Лінгвістичної секції 3-го з'їзду слов'янських філологів у Белграді.

У 1955 р. у Гейдельберзі вийшов «Краткий словарь к древнецерковнославянским текстам» Л. Садник і Р. Айтцетмюллера. Хоча він був задуманий авторами як навчальний посібник для читання старослов'янських пам'яток, однак словник був надійним довідником не тільки для учнів, а й для дослідників старослов'янської мови. У зв'язку з рішенням четвертого Міжнародного з'їзду славистів 1958 р. про створення єдиного словника церковнослов'янської мови різних ізводів питання відмежування старослов'янських рукописів від церковнослов'янських обговорювалося на засіданнях Міжнародної комісії з питань складання Словника церковнослов'янської мови. Робота над складанням такого словника почалася у середині 70-х років. «Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)» за редакцією Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки і Е. Благової – це словник найдавніших класичних старослов'янських рукописів, які дійшли до нас.

Словник церковнослов'янської мови під назвою «Полный церковно-славянский словарь» був виданий у 1900 р. протоієреєм Г. Дяченком.

11. МОРФОЛОГІЯ

Граматична система кожної слов'янської мови, у тому числі й церковнослов'янської, є результатом еволюції морфологічних одиниць праслов'янської, яка, в свою чергу, успадкувала цю систему від праіндоевропейської мови. Усі слова церковнослов'янської мови належать в основному до тих же частин мови (граматичних розрядів), які наявні і в сучасній українській мові. Критерієм, за яким слова відносять до того чи іншого розряду, є наявність або відсутність їх здатності виступати відповідними членами речення. До самостійних частин мови належать іменники, займенники, прикметники, числівники, дієслова, прислівники; до службових – прийменники, сполучники, частки. Іменники, займенники, прикметники і числівники об'єднувалися під однією назвою – імена, які протиставлялися іншому класові – дієслову. Імена мали сім відмінків, три роди, три числа (однина, множина, двоїна). Церковнослов'янська мова мала два типи відмінювання: іменне і займенникове. Іменники відмінювалися за іменним типом, займенники за займенниковим, а прикметники, дієприкметники, порядкові числівники відмінювалися за обома типами: за іменним зразком відмінювалися короткі форми, за займенниковим зразком – повні. Займенникове відмінювання виникло шляхом приєднання до іменних форм вказівного займенника **н**, **га**, **іє** в тому самому відмінку.

Дієслова змінювалися за числами та особами, мали часові форми.

11.1. Іменник

Іменник – це самостійна частина мови, що означає назву предмета або має значення предметності. Іменники у церковнослов'янській мові мали три роди: чоловічий, жіночий і середній; три числа: однину, множину і двоїну; сім відмінків і поділялися на відміни.

У старослов'янській мові іменники поділялися на відміни за типом основи. Розрізняли шість типів основ:

1. Іменники з основою на $-*ā$, $*jā$ жін.р. (**жена**, **рыба**, **дүша**), чоловічого та «спільного» роду (**владыка**, **слоүга**).

2. Іменники з основою на $-*i$, $-*ji$ чол. і сер. р. (**столъ**, **конь**, **село**, **морє**).

3. Іменники з основою на $-*t$ чол.р. (**сынъ**, **домъ**, **волъ**, **полъ**, **вѣрхъ**, **медъ**).

4. Іменники з основою на $-*P$ чол. і жін. р. (**кость**, **гость**).

5. Іменники з основою на *-*p* жіноч. р. (**свекры, любви**) (див. табл. на стор. 196).

6. Іменники з основою на приголосний: *-*s* серед. р. (**слово, небо**); *-*er* жіноч. р. (**матн**); *-*nt* серед. р. (**телл**), *-*en* чоловіч. та серед. р. (**камы, нмл**).

Грамматичним показником основи був особливий суфікс, який закінчувався на голосний або приголосний. Цей суфікс був характерний тільки для певної основи і виступав колись перед відмінковими флексіями в усіх відмінках. У старослов'янській мові найдавніший тематичний голосний основи завжди можна виявити перед флексійним приголосним у формі давального відмінка множини або орудного-давального двоїни, а в основах на приголосний – перед флексійним голосним (в усіх непрямих відмінках однини, крім знахідного відмінка у деяких основ на приголосний). Наприклад, основи на голосний: **вод-а-мъ, плод-о-мъ, сын-ъ-мъ** (ъ на місці індоєвроп. *т*), **кост-ь-мъ** (*ь* відповідає кінцевому *i* давніх основ), давальний-орудний двоїни – **вод-а-ма, плод-о-ма, сын-ъ-ма, кост-ь-ма**; основи на приголосний: родовий одн. – **кам-ен-є, нм-ен-є, слов-єс-є, мат-єр-є, тел-лт-є**; давальний одн. – **кам-ен-н, нм-ен-н, слов-єс-н** і под.

11.1.1. Відмінювання іменників у церковнослов'янській мові

Основна тенденція у формуванні словозмінних типів у церковнослов'янській мові – це тенденція до взаємодії і змішування давніх типів основ, які належали до одного родового типу, і формування деклі-наційних типів і підтипів за новими формальними і семантичними показниками. Тому всі іменники поділялися на чотири типи відмінювання.

До *першої* відміни належали іменники чоловічого і жіночого роду, які закінчувалися на **-а, -л**: **жен-а, вод-а, чаш-а, воевод-а, землл**.

До *другої* відміни належали іменники чоловічого роду, які закінчувалися на **-ъ, -ь, -й** – **раб-ъ, кон-ь, кра-й** і середнього роду – на **-о, -є**: **сел-о, пол-є**. Перша відміна поділяється на тверду і м'яку групи. До твердої відносилися іменники, основа яких закінчується на твердий приголосний із закінченням **-ъ, -о**: **раб-ъ, сел-о**; до м'якої групи відносилися іменники, основа яких закінчується на м'який приголосний із закінченням **-ь, -є, -й** – **цар-ь, кра-й, мор-є**. Іменники з основою на шиплячий і **ц** відмінювалися за змішаним типом, тобто мали закінчення як твердої, так і м'якої групи.

До *третьої* відміни належали іменники жіночого роду, які закінчуються на **-ь**: **болѣзнь, заповѣдь, милость, мудрость**. Переважна

більшість іменників чоловічого роду такого типу перейшла в групу іменників, які відмінювалися за другою відміною (голѣвъ, господь, гость та ін.). За цим типом відмінюються іменники, які мають тільки форми множини: гѣсли, перси, мощи, людїе та ін.

До четвертої відміни належать іменники усіх трьох родів, які у непрямих відмінках мали подовження в основі (суфікси -ес, -ен, -ер, -ят): нма, небо, камень, мати, церковь (див табл. на стор. 195).

11.1.2. Зразки відмінювання іменників першої відміни

		Однина		
<i>Тверда група</i>			<i>М'яка група</i>	<i>Мішана</i>
Н.	жен-а	рѣк-а	земл-а	юнош-а
Р.	жен-ы	рѣк-и	земл-и	юнош-и
Д.	жен-ѣ	рѣц-ѣ	земл-и	юнош-и (ѣ)
З.	жен-ѹ	рѣк-ѹ	земл-ю	юнош-ѹ
О.	жен-ою	рѣк-ою	земл-ею	юнош-ею
М.	жен-ѣ	рѣц-ѣ	земл-и	юнош-и
Кл.	жен-о	рѣк-о	земл-е	юнош-е
		Множина		
Н.Кл.	жен-ы	рѣк-и	земл-и	юнош-и
Р.	жен-ѣ	рѣк-ѣ	земел-ь	юнош-ѣ
Д.	жен-амѣ	рѣк-амѣ	земл-амѣ	юнош-амѣ
З.	жен-ы (ѣ)	рѣк-и	земл-и	юнош-ы (ѣ)
О.	жен-амн	рѣк-амн	земл-амн	юнош-амн
М.	жен-ахѣ	рѣк-ахѣ	земл-ахѣ	юнош-ахѣ
		Двоїна		
Н.З.Кл.	жен-ѣ	рѣц-ѣ	земл-и	юнош-и
Р.М.	жен-ѹ	рѣк-ѹ	земл-ю	юнош-ѹ
Д.О.	жен-ама	рѣк-ама	земл-ама	юнош-ама

11.1.3. Особливості відмінювання іменників першої відміни

1. Іменники ч.р. на -їа в О.в. однини мають закінчення -емѣ: нсаїемѣ, ієреміемѣ.

2. Іменники на шиплячий у З.в. множини поряд із звичайною формою деколи мають і давню: дѣшы ваша і давня форма – дѣша ваша.

3. Іменники на -а після голосного (выа, молніа, зміа) у Н. і З.в. множини зберегли давні форми: свом же покорнша выа; зміа возмѣтѣ (пор. старослов'янські форми выа, зміа, молніа).

4. Перед **ѣ** у Д. і М.в. однини і Н., З. і Кл.в. двоїни проходить пом'якшення задньоязикових: **г, к, х** змінюються у **з, ц, с**.

5. З.в. множини іменників, що позначають істоти, має такі самі закінчення, як і Н.в., але може збігатися і з Р.в.

11.1.4. Зразки відмінювання іменників другої відміни

		Однина				
<i>Тверда група</i>		<i>М'яка група</i>				
Н.	раб-ѣ	сел-о	цар-ь	мор-е	кра-й	
Р.	раб-а	сел-а	цар-а	мор-а	кра-а	
Д.	раб-ѣ	сел-ѣ	цар-ю	мор-ю	кра-ю	
З.	раб-а	сел-о	цар-а	мор-а	кра-а	
О.	раб-омѣ	сел-омѣ	цар-емѣ	мор-емѣ	кра-емѣ	
М.	раб-ѣ	сел-ѣ	цар-н	мор-н	кра-н	
Кл.	раб-е	сел-о	цар-ю	мор-е	кра-ю	
		Множина				
Н.Кл.	раб-н	сел-а	цар-н (їє)	мор-а	кра-н	
Р.	раб-вѣ (-ѣ)	сел-ѣ	цар-ей	мор-ей	кра-евѣ	
Д.	раб-вмѣ	сел-вмѣ	цар-ем	мор-емѣ	кра-емѣ	
З.	раб-ы (-вѣ)	сел-а	цар-н (-ей)	мор-а	кра-н	
О.	раб-ы	сел-ы	цар-н (ьми)	мор-н	кра-н	
М.	раб-ѣхѣ	сел-ѣхѣ	цар-ехѣ	мор-ахѣ	кра-ехѣ	
		Двоїна				
Н.З.Кл.	раб-а	сел-ѣ	цар-а	мор-а	кра-а	
Р.М.	раб-ѣ	сел-ѣ	цар-ю	мор-н	кра-ю	
Д.О.	раб-ома	сел-ома	цар-ема	мор-ема	кра-ема	
<i>Тверда група</i>		<i>Мішана група</i>		<i>Відмінювання</i>		
<i>на задньоязиковий</i>				<i>на -їє</i>		
		Однина				
Н.	дѣх-ѣ	мѣж-ѣ	знаменї-е			
Р.	дѣх-а	мѣж-а	знаменї-а			
Д.	дѣх-ѣ	мѣж-ѣ	знаменї-ю			
З.	дѣх-ѣ (-а)	мѣж-а	знаменї-е			
О.	дѣх-омѣ	мѣж-емѣ	знаменї-емѣ			
М.	дѣс-ѣ	мѣж-н	знаменї-н			
Кл.	дѣш-е	мѣж-ѣ	знаменї-е			

		Множина	
Н.Кл.	ДѸс-н	мѸж-н (-їє)	знаменї-а
Р.	ДѸх-швѣ	мѸж-ей	знаменї-й
Д.	ДѸх-шмѣ	мѸж-емѣ	знаменї-емѣ
З.	ДѸх-н	мѸж-ы	знаменї-а
О.	ДѸх-н	мѸж-ы	знаменї-н
М.	ДѸс-ѣхѣ	мѸж-ахѣ	знаменї-нхѣ

		Двоїна	
Н.З.Кл.	ДѸх-а	мѸж-а	знаменї-н
Р.М.	ДѸх-Ѹ	мѸж-Ѹ	знаменї-ю
Д.О.	ДѸх-ома	мѸж-ема	знаменї-ема

Примітка

1. З.в. однини іменників на позначення істот збігається з Р.в., але бувають випадки, коли він ідентичний з Н.в. Наприклад: **Прїмїтє дѸхѣ стѣ** (Іоан. 20,22), **всадї мѸжа на конѣ** (IV Цар. 9, 17). У множині З.в. іменників на позначення істот збігається з Н.в., але може збігатися з Р.в.: **н вїшлнтє всѣхѣ рабѣвѣ гдїннхѣ** (IV Цар. 10, 23).

2. У Н.в. множини деколи зустрічається закінчення **ы** замість **н**: **да каменїє сїє хлѣбы вѣдѣтѣ** (Мв.4.3); **хлѣбы wskѣдѣша** (1 Цар. 9,7).

3. О.в. множини, крім звичайних закінчень **ы**, **н**: **рабы**, **царн**, може мати закінчення **-(ь)мн**: **сынмн**, **царьмн**. Інколи, можливо під впливом розмовної мови, зустрічається закінчення **-амн**: **грѣхамн**, **скорпїонамн**.

4. Задньоязикові *г, к, х* перед голосними переднього ряду змінюються на *ж, ч, ш* або *з, ц, с*: **дѸхѣ** – **дѸш-а** – **дѸс-н**; **отрокѣ** – **отроч-а** – **отроц-ѣхѣ**.

5. Слово **господь** у однині відмінюється за твердою різновидністю, Кл. відмінок має закінчення **-н**; у множині відмінюється за м'якою різновидністю (у значенні *господарь*).

	Однина	Множина
Н.	господ-ь	господ-нїє
Р.	господ-а	господ-нї (-ей)
Д.	господ-оу, -евн	господ-емѣ
З.	господ-а (-ь)	господ-н
О.	господ-емь	господ-ьмн
М.	господ-ѣ	господ-ехѣ
Кл.	господ-н	господ-н

Двоїна

Н.З.Кл. господ-а

Р.М. господ-ню

Д.О. господ-ема

11.1.5. Особливості відмінювання іменників другої відміни

В однині:

1. Д.в. замість закінчень -Ѹ та -ю може мати в деяких словах закінчення -овн, -евн: **сыновн, царевн, пѣтровн, архієреовн, мωωсеовн**.

2. Іменники колишньої III відміни зберігають у Р.в. давнє закінчення -Ѹ замість -а: **Ѡ дѡмѸ раво́ты** (Исх. 20, 2); **сѣ онагѡ пѡлѸ іорда́на** (Матв. 4, 25). У М.в. іменники місця також мають закінчення -Ѹ: **в домѸ бѣца моєгѡ** (Іоан. 14,2); **стѧ верхѸ** (Матв. 2,9).

3. Запозичені іменники чоловічого роду на -ей і с.р. на -їє мають у Р.в. закінчення -а: **архієрѣа, ѣвлїа**.

4. Іменники, які у Н.в. одн. закінчуються на -ъ, -їй, у Кл.в. мають закінчення -є: **братє, славїє**; ті іменники, які закінчуються на -ей, можуть мати закінчення -є та ю: **фарїсеє** (Матв. 23, 26), **архієрею**; іменники із закінченням -ь мають закінчення -ю: **царю**; іменники з основою на шиплячий із закінченням -ь, -ъ мають закінчення -Ѹ: **мѸжъ – мѸжѸ, врачъ – врачѸ**.

У множині:

1. У Н.в. деякі іменники мають закінчення -ове, -еве: **сынове, врачеве**.

2. Іменники на позначення звань або посад, які закінчуються на -ей, в Н.в. множини мають закінчення -є, а ті, що закінчуються на -рь, мають закінчення -їє: **фарїсей – фарїсеє, пастырѣ – пастырїє**.

3. Іменники, які означають дійову особу на -тель, можуть мати в Н.в. множини -є та -їє: **предателе, свндѣтелїє**.

4. Іменники на позначення назв племен і народів із закінченням -инъ в Н.в. множини мають закінчення -є: **галїлеанинъ – галїлеанє**.

5. У Р. і Д.в. деякі іменники мають вставний суфікс -ов- або -ев-: **сынѡвѣъ, сыновѡмѣъ, ѡ сынѡвѣхѣъ**.

6. У Д.в. іменники іншомовного походження на -ей мають не тільки закінчення -емѣъ, але і -ѡмѣъ: **архієреемѣъ, іѸдеѡмѣъ**.

7. Іменник **братъ** відмінюється у множині таким чином:

Н. брат-їа

З. брат-їй

Р. брат-їй

О. брат-їамн

Д. брат-їамѣъ

М. брат-їахѣъ

8. Іменники єврейського походження *саддаї, равві, елві, адвнаї* зовсім не відмінюються. Деколи не відмінюється і ім'я *їнсъ*, коли воно стоїть у сполученні з *хрѣтосъ: їнсъ хрѣтомъ*.

Зауваження: така різноманітність закінчень пояснюється тим, що до першої відміни ввійшли іменники, які раніше належали до інших типів відмінювання. Основу цієї відміни склали давні іменники на *-*o* чол. і сер. родів, до них приєдналися іменники на *-*u* та *-*i*. Вони прийняли закінчення *-*o* основ, але у деяких відмінках залишилася конкуренція закінчень усіх типів основ. Так, іменники давніх *-*u* основ мали особливі закінчення Р. та М. в. однини *-ŭ: в домŭ*; Д. в. однини *-овн, -евн*; Н.в. множини *-ове*; Р. в. множини *-овѣ*; О.в. множини *-(ь)ми: сынми*. Іменники *-*i* основ мали закінчення у Н.в. множини *-їє: господїє*; О.в. множини *-ьми: господьми* і Кл. в. однини *-н* в слові *господ-н*. Ці особливості були прийняті за аналогією іменниками інших основ, які ввійшли до цієї відміни.

11.1.6. Зразки відмінювання іменників третьої відміни

Однина		
	<i>Ж.р.</i>	<i>Ч.р.</i>
Н.	заповѣд-ь	пѣт-ь
Р.	заповѣд-н	пѣт-н
Д.	заповѣд-н	пѣт-н
З.	заповѣд-ь	пѣт-ь
О.	заповѣд-їю	пѣт-емъ
М.	заповѣд-н	пѣт-н
Кл.	заповѣд-є	пѣт-ь (н)
Множина		
Н.	заповѣд-н	пѣт-їє
Р.	заповѣд-ей	пѣт-ій (ей)
Д.	заповѣд-емъ	пѣт-емъ
З.	заповѣд-н	пѣт-н
О.	заповѣд-ьми	пѣт-ьми
М.	заповѣд-єхъ	пѣт-єхъ
Двоїна		
Н.З.Кл.	заповѣд-н	пѣт-н
Р.М.	заповѣд-їю	пѣт-їю
Д.О.	заповѣд-ема (ьма)	пѣт-ьма

11.1.7. Зразки відмінювання іменників четвертої відміни

Середній рід

Однина

Н.Кл.	нм-а	отроч-а	неб-о
Р.	нмен-е	отрочат-е	небес-е
Д.	нмен-н	отрочат-н	небес-н
З.	нм-а	отроч-а	неб-о
О.	нмен-емъ	отрочат-емъ	небес-емъ
М.	нмен-н	отрочат-н	небес-н

Множина

Н.Кл.	нмен-а	отрочат-а	небес-а
Р.	нмен-ъ	отрочат-ъ	небес-ъ
Д.	нмен-емъ(шмъ)	отрочат-емъ(шмъ)	небес-емъ
З.	нмен-а	отрочат-а	небес-а
О.	нмен-ы	отрочат-ы	небес-ы
М.	нмен-ѣхъ	отрочат-ѣхъ	небес-ѣхъ

Двоїна

Н.З.Кл.	нмен-н	отрочат-н	небес-н
Р.М.	нмен-ѳ	отрочат-ѳ	небес-ѳ
Д.О.	нмен-ема(ама)	отрочат-ема(ама)	небес-ема

Чоловічий рід

Однина

Н.Кл.	ремен-ь	ден-ь	камен-ь
Р.	ремен-е	ден-е	камен-е
Д.	ремен-н	ден-н (евн)	камен-н
З.	ремен-ь	ден-ь	камен-ь
О.	ремен-емъ	ден-емъ	камен-емъ
М.	ремен-н	ден-н	камен-н

Множина

Н.Кл.	ремен-н	ден-іє (н)	камен-н (їа)
Р.	ремен-ей (їй)	ден-ій (ей)	камен-їй
Д.	ремен-емъ	ден-емъ	камен-емъ
З.	ремен-н	ден-н	камен-н
О.	ремен-ьми	ден-ьми	камен-ьми
М.	ремен-ехъ	ден-ехъ	камен-ехъ

Двоїна

Н.З.Кл.	РЕМЕН-Н	ДН-Н	КАМЕН-Н
Р.М.	РЕМЕН-Ъ	ДН-ІЮ (ДНЮ)	КАМЕН-Ъ
Д.О.	РЕМЕН-ЕМА	ДЕН-ЬМА	КАМЕН-ЬМА (ЕМА)

Жіночий рід

Однина

Н.Кл.	МАТ-Н	СВЕКР-Ы	ЦЕРКОВ-Ь
Р.	МАТЕР-Е	СВЕКРОВ-Е	ЦЕРКВ-Е
Д.	МАТЕР-Н	СВЕКРОВ-Н	ЦЕРКВ-Н
З.	МАТЕР-Ь	СВЕКРОВ-Ь	ЦЕРКОВ-Ь
О.	МАТЕР-ІЮ	СВЕКРОВ-ІЮ	ЦЕРКОВ-ІЮ
М.	МАТЕР-Н	СВЕКРОВ-Н	ЦЕРКВ-Н

Множина

Н.Кл.	МАТЕР-Н	СВЕКРОВ-Н	ЦЕРКВ-Н
Р.	МАТЕР-ІЙ (ЕЙ)	СВЕКРОВ-ЕЙ	ЦЕРКВ-ЕЙ
Д.	МАТЕР-ЕМЪ	СВЕКРОВ-АМЪ	ЦЕРКВ-АМЪ
З.	МАТЕР-ЕЙ (Н)	СВЕКРОВ-ЕЙ (Н)	ЦЕРКВ-Н
О.	МАТЕР-ЬМИ	СВЕКРОВ-АМИ	ЦЕРКВ-АМИ
М.	МАТЕР-ЕХЪ	СВЕКРОВ-АХЪ	ЦЕРКВ-АХЪ

Двоїна

Н.З.Кл.	МАТЕР-Н	СВЕКРОВ-Н	ЦЕРКВ-Н
Р.М.	МАТЕР-ІЮ	СВЕКРОВ-ІЮ	ЦЕРКОВ-ІЮ
Д.О.	МАТЕР-ЕМА	СВЕКРОВ-АМА	ЦЕРКВ-АМА

Зауваження: Замість форми множини від іменника КАМЕНЬ – КАМЕНН часто вживається збірна форма: **ДА КАМЕНІЕ СІЕ ХЛЪ БЫ ВЪДЪТЪ** (Матв.4,3); **КАМЕНІЕМЪ ПОВНВАХЪ СТЕФАНА** (Діян.7,59).

Іменники **СВЕКРЫ** і **ЦЕРКОВЬ** в закінченнях Д., О. і М. в. множини мають голосний -а: -ама, -амъ, -амн, -ахъ.

11.1.8. Особливості відмінювання іменників четвертої відміни

Іменники **око** і **оухо** в однині і множині відмінюються як **небо**, а у двоїні – без суфікса **-ес**:

Н.З.Кл.	оч-н (оц-ѣ)	оуш-н
Р.М.	оч-ію	оуш-ію
Д.О.	оч-нма	оуш-нма

Іменники середнього роду на **-о**, внаслідок подібності їх до іменників с.р. першої відміни, часто приймають форми без суфікса **-ес**: **словомъ**.

За зразком слова **матн** відмінюється **дцин**; за зразком **свекры** відмінюються: **лювы, неплоды, кровь, церковъ** (від **церкы**); за зразком **камень** відмінюються іменники **пламень, ремень, кремень, корень**.

11.2. Займенник

За своїм значенням займенники поділяються на такі розряди:

1. *Особові*: **азъ, ты, мы, вы**.
2. *Зворотний*: **себе**
3. *Вказівні*: **той; та, таа; онъ, она, оно; то, тое; сей (сій), сіа, сіе; оный, -аа, -оє; овъ, -а, -о; овый, -аа, -оє; такий, -аа, -оє; таковый, -а, -оє; толкъ, -аа, -оє**
4. *Присвійні*: **мой, -а, -є, твой, -а, -є; свой, -є, -а, -є; нашъ, -а, -є; вашъ, -а, -є**
5. *Питальні*: **къто (пізніше кто), чьто (пізніше что); кій, каа, кое; чій, чіа, чіе; какій, -аа, -оє; каковъ, -а, -о; каковый, -аа, -оє; ѡаковъ, -а, -о; гаковый, -аа, -оє; колкъ, -а, -о; колкій, -аа, -оє; который, -аа, -оє**
6. *Відносні*: **нже, гаже, ієже; лкъ, -а, -о; лкій, -аа, -оє; гагакъ, -а, -о; гакій, -аа, -оє** і ті, які відносяться до питальних.
7. *Означальні*: **весь, вса, все; всакъ, -а, -о; всакій, -аа, -оє; самъ, -а, -о; самый, -аа, -оє; кійждо, кааждо, коеждо, кождо; всаческій, -аа, -оє; ннъ, -а, -о; нный, -аа, -оє**
8. *Неозначені*: **нѣкто, нѣчто, нѣкій, нѣкаа, нѣкое**
9. *Заперечні*: **никто, ничто, никтоже, ничтоже, никій, никоторый, -аа, -оє**

11.2.1. Відмінювання займенників

Займенники церковнослов'янської мови поділяються на родові (ті, які змінюються за родами) і неродові. Займенники **азъ, ты, себе, кто, что, нѣкто, нѣчто, никто, ничто** не відмінюються за родами. Усі інші – відмінюються.

11.2.2. Зразки відмінювання особових і зворотного займенників

Однина

Н.	азъ	ты	–
Р.	мене	тебе	себе
Д.	мнѣ, ми	тебѣ, ти	себѣ, си
З.	мене, ма	тебе, та	себе, са
О.	мною	тобою	собою
М.	мнѣ	тебе	себѣ

Множина

Н.	мы	вы
Р.	насъ	васъ
Д.	намъ	вамъ
З.	ны, насъ	вы, васъ
О.	нами	вами
М.	насъ	васъ

Двоїна

Н.	мы	вы
З.	ны	вы
Р.М.	наю	ваю
Д.О.	нама	вама

Зауваження:

1. Короткі форми непрямих відмінків від займенників **азъ, ты, себе – ми, ти, си, ма, та, са, ны, вы**, якщо вони стоять після слів, які мають наголос на останньому складі, втрачають свій наголос і приєднуються до попереднього слова: **спасі ма, благослови ма, тѣмже молю вы**. Такі займенники називаються енклітиками.

2. Зворотний займенник **себе** має тільки форму однини і не має форми Н.в., бо не буває підметом.

11.2.3. Зразки відмінювання родових займенників

Тверда група

	<i>Чол.р.</i>	<i>Сер.р.</i>	<i>Жін.р.</i>
Н.	той	тоє, то	таа, та
Р.		того	тоа
Д.		томѣ	той
З.	той, того	тоє, то	тѣ, тѣю
О.		тѣмъ	тою
М.		томъ	той

Множина

Н.	тіи (ти)	тѣ, та	тыа, ты
Р.		тѣхъ	
Д.		тѣмъ	
З.	тыа, тѣхъ	таа, та	тыа, ты, тѣхъ
О.		тѣми	
М.		тѣхъ	

Примітка: Займенники усіх родів у Р., Д., О. і М. в. мають однакові форми

Двоїна

Н.З.	та	тѣ, та	тѣ
Р.М.		тою	
Д.О.		тѣма	

М'яка група

	<i>Чол.р.</i>	<i>Сер.р.</i>	<i>Жін.р.</i>
Н.	мой	мое	моа
Р.		моего	моа
Д.		моемѣ	моей
З.	мой, моего	мое	мою
О.		момъ	моею
М.		моемъ	моей

Множина

Н.	МОН	МОΛ	МОΛ
Р.		МОНХЪ	
Д.		МОНМЪ	
З.	МОΛ, МОНХЪ	МОΛ	МОΛ, МОНХЪ
О.		МОНМИ	
М.		МОНХЪ	

Двоїна

Н.З.	МОΛ	МОН	МОН
Р.М.		МОЕЮ	
Д.О.		МОНМА	

Зауваження:

1. У церковнослов'янській мові не збереглися вказівні займенники **н, га, ю** (вони були витіснені формами займенників **онъ, она, оно**), але з часткою **же** у Н.в. вживалися як відносні займенники **нже, гаже, юже**. Відмінювалася тільки його перша частина за м'якою групою, а частка залишалася без змін.

2. У родових займенників закінчення Р.в. множини **-w** вживається для того, щоб відрізнити від подібних форм З. в.: Р. в. – **егw**, З. в. – **его**.

3. За зразком відмінювання займенників **мой** і **твой** відмінювалися і інші родові займенники: за м'якою різновидністю – займенники **твой, свой, кій, чій, сей, что, нкій, нѣчто, ничто, нашъ, вашъ**; за твердою різновидністю – займенники **ннъ, онъ, овъ, самъ, всакъ, какій, какъ, такій, такъ, елкъ, колкъ, толкъ, кто, нѣкто, никто**.

4. У відносних займенників **нже, гаже, юже** і означальних **кїждо, каждо, кождо, кождо** відмінювалася перша частина, а частки **-же, -ждо** залишалися без змін: **егwже, емѣже, коегwждо, коемѣждо** і под.

Питальні займенники **кто, что** мали тільки форму однини:

Н.	кто	что
Р.	когw	чегw, чесw, чесогw
Д.	комѣ	чемѣ, чесомѣ
З.	кого	что, чесо
О.	кнмъ	чнмъ
М.	комъ	чемъ, чесомъ

Так само відмінювалися займенники, які утворені від них, – неозначені **нѣкто**, **нѣчто** і заперечні **никто**, **ничто**, **никтоже**, **ничтоже**. Якщо біля заперечного займенника вживався прийменник, то він ставився після заперечної частки: **ни сварѣтсѧ ни съ кѣмъ**, **ни возненавидѣтъ всѧкаго человекѧ** ка.

11.3. Прикметник

Прикметник – частина мови, що означає ознаку предмета і відповідає на питання *який? яка? яке? чий? чия? чие?* Прикметники завжди вживаються при іменниках, узгоджуючись з ними у роді, числі і відмінку.

За своїм значенням прикметники поділяються на якісні, відносні і присвійні.

Як і в старослов'янській мові, прикметники церковнослов'янської мови мали короткі (іменні) і повні (займенникові) форми. Короткі прикметники відмінювалися за зразком іменників (першої і другої відміни), повні форми відмінювалися за займенниковим відмінюванням.

11.3.1. Відмінювання коротких прикметників (іменне відмінювання)

Тверда група

Однина

	<i>Чол.р.</i>	<i>Сер.р.</i>	<i>Жін.р.</i>
Н.	мѣдр-ъ	мѣдр-о	мѣдр-а
Р.		мѣдр-а	мѣдр-ы
Д.		мѣдр-ѡ	мѣдр-ѣ
З.	мѣдр-ъ (а)	мѣдр-о	мѣдр-ѡ
О.		мѣдр-ымъ	мѣдр-ою
М.		мѣдр-ѣ	мѣдр-ѣ
Кл.	мѣдр-ъ	мѣдр-о	мѣдр-а

Примітка: У Р., Д., О. і М.в прикметники чол. і сер. роду в одн., мн. і дв. мали однакові форми.

Множина

Н. Кл.	мѣдр-и	мѣдр-а	мѣдр-ы
Р.		мѣдр-ыхъ	
Д.		мѣдр-ымъ	
З.	мѣдр-ы (ыхъ)	мѣдр-а	мѣдр-ы
О.		мѣдр-ы (ыми)	
М.		мѣдр-ыхъ	

Двоїна

Н.З.Кл.	мѣдр-а	мѣдр-ѣ	мѣдр-ѣ
Р.М.		мѣдр-ѹ	
Д.О.		мѣдр-ыма	

М'яка група

Однина

	<i>Чол.р.</i>	<i>Сер.р.</i>	<i>Жін.р.</i>
Н.	господен-ь	господн-е	господн-ѧ
Р.	господн-ѧ		господн-и
Д.	господн-ю		господн-и
З.	господен-ь (ѧ)	господн-е	господн-ю
О.	господн-имъ		господн-ею
М.	господн-и		господн-и
Кл.	господен-ь	господн-е	господн-ѧ

Множина

Н.Кл.	господн-и	господн-ѧ	господн-и
Р.		господн-ихъ	
Д.		господн-имъ	
З.	господн-и (ихъ)	господн-ѧ	господн-и
О.		господн-и (ими)	
М.		господн-ихъ	

Двоїна

Н.З.Кл.	господн-ѧ	господн-и	господн-и
Р.М.		господн-ю	
Д.О.		господн-има	

Хоча короткі прикметники і відмінюються за іменниковим типом відмінювання, але у деяких відмінках вони приймають закінчення повних прикметників:

1) в О.в. однини чол. і сер. роду прикметники мають закінчення повних форм – *мѣдр-ымъ, господн-нмъ*;

2) у множині усі форми коротких прикметників, за винятком Н. і З.в., мають закінчення повних форм (О.в. може мати закінчення як повних, так і коротких форм);

3) у Д. і О.в. двоїни короткі форми прикметників мають закінчення повних форм;

4) присвійні прикметники на *-ій* (*рабїй*) відмінюються за іменним типом (як іменник *край*), хоча інколи приймають і повні форми:

Однина

Н.	<i>бѣжі-й</i>
Р.	<i>бѣжі-а</i>
Д.	<i>бѣжі-ю</i>
З.	<i>бѣжі-й</i>
О.	<i>бѣжі-нмъ</i>
М.	<i>бѣжі-н (емъ)</i>
Кл.	<i>бѣжі-й</i>

11.3.2. Відмінювання повних прикметників

Тверда група

Однина

	<i>Чол.р.</i>	<i>Сер.р.</i>	<i>Жін.р.</i>
Н. Кл.	<i>мѣдр-ый</i>	<i>мѣдр-ое</i>	<i>мѣдр-аа</i>
Р.	<i>мѣдр-аго</i>		<i>мѣдр-аа</i>
Д.	<i>мѣдр-омѣ</i>		<i>мѣдр-ѣй (ой)</i>
З.	<i>мѣдр-ый (аго)</i>	<i>мѣдр-ое</i>	<i>мѣдр-юю</i>
О.	<i>мѣдр-ымъ</i>		<i>мѣдр-ою</i>
М.	<i>мѣдр-ѣхъ</i>		<i>мѣдр-ѣй (ой)</i>

Множина

Н. Кл.	мѣдр-їи	мѣдр-аѡ	мѣдр-ыѡ
Р.		мѣдр-ыхъ	
Д.		мѣдр-ымъ	
З.	мѣдр-ыѡ (ыхъ)	мѣдр-аѡ	мѣдр-ыѡ (ыхъ)
О.		мѣдр-ыми	
М.		мѣдр-ыхъ	

Двоїна

Н.З.Кл.	мѣдр-аѡ	мѣдр-ѣи	мѣдр-ѣи
Р.М.		мѣдр-ю	
Д.О.		мѣдр-ыма	

М'яка група

Однина

	<i>Чол.р.</i>	<i>Сер.р.</i>	<i>Жін.р.</i>
Н.Кл.	снн-їи	снн-ее	снн-ѡѡ
Р.	снн-ѡго		снн-їѡ
Д.	снн-емѣ		снн-ей
З.	снн-їи (ѡго)	снн-ее	снн-юю
О.	снн-имъ		снн-ею
М.	снн-емъ		снн-ей

Множина

Н. Кл.	снн-їи	снн-ѡѡ	снн-їѡ
Р.		снн-ихъ	
Д.		снн-имъ	
З.	снн-їѡ (-ихъ)	снн-ѡѡ	снн-їѡ (ихъ)
О.		снн-ими	
М.		снн-ихъ	

Двоїна

Н.З.Кл.	снн-ѡѡ	снн-їи	снн-їи
Р.М.		снн-юю	
Д.О.		снн-има	

11.3.3. Відмінювання прикметників з основою на шиплячий

Однина

	Чол.р.	Сер.р.	Жін.р.
Н.Кл.	нищ-ій	нищ-ее	нищ-аа
Р.	нищ-аго		нищ-їа
Д.	нищ-емѣ		нищ-ей
З.	нищ-ій (-аго)	нищ-ее	нищ-юю
О.	нищ-имъ		нищ-ею
М.	нищ-емъ		нищ-ей

Множина

Н.Кл.	нищ-їи	нищ-аа	нищ-ыа
Р.		нищ-ихъ	
Д.		нищ-ымъ	
З.	нищ-ыа	нищ-аа	нищ-ыа (-ихъ)
О.		нищ-ими	
М.		нищ-ихъ	

Двоїна

Н.З.Кл.	нищ-аа	нищ-їи	нищ-їи
Р.М.		нищ-юю	
Д.О.		нищ-има	

11.3.4. Ступені порівняння прикметників

У церковнослов'янській мові прикметники утворювали ступені порівняння: вищий і найвищий.

Вищий ступінь утворювався за допомогою давнішого суфікса **-(ь)ш** і більш пізнього суфікса **-ѣйш**, після шиплячих – **-айш**.

Короткі форми. При утворенні вищого ступеня суфікси **-(ь)ш-**, **-ѣйш-**, **-айш-** вживалися неоднаково. Суфікс **-(ь)ш** приєднувався до кореня прикметників, основа яких закінчується на **-к**, **-ок**, **-ек** і до деяких прикметників, які закінчувалися на **-ъ**, **-а**, **-о** (хѣд-ъ), причому суфікс **-к-** відкидався. При вживанні суфікса **-ѣйш-** суфікс основи не відкидався:

	<i>Прикметник</i>	<i>Корінь</i>	<i>Основа вищого ступеня</i>
Суфікс -ьш:	выс-ок-ъ глѡв-ок-ъ слад-ок-ъ	выс- глѡв- слад-	выш-ш- глѡвл-ьш- слажд-ш-
Суфікс -ѣйш, -айш	бог-ат-ъ крас-ен-ъ выс-ок-ъ	бог- крас- выс-	бог-ат-ѣйш- крас-н-ѣйш- выс-оч-айш-

Закінчення прикметників вищого ступеня порівняння:

а) у прикметників із суфіксом -ьш: чол.р. -ій, жін.р. – -(ь)ш-н, сер.р. -є або -(ь)ше:

выш-ій	выш-ш-н	выш-є або	выш-ш-є
глѡвл-ій	глѡвл-ьш-н	глѡвл-є або	глѡвл-ьш-є
слажд-ій	слажд-ш-н	слажд-є або	слажд-ш-є
хѡжд-ій	хѡжд-ш-н	хѡжд-є або	хѡжд-ш-є

б) у прикметників із суфіксом -ѣйш, -айш: чол.р. – ѣй, жін.р. – ѣйш-н, сер.р. – ѣе, ѣйш-є, причому проходить пом'якшення задньо-язикових г, к, х у ж, ч, ш, а -ѣ переходить у -а, кінцевий кореня д і з переходять у ж (суфікс -к випадає):

бог-ат-ѣй	бог-ат-ѣйш-н	бог-ат-ѣе – бог-ат-ѣйш-є
крас-н-ѣй	крас-н-ѣйш-н	крас-н-ѣе – крас-н-ѣйш-є
выс-оч-ай	выс-оч-айш-н	выс-оч-ае – выс-оч-айш-є
(хѡд-ъ) хѡж-ай	хѡж-айш-н	хѡж-ае – хѡж-айш-є
(влиз-ок-ъ) влиз-ай	влиз-айш-н	влиз-ае – влиз-айш-є

Повні закінчення прикметників вищого ступеня порівняння:

а) у прикметників із суфіксом -ьш: -(ь)ш-ій, -(ь)ш-аа, -(ь)ш-ее:

выш-шій	выш-шаа	выш-шее
глѡвл-ьшій	глѡвл-ьшаа	глѡвл-ьшее

б) у прикметників із суфіксом -ѣйш, -айш: -ѣйш-ій, -ѣйш-аа, -ѣйш-ее

бог-ат-ѣйш-ій	бог-ат-ѣйш-аа	бог-ат-ѣйш-ее
выс-оч-айш-ій	выс-оч-айш-аа	выс-оч-айш-ее

У церковнослов'янській мові є такі прикметники, які утворюють ступені порівняння від інших основ (суплетивні форми):

малый	мн-ій	мен-ьше	мен-ьши
	мен-ьшій	мен-ьшее	мен-ьшаа

ДОБРЫЙ	ЛЪЧ-ЙЙ	ЛЪЧ-ШЕ	ЛЪЧ-ШН
	ЛЪЧ-ШЙЙ	ЛЪЧ-ШЕЕ	ЛЪЧ-ШАА
ВЕЛИКІЙ	БОЛ-ЙЙ	БОЛ-Е, БОЛ-ЬШЕ	БОЛ-ЬШН
	БОЛ-ЬШЙЙ	БОЛ-ЬШЕЕ	БОЛ-ЬШАА
СЛЫЙ	ГОР-ЙЙ	ГОР-ШЕ, ГОР-ЪЕ	ГОР-ШН
	ГОР-ШЙЙ	ГОР-ШЕЕ	ГОР-ШАА

Найвищий ступінь порівняння не має особливих закінчень і утворюється від форм вищого ступеня за допомогою префікса **прѣ-**: **прѣвышшій**, **прѣвышшаа**. Форми вищого ступеня порівняння із префіксом **нан-** майже не зустрічаються у церковнослов'янській мові, крім слова **нанпаче**.

11.3.5. Відмінювання прикметників вищого ступеня

Однина

	<i>Чол.р.</i>	<i>Сер.р.</i>	<i>Жін.р.</i>
Н.Кл.	мѣдр-ѣй	мѣдр-ѣе	мѣдр-ѣйшн
Р.		мѣдр-ѣйша	мѣдр-ѣйшн
Д.		мѣдр-ѣйшѸ	мѣдр-ѣйшн
З.	мѣдр-ѣйш-ъ (-а)	мѣдр-ѣе (ѣйше)	мѣдр-ѣйшѸ
О.		мѣдр-ѣйшнмъ	мѣдр-ѣйшею
М.		мѣдр-ѣйшн	мѣдр-ѣйшн

Множина

Н.Кл.	мѣдр-ѣйше(н)	мѣдр-ѣйша	мѣдр-ѣйша
Р.		мѣдр-ѣйшнхъ	
Д.		мѣдр-ѣйшымъ	
З.	мѣдр-ѣйша	мѣдр-ѣйша	мѣдр-ѣйша
О.		мѣдр-ѣйшнми	
М.		мѣдр-ѣйшнхъ	

Двоїна

Н.З.Кл.	мѣдр-ѣйша	мѣдр-ѣйшн	мѣдр-ѣйшн
Р.М.		мѣдр-ѣйшѸ	
Д.О.		мѣдр-ѣйшнма	

Повні форми вищого і найвищого ступенів порівняння відмінюються за зразком повних прикметників з основою на шиплячий.

11.4. Числівник

Числівник – це самостійна частина мови, яка означає кількість або порядок предметів. Числівники, які означають кількість предметів і відповідають на питання *скільки?* називаються *кількісними*. Числівники, які означають порядок предметів і відповідають на питання *який?* називаються *порядковими*. Крім того, існують ще такі розряди числівників: *збірні* (*обоє, троє*), *кратні* (*єдинократный, двократный, сѣгубый*), *дробові* (*полъ, четверть, десятинна*).

У церковнослов'янській мові кількісні числівники як самостійні слова існували тільки для основних чисел десяткової системи. Це числівники 1 – 10, 100, 1000:

1	–	єдинъ, єдѣнь; єдина; єдино
2	–	дѣва – ч.р., дѣвъѣ – ж. і с.р.
3	–	трѣє, трѣє – ч.р.; три – ж. і с.р.
4	–	четыре – ч.р.; четыри – ж. і с.р.
5	–	пять
6	–	шесть
7	–	седмь
8	–	осмь
9	–	девятъ
10	–	десать
100	–	сѣто
1000	–	тысашта

Числівники від 11 до 19 утворюються описово: одиниці приєднувалися до давньої форми М.в. однини числівника *десать* – *десате* за допомогою прийменника *на*: *єдинъ на десате, дѣва на десате, трѣє на десате* і т. д.

Числівники, назви десятків, 20–90 утворювалися шляхом додавання числівника *десать* до відповідної одиниці: числівники *дѣва, три, четыре* узгоджуються з *десать* у відмінку і числі (родових відмінностей немає): *дѣва десати, три десати, четыре десати*. Пізніше кінцевий *-и* цих числівників перейшов у *-ь*: *двадесать, тридесать, четыредесать*.

Числівники від *пять* до *девятъ* сполучувалися із числівником *десать* у Р.в. множини: *пять десать – пять десать, шесть десать – шесть десать* і т. д.

Числівники від 200 до 900 (назви цілих сотень) утворювалися шляхом приєднання до одиниць числівника *сѣто* у відповідній формі:

шляхом узгодження дъвѣ стѣ – дъвѣстѣ; три ста – триста; четыре ста – четиристѣ; або керуванням – пѣть свѣтъ – пѣтьсвѣтъ, шесть свѣтъ – шестьсвѣтъ і т. д.

11.4.1. Відмінювання простих кількісних числівників

Однина

	<i>Чол.р.</i>	<i>Сер.р.</i>	<i>Жін.р.</i>
Н.	єдин-ъ	єдин-о	єдин-а
Р.	єдин-ого		єдин-оѧ
Д.	єдин-омѸ		єдин-ой
З.	єдин-ъ (ого)	єдин-о	єдин-Ѹю
О.	єдин-ѣмъ		єдин-ою
М.	єдин-омъ		єдин-ою

Множина

Н.	єдин-н	єдин-ы	єдин- а
Р.		єдин-ѣхъ	
Д.		єдин-ѣмъ	
З.	єдин-ы	єдин-ы	єдин- а
О.		єдин-ѣмн	
М.		єдин-ѣхъ	

Двоїна

Н.З.	єдин-а	єдин-ѣ	єдин-ѣ
Р.М.		єдин-ою	
Д.О.		єдин-ѣма	

Числівник **єдинъ, -а, -о**, коли він вживався у значенні числівника, мав тільки форми однини; коли вживався у значенні займенника або прикметника, тоді мав форми множини і двоїни.

Числівники **дъва, оба** відмінювалися тільки у двоїні:

	<i>Чол.р.</i>	<i>Сер.р.</i>	<i>Жін.р.</i>
Н.З.	дъва, оба	дъвѣ, обѣ	дъвѣ, обѣ
Р.М.		дъвою, двѸ, обою	
Д.О.		дъвѣма, обѣма	

Числівники **триє, четириє** відмінювалися тільки у множині:

Множина

	<i>Чол.р.</i>	<i>Сер. і жін.р.</i>
Н.	трѣ, три	три
Р.	трѣхъ, трѣхъ	трѣхъ
Д.	трѣмъ, трѣмъ	трѣмъ
З.	трѣхъ, трѣхъ, три	три
О.	трѣмн, трѣмн	трѣмн
М.	трѣхъ, трѣхъ	трѣхъ
Н.	четыре (-н)	четыри (-ѣ)
Р.	четырехъ	
Д.	четыремъ	
З.	четыри (-ѣ)	
О.	четырьми	
М.	четырехъ	

Числівники від **пять** до **девять** відмінювалися як іменники третьої відміни (**кость**) у однині.

Числівник **десять** відмінювався також як іменники третьої відміни у всіх трьох числах. Крім звичайних форм, у множині цей займенник міг ще відмінюватися за зразком прикметників м'якої різновидності.

	<i>Однина</i>	<i>Множина</i>		<i>Двоїна</i>
Н.	десять-ь	десять-н (-ѣ)	-нхъ	Н.З. десять-н
Р.	десять-н	десять-ъ	-нмъ	Р.М. десять-ѣ
Д.	десять-н	десять-емъ		Д.О. десять-ьма
З.	десять (-ѣ)	десять-н (-ѣ)		
О.	десять-ю	десять-ьми		
М.	десять-н	десять-ехъ	-нхъ	

Числівник **сто** відмінювався як іменник середнього роду на -о:

	<i>Однина</i>	<i>Множина</i>	<i>Двоїна</i>
Н.	сто	ста	Н.З. стѣ
Р.	ста	сотъ	Р.М. стѣ
Д.	стѣ	стомъ	Д.О. стома
З.	сто	ста	
О.	стомъ	сты	
М.	стѣ	стѣхъ	

Числівники **ТЫСАШТА, ТЫСЖШТА, ТЬМА** відмінювалися за зразком іменників другої відміни.

11.4.2. Відмінювання складних числівників

Складні числівники з прийменником **на-**, від 11 до 19, відмінювалися по-різному:

1) відмінювалася перша частина: **и дѡмъ своѣй созда соломиѡнъ тремна́десѡтъ лѣтъ** (III Цар. 7, 1);

2) або відмінювалася тільки друга частина **мѣра егѡ четы́ре-на́десѡтнѡхъ лакѡтъ** (III Цар. 17, 15);

3) або відмінювалися обидві частини: **по пѡтнѡ́десѡти ра́дѡ** (III Цар. 7,4).

У числівників від 20 до 40 відмінювалася тільки друга частина у однині та у Р., Д., М. в. множини: **двѡ́надесѡти и пѡтнѣ́ лѣтъ; не погѡблю́ трѣ́десѡтнѡхъ ра́ди** (Бут. 18.30).

Складні числівники від 50 до 90 відмінювалися таким чином:

1) перша частина відмінювалася, а друга у всіх відмінках залишалася у формі Р.в. множини: **по пѡтнѣ́десѡтъ** (Лук.9, 14); **пѡтнѡ́десѡтъ** (Лук.7, 41);

2) відмінювалися обидві частини, причому друга частина приймала форми однини або множини: **дѡвѡтнѣ́десѡти и трѣ́хъ; ѡ дѡвѡтнѣ́десѡтнѡхъ и дѡвѡтнѣ́ прѡ́ведникъ** (Лук. 15, 7);

У складних числівників від 200 до 400 відмінювалися обидві частини; від 500 до 900 – тільки одна частина. У непрямих відмінках складові частини цих числівників писалися окремо, хоч деколи зустрічаються написання разом. Наприклад: **на трѣ́хъ стѣ́хъ пѣ́назь** (Іоан. 12, 5); **и гнѡ́ съ четы́рьми стѣ́и мѡже́и, двѣ́сти же мѡже́и встѡшасѡ** (I Цар.30, 10); **є́динъ бѣ́ дѡ́лженъ пѡтнѡ́сѡтъ динна́рѣи** (Лук. 7, 41).

У складених числівників відмінюються усі числа: **двѣ́ ты́сѡщѣ́ пѡтнѡ́тъ дѡвѡтнѣ́десѡти и трѣ́хъ.**

11.5. Дієслово

Дієсловами називають слова, які означають дію або стан предметів і відповідають на питання *що робити? що робив? що робить? що буде робити?* У церковнослов'янській мові дієслова мали ті ж самі категорії, що і в сучасній українській мові: вид, час, спосіб, стан, особу, рід, число. Зміна дієслів за часами, способами, числами і особами називається *дієвідмінюванням*.

Усі дієслівні форми утворювалися від двох основ: *основи теперішнього часу* (від якої утворювалися форми теперішнього і простого майбутнього часу, наказового способу, активні і пасивні дієприкметники теперішнього часу, імперфект деяких дієслів) та *основи інфінітива* (від якої утворювалися форми простих минулих часів – аориста та імперфекта, супіна, активні і пасивні дієприкметники минулого часу).

Основа теперішнього часу визначається шляхом відокремлення особових закінчень від форми 2, 3-ої особи однини або 1, 2-ої особи множини теперішнього часу: **ЛЮБ-Н-ШИ, ЛЮБ-Н-ТЬ, ЛЮБ-Н-МЪ, ЛЮБ-Н-ТЄ**.

Основа інфінітива визначається шляхом відокремлення інфінітивного суфікса **-ТИ**: **ЛЮБИ-ТИ, НЕС-ТИ, ПИСА-ТИ**.

11.5.1. Класи дієслів

Усі дієслова церковнослов'янської мови поділялися на п'ять класів: чотири тематичних і п'ятий атематичний:

1 клас – до цього класу належали дієслова, основа теперішнього часу яких закінчувалася на **-Є**, основа інфінітива – на **-А** або дорівнювала кореню: **БЕРЕ-ШИ – БРА-ТИ**.

2 клас – сюди відносилися дієслова, основа теперішнього часу яких закінчувалася на **-НЕ** та з суфіксом інфінітива – на **-НЖ**: **ДВИГ-НЕ-ШИ – ДВИГ-НЖ-ТИ** (пізніше **Ж** змінився у **Ъ**).

3 клас – дієслова з основою *je // jo*: **ЗНА-Є-ШИ – ЗНА-ЇЖ-ТЬ**. Основа інфінітива або повністю входила в основу теперішнього часу (**КРЫ-ТИ – КРЫ-Є-ТЄ**), або мала тематичне **-А** (**ПИС-А-ТИ, КАЗ-А-ТИ**).

4 клас – дієслова, основа теперішнього часу яких закінчувалася на **-Н**: **НОСИ-ШИ – ХВАЛИ-ШИ, МОЛИ-ШИ**, основа інфінітива закінчувалася на **-Н**, рідше **-Ъ (-А)**: **МОЛ-Н-ТИ, НОС-Н-ТИ, ХВАЛ-Н-ТИ, ВІД-Ъ-ТИ, ВЕЛ-Ъ-ТИ**.

5 клас складали атематичні дієслова, які приєднували особові закінчення безпосередньо до основи на приголосний: **БЫТИ, ДАТИ, ГАСТИ, ВЪСТИ, НМАТИ**.

11.5.2. Теперішній час

За особовими форми теперішнього часу тематичні дієслова церковнослов'янської мови поділялися на дві групи: першу складали дієслова I–III класів (у сучасній українській мові вони складають *першу дієвідміну*), другу – дієслова IV класу (*друга дієвідміна*). Окремий тип відмінювання складали атематичні дієслова.

11.5.3. Зразки дієвідмінювання дієслів у теперішньому часі

Однина

I – нести	II – стати	III – писати	IV – любити
1. не с -ж(Ѹ)	ста н - ж(Ѹ)	пиш- ж(Ѹ)	люба-ѣж(ю)
2. не с -ешн	ста н - ешн	пиш-ешн	люб-ншн
3. не с -етъ	ста н - етъ	пиш-етъ	люб-нтъ

Множина

1. не с -емъ	ста н - емъ	пиш-емъ	люб-нмъ
2. не с -ете	ста н - ете	пиш-ете	люб-нте
3. не с -жтъ	ста н - жтъ	пиш-жтъ	люб-ѣтъ

Двоїна

1. не с -евѣ	ста н - евѣ	пиш-евѣ	люб-нвѣ
2. не с -ета	ста н - ета	пиш-ета	люб-нте
3. не с -ете	ста н - ете	пиш-ете	люб-нте

Примітка:

1. У першій особі однини -ж у церковнослов'янській мові перейшов у -Ѹ.

2. Задньоязикові г, к, х перед голосним переднього ряду є пом'якшувалися і переходили у ж, ч, ш: мо~~г~~-Ѹ – мо~~ж~~-ешн, те~~к~~-Ѹ – те~~ч~~-ешн, нзсы~~х~~-ати – нзсы~~ш~~-Ѹ.

3. Губні в, п, в, м чергувалися з вл, пл, вл, мл: люб-н-ти – любл-ю, кѣп-н-ти – кѣпл-ю, лов-н-ти – ловл-ю, лом-н-ти – ломл-ю.

4. В основі дієслів проходили такі чергування зубних: д – жд, т – ц, з – ж, с – ш: стра~~д~~-а-ти – стра~~жд~~-Ѹ, тре~~пет~~-а-ти – тре~~пец~~-Ѹ, ма~~з~~-а-ти – ма~~ж~~-Ѹ, нос-н-ти – нош-Ѹ.

Атематичні дієслова

	ВЪТН	ДАТН	ВЪСТН	ГАСН	НМАТН
<i>Однина</i>					
1.	ІЄСМЪ	ДАМЪ	ВЪМЪ	ГАМЪ	НМАМЪ
2.	ІЄСН	ДАСН	ВЪСН	ГАСН	НМАШН
3.	ІЄСТЪ	ДАСТЪ	ВЪСТЪ	ГАСТЪ	НМАТЪ
<i>Множина</i>					
1.	ІЄСМЪ	ДАМЪ(Ы)	ВЪМЪ(Ы)	ГАМЪ(Ы)	НМАМЪ(Ы)
2.	ІЄСТЕ	ДАСТЕ	ВЪСТЕ	ГАСТЕ	НМАТЕ
3.	СЖТЪ	ДАДАТЪ	ВЪДАТЪ	ГАДАТЪ	НМЖТЪ
<i>Двоїна</i>					
1.	ІЄСВЪ	ДАВЪ	ВЪВЪ	ГAVЪ	НМАВЪ
2.	ІЄСТА	ДАСТА	ВЪСТА	ГASTA	НМАТА
3.	ІЄСТЕ	ДАСТЕ	ВЪСТЕ	ГASTE	НМАТЕ

11.5.4. Майбутній час

Проста форма майбутнього часу нічим не відрізнялася від форм теперішнього часу, оскільки у церковнослов'янській мові не виділялася категорія виду (форми доконаного виду, які утворювалися переважно префіксальним способом, мали значення майбутнього часу): **ПОХВАЛИ-ТН** – **ПОХВАЛ-Ю**, **ПОНЕС-ТН** – **ПОНЕС-У**.

У старослов'янській мові різниця між формами простого майбутнього і теперішнього часу визначалася також контекстом, і ця обставина була причиною того, що вид у таких випадках не завжди точно зберігався. Деякі неточності у вживанні видів збереглися і у сучасному тексті Євангелія: **ВОСТАВЪ НДЪ** (замість **ПОЙДЪ**) **КЪ ОЦЪ МОЕМЪ**, **И РЕКЪ ЕМЪ** (Лук. 17, 8); **ОУГОТОВАЙ, ЧТО ВЕЧЕРАЮ** (замість **ПОВЕЧЕРАЮ**) (Лук. 17, 8).

Складена форма майбутнього часу утворювалася шляхом поєднання особових форм допоміжного дієслова **НМАТН** з інфінітивом основного дієслова: **НЕ НМАМЪ ВЗАЛКАТИСЯ**. У старіших церковнослов'янських текстах зустрічаються форми складного майбутнього часу з допоміжними дієсловами **НАЧАТН**, **ХОТЪВТН**: **НАЧНЕМЪ ДЪЛАТИ**; **ЧЪТО МИ ХОЩЕТЕ ДАТИ**.

Однина		Множина		Двоїна	
1. нмаамь	}	несѣти	нмаамь	}	несѣти
2. нмаши			нмаѣ		
3. нмаѣ			нмаѣ		

У старослов'янській мові утворювався *передмайбутній* минулий час – поєднанням особової форми простого майбутнього часу допоміжного дієслова **вѣти** та активного дієприкметника минулого часу на **-л**. Така форма вживалася у складних реченнях і означала дію, яка передувала іншій майбутній дії: **ацѣ грѣхѣ бѣдетъ сотвориѣлѣ**.

У новіших церковнослов'янських джерелах зустрічаються форми майбутнього часу, які утворені за допомогою особових форм допоміжного дієслова **вѣти** та інфінітива основного дієслова: **владѣти бѣдешѣ**.

11.5.5. Минулий час

Церковнослов'янська мова успадкувала від старослов'янської чотири форми минулого часу: дві прості (*аорист та імперфект*) та дві складені (*перфект та плюсквамперфект*). Як уже згадувалося вище, у церковнослов'янській мові була слабо розвинута категорія виду, тому форми аориста перекладаються дієсловами доконаного, форми імперфекта – дієсловами недоконаного виду.

Аорист – це простий майбутній час, що означав безперервну дію, яка відбулася у минулому і була завершена в короткий час. У церковнослов'янській мові, як і в старослов'янській, існували дві форми аориста: простий (або асигматичний) та сигматичний.

Простий аорист утворювався від односкладних інфінітивних основ на приголосний, до яких безпосередньо додавалося особове закінчення:

Однина		Множина		Двоїна
1. нд-ѣ	нес-ѣ	нд-омѣ	нес-омѣ	нд-овѣ нес-овѣ
2. нд-ѣ	нес-ѣ	нд-ѣѣ	нес-ѣѣ	нд-ѣѣѣ нес-ѣѣѣ
3. нд-ѣ	нес-ѣ	нд-ѣ(ѣ)	нес-ѣ(ѣ)	нд-ѣѣѣ нес-ѣѣѣ

Форми простого аориста (частіше 2-ої та 3-ої ос. одн.) зустрічаються у найдавніших пам'ятках – Маріїнському та Зографському євангеліях, Збірнику Клоца, Синайському псалтирі та ін. Поступово форми простого аориста витіснилися формами сигматичного, який перейняв від першого форми 2-ої та 3-ої ос. одн.

Сигматичний аорист (від грецької літери сигма Σ , що передавала у грецькій мові звук [с]) утворювався від інфінітивної основи, до якої додавалися суфікс аориста –с, що чергувався з –х- (у 1-й ос. одн.) або –ш- (у 3-й ос. мн.), та особове закінчення. Якщо основа закінчувалася на голосний, то суфікс приєднувався безпосередньо до основи:

<i>Однина</i>	<i>Множина</i>	<i>Двоїна</i>
1. знахъ	знахомъ	знаховѣ
2. зна	знасте	знаста
3. зна	знаша	знасте

Якщо основа закінчувалася на приголосний, то розрізняли два види: архаїчний та новий. *Сигматичний архаїчний* утворювався шляхом приєднання суфікса –с безпосередньо до основи інфінітива (утворювався від дієслів I класу та дієслова V класу гасѣти).

<i>Однина</i>	<i>Множина</i>	<i>Двоїна</i>
1. рѣхъ	рѣхомъ	рѣховѣ
2. рече	рѣсте	рѣста
3. рече	рѣша	рѣсте

Сигматичний новий аорист утворювався додаванням суфікса до основи інфінітива за допомогою приєднувального голосного [о].

<i>Однина</i>	<i>Множина</i>	<i>Двоїна</i>
1. рекохъ	рекохомъ	рекоховѣ
2. рече	рекосте	рекоста
3. рече	рекоша	рекосте

Імперфект – простий минулий час, який означав довготривалу дію. Утворювався від основи інфінітива за допомогою суфіксів -ѣах, який після шиплячих та *j* змінювався на -аах та -ах:

<i>Однина</i>	<i>Множина</i>	<i>Двоїна</i>
1. несѣахъ	несѣахомъ	несѣаховѣ
2. несѣаше	несѣашете	несѣашета
3. несѣаше	несѣахж (ъ)	несѣашете

У пізніших церковнослов'янських пам'ятках засвідчені стягнені форми імперфекта: болѣ-ах-ъ – болахъ, хотѣ-ах-ъ – хотахъ.

Перфект – складена форма минулого часу, яка утворювалася шляхом поєднання особової форми теперішнього часу дієслова **БЫТИ** та активного дієприкметника минулого часу на **-л**. Порядок складових частин перфекта довільний, хоча частіше допоміжне дієслово стоїть після дієприкметника. Перфект означав минулу дію, результат якої існує на момент мовлення.

<i>Однина</i>		<i>Множина</i>		<i>Двоїна</i>	
1. ЮСМЬ	НЕСЛЪ, -А, -О	ЮСМЪ	НЕСЛИ	ЮСВЪ	НЕСЛА
2. ЮСИ	НЕСЛЪ, -А, -О	ЮСТЕ	НЕСЛИ	ЮСТА	НЕСЛА
3. ЮСТЬ	НЕСЛЪ, -А, -О	СЪТЬ (СЪТЬ)	НЕСЛИ	ЮСТЕ	НЕСЛА

В 3-й ос. одн. перфект зустрічається деколи без допоміжного дієслова:
АЩЕ ЛИ КТО УСКОРЕНЪ МЕНЕ НЕ МЕНЕ УСКОРВИ.

Плюсквамперфект означав давноминулу дію, тобто дію, яка передувала іншій минулій дії. Утворювався за допомогою активного дієприкметника на **-л** та імперфекта допоміжного дієслова **БЫТИ**.

<i>Однина</i>		<i>Множина</i>		<i>Двоїна</i>	
1. ВЪАХЪ	НЕСЛЪ, -А, -О	ВЪАХОМЪ	НЕСЛИ	ВЪАХОВЪ	НЕСЛА
2. ВЪАШЕ	НЕСЛЪ, -А, -О	ВЪАШЕТЕ	НЕСЛИ	ВЪАШЕТА	НЕСЛА
3. ВЪАШЕ	НЕСЛЪ, -А, -О	ВЪАХЖ (Ъ)	НЕСЛИ	ВЪАШЕТЕ	НЕСЛА

11.5.6. Наказовий спосіб

У церковнослов'янській мові, як і в старослов'янській, наказовий спосіб мав форми *2-ої та 3-ої ос. одн.* та *1-ої і 2-ої ос. мн.* та *дв.* Утворювалися вони від основи теперішнього часу за допомогою суфіксів **-н** та **-Ѣ** (у церковнослов'янській – **-ѐ**). Дієслова I–III класів у 2-й і 3-й ос. одн. і у 2-й ос. мн. і дв. мали суфікс **-н**, після голосних **-н** в одн. і мн. переходив у **-й**: **ПО-ЮТЪ** – **ПО-Й**, **ПОЙ-ТЕ**, а в 1-й ос. мн. і дв. могли мати суфікс **-н** або **-ѐ**. Дієслова IV класу у всіх формах мали суфікс **-н**: **ЛЮБИ**, **ЛЮБИТЕ**, **ЛЮБИМЪ**, **ЛЮБИТА**.

<i>Однина</i>		<i>Множина</i>		<i>Двоїна</i>	
2. НДИ	ВЕДИ	1. НДЕМЪ	ВЕДЪМЪ	1. НДЕВЪ	ВЕДЪВЪ
3. НДИ	ВЕДИ	2. НДИТЕ	ВЕДЪТЕ	2. НДЕТА	ВЕДЪТА

Коли дієслівна основа закінчувалася на задньоязиковий **г, к, х**, то перед **н** та **ѣ** проходила їх зміна на свистячі (II палаталізація): **пек-ѣтъ** – **пѣци**, **помог-ѣтъ** – **помози**.

11.5.7. Умовний спосіб

Форма умовного способу утворювалася шляхом поєднання дієприкметника минулого часу основного дієслова і дієслова *быти* у формі аориста:

Однина		Множина		Двоїна	
1. БЫХЪ	}	БЫХОМЪ	}	БЫХОВЪ	}
2. БЫ		БЫСТЕ		БЫСТА	
3. БЫ		БЫША		БЫСТЕ	
		ХВАЛНЛЪ, -а. -о		ХВАЛЛИ	
				ХВАЛЛА, -н	

11.6. Дієприкметник

Дієприкметник – це форма дієслова, яка мала категорії дієслова (вид, стан та час) і категорії прикметника (рід, число та відмінок). Вони поділялися на дві групи: активні та пасивні.

Активні дієприкметники теперішнього часу у старослов'янській мові утворювалися від основи теперішнього часу дієслів I–III класів за допомогою суфіксів **-жци-** (**-ѣци-**) та **-лци-**, у східнослов'янських мовах їм відповідали суфікси **-уч-**, **-юч-**, **-ач-**, **-яч-**, у церковнослов'янській мові – **-ѣци-** (**-юци-**) та суфікса **-лци-** (**лци-**). Активні дієприкметники мали повні і короткі форми.

У Н.в. чол. і сер.р. *короткі* дієприкметники мали закінчення **-ы** без суфіксів **-жци-** (**-ѣци-**) та **-лци-**, у жін.р. – закінчення **-н** після суфіксів **-жци-** та **-лци-**.

<i>Основа тепер. часу</i>	<i>Дієприкм. ч. і с.р.</i>	<i>Дієприкм. ж.р.</i>
нес-жтъ	нес-ы	нес-жци-н
сѣхн-жтъ	сѣхн-ы	сѣхн-жци-н
плач-жтъ	плач-л	плач-жци-н
прос-лтъ	прос-л	прос-лци-н

Короткі дієприкметники чол. і сер.р. відмінювалися як іменники з основою на **jo*, дієприкметники жін.р. – як іменники з основою на **ja*.

Повні дієприкметники утворювалися шляхом додавання до коротких форм займенників **н, га, ю**, тільки у сер. р. займенник приєднувався не до Н.в., а до форми З.в.: **несы-н, несжци-га, несжцие-ю**.

Відмінювалися повні дієприкметники як повні форми прикметників (за займенниковим типом).

Активні дієприкметники минулого часу мали відмінювану і невідмінювану форми.

Відмінювані форми утворювалися від основи інфінітива за допомогою суфіксів **-ъш-**, **-въш-**, **-ьш-** та відповідних відмінкових закінчень:

а) суфікс **-ъш-** приєднувався до інфінітивної основи на приголосний: **нес-ти** – **нес-ъш-н**, **вєс-ти** – **вєд-ъш-н** (у церковнослов'янській мові **ъ** не писався) – **нес-ш-н**, **вєд-ш-н**;

б) суфікс **-въш-** приєднувався до основи інфінітива на голосний: **дѣла-ти** – **дєла-въш-н**, **твори-ти** – **твори-въш-н**.

У Н.в. одн. чол. і сер. р. додавався суфікс **-ъ** із втратою приголосного **-ш-**: **нес-ъ**, **вєд-ъ**, **пєк-ъ**, **двиг-ъ**.

Активні дієприкметники минулого часу, як і теперішнього, мали повну і коротку форми. Повні форми утворювалися так, як і в дієприкметників теперішнього часу.

Активні дієприкметники минулого часу на **-л-** утворювалися від основи інфінітива за допомогою суфікса **-л-** і самостійно не вживалися, а використовувалися для утворення складних часових форм: **сътворилъ** ієсмь (перфект), **вѣахъ неслъ** (плюсквамперфект).

Пасивні дієприкметники теперішнього часу у старослов'янській мові вживалися рідше, тому їх менше зафіксовано у давніх пам'ятках. Утворювалися вони від дієслівних основ теперішнього часу за допомогою суфікса **-ом-**, **-єм-**, **-нм-**: **нес-омъ**, **вѣд-омъ**, **зна-ємъ**, **люб-нмъ**. Пасивні дієприкметники минулого часу мали повні і короткі форми. Повні форми цих дієприкметників відмінювалися як прикметники, короткі – як іменники: чол.р. – як іменник **плодъ**, жін.р. – **жена**, сер.р. – як іменник **село**.

Пасивні дієприкметники минулого часу утворювалися від основи інфінітива за допомогою суфіксів **-н-**, **-єн-**, **-т-** :

– суфікс **-н-** приєднувався до основи на **-а**, **-ѣ**: **зна-ти** – **зна-н-ъ**, **вндѣ-ти** – **вндѣ-н-ъ**;

– суфікс **-єн-** приєднувався до основ на приголосний: **плєс-ти** – **плєт-єн-ъ**, **рєш-ти** – **рєч-єн-ъ**;

– суфікс **-т-** приєднувався до односкладових дієслів та основ, які закінчувалися на **-пѣ-**, **-л-**, **-н-**, **-оу-**: **начл-ти** – **начл-т-ъ**, **вн-ти** – **вн-т-ъ**, **пѣ-ти** – **пѣ-т-ъ**.

Пасивні дієприкметники минулого часу також мали короткі і повні форми, які утворювалися та відмінювалися як іменники (короткі) та прикметники (повні).

11.7. Прислівник

Прислівник – невідмінювана частина мови, що означає ознаку ознаки, не змінюється, не має граматичних категорій (крім ступеня порівняння у якісних прислівників). У реченні виступає обставиною. Прислівники досить часто зустрічалися у давніх слов'янських пам'ятках. До прислівників належали слова, які утворилися від інших частин мови: це переважно скам'янілі форми непрямих відмінків іменників та прикметників з прийменниками, утворені від іменних основ, рідше – від числівників та дієслів.

Прислівники, які утворені від іменників та прикметників: **ранѡ, правѡ, далече, кѡпнѡ, прилѣжнѡ, богатнѡ, хѡдѡ, прилѣжнѡ, позднѡ, заѡтра, вчера, изначала, днесѡ, вечерѡ, окрестѡ, впереди, внѡтри, вкѡпѣ, вмѣстѣ, втайнѣ**; від числівників: **єдиножды, дважды, трижды**; від займенників: **всегда, тогда, никогда, гдѣ, вездѣ, ондѣ, ѡнюдѣ, ѡсюдѣ, ѡселѣ**.

Правопис прислівників:

Усі прислівники, які закінчуються на [o], пишуться через **ѡ**: **опаснѡ, ооѡтрѡ, толкѡ, какѡ**.

Прислівники, які утворені від застиглих форм Д. або М.в. пишуться у кінці через **ѣ**: **вмалѣ, вмѣстѣ, кромѣ, добрѣ, слѣ, поздѣ, вкѡпѣ**; а також із суфіксами **-дѣ, -лѣ**: **гдѣ, здѣ, ѡселѣ, ондѣ**.

Прислівники, які закінчуються на шиплячий або пом'якшений губний, пишуться у кінці через **є**: **далече, древле, єдначе**, а також прислівники вищого ступеня порівняння: **паче, наипаче, больше**.

11.8. Службові частини мови

Прийменник – службова частина мови, яка разом із відмінковими закінченнями виражає різні відношення між словами. Прийменники поділяються на *прости* (або первинні) та *похідні*.

Прости прийменники – **без, воз, из, под, чрез, пред, къ, съ, ѡ, по, до, при, за, на, ооѡ, вѡ**. Деякі з цих прийменників можуть вживатися як префікси: **без-, по-, при-, отѡ-, воз-, (вз-)**.

Похідні прийменники походять переважно від прислівників: **БЛИЗЪ, СРЕДИ, ВНОУТЪРЬ, КРОМЪ, СРЕДИ, РАЗВЪ, ВСКРАЙ, ВНЪ**. Наприклад: **ВОННИ ЖЕ ВЕДОША ЕГО ВНУТЪРЬ ДВОРА** (Марк.15, 16); **И ТОЙ ПРОХОЖДАШЕ СКВОЗЪ ГРАДЫ И ВЕСИ** (Лук.8,1).

Сполучник – службова частина мови, яка служить для зв'язку слів у реченні чи частин складного речення. Сполучники класифікуються:

– *за походженням*: первинні (**И, А, И, А, НО, ДА, ЛИ, ЖЕ**) та похідні – походять від інших частин мови, частіше від прислівників (**КОГДА, ЕГДА**), від займенників (**ЧТО, КТО, НИЖЕ**);

– *за будовою*: *проті* (**И, А, НО, ДА, ЛИ, ЖЕ**), *складні*, які утворилися шляхом зрощення двох сполучників, сполучників з частками (**ИЛИ, АЛИ, ДАЖЕ, НЕЖЕЛИ, НЕЖЕ**), і *складені*, які становлять собою поєднання декількох слів, які у реченні можуть стояти у різних місцях: **И ТЪКЪМО - НО И; ДА АЦ - ТО; АЦ ЛИ ДА - ТО; АЦ ДА НЕ; ЛИ... ЛИ;**

– *за характером зв'язку*: *сурядні* і *підрядні*. *Сурядні* сполучники служать для зв'язку слів у реченні та частин у складносурядному реченні: **А, НО, ИЛИ, ЛИБО, НИ - НИ, НЕ ТОКМУ - НО И; підрядні** сполучники служать для зв'язку частин у складнопідрядному реченні: **ПОНЕЖЕ, ДОНДЕЖЕ, АЦЕ, АЦЕ ЛИ, НЕЖЕ, НЕЖЕЛИ.**

Частка – службова частина мови, яка надає слову або реченню додаткового відтінку. Переважно частки поєднуються з іншими словами і не вживаються самостійно. Найбільш уживані у церковнослов'янській мові заперечні частки **НЕ-, НИ-, НЪ-**: **НИКТО, НИЧТО, НИКЫИ**. Частка **НЕ-** найчастіше виконує роль префікса при іменних частинах мови: **НЕВЪРСТВО, НЕДВИЖИМЪ, НЕПРАЗДЪНЪ, НЕДУГЪ**, рідше – при дієсловах – **НЕГОВОДАТИ, НЕНАВИДЪТИ**, частка **НЪ-** вживається для творення неозначених займенників: **НЪКТО, НЪЧТО, НЪКЫИ**.

До словотворчих часток належали і частки **-БО, -ЛИ, -ЖЕ**: **НИКТОЖЕ, НЕЖЕЛИ, НИЧТОЖЕ**.

Вигук – незмінні слова, які виражають почуття, емоції та волевиявлення. У старослов'янських текстах вигуки не представлені у достатньому обсязі. Найчастіше зустрічаємо вигуки **Ш, О: О ВЕЛКА ЧАННА; СКАЖИ МИ Ш ЧЛОВЪЧЕ**. Вигуки виражали здивування (**Ш, ШЛЕ**), переконання (**ЕИ**), скорботу (**ОУВЫ**): **ШЛЕ МЪКА СМЪРТИ; ОУ ГОРЕ МЪНЪ ОКААНЪИ; ОУВЫ МЪНЪ ПОВЪЖДЕНЪ ВЪХЪ МЪЖИ СИИ**.

12. Синтаксис

Синтаксис старослов'янської мови досліджений менше, ніж фонетика чи морфологія. Вивченням синтаксичної структури давніх текстів займалися такі визначні вчені: Й. Добровський, Ф. Міклошич, В. Ягич, В. Вондрак, Я. Лось.

Синтаксис старослов'янської мови значною мірою зберігав особливості праслов'янської синтаксичної системи, що сформувалася на ґрунті праіндоєвропейської, зазнаючи, звичайно, певних трансформацій протягом усього періоду розвитку. Особливості синтаксису старослов'янської мови знайшли своє систематичне продовження в сучасних слов'янських мовах, зокрема в українській.

У церковнослов'янській, як і в старослов'янській мові був поширений *вільний порядок слів у реченні*, причому він не мав граматичного значення, а використовувався як засіб смислового та емоційного виділення. Найхарактернішим для синтаксичних структур був порядок з препозитивним підметом по відношенню до присудка (підмет стоїть перед присудком): **онъ же отъвѣштавъ рече їмъ; ѿкъ етеръ імѣ дъва ѿна**. Якщо треба було акцентувати увагу на дії, то присудок міг стояти перед підметом: **҃ла юмоу ꙗс**.

У старослов'янській мові знаходимо ті ж самі члени речення, що і в сучасних слов'янських: *головні* (підмет та присудок) та *другорядні* (означення, додаток, обставини). Підмет найчастіше виражався іменником, займенником, числівником або субстантивованим прикметником: **ївъзиде ꙗс въ єроусалимъ; не оудобъ вънидетъ богатъ въ цѣсарьствне неєвеськое; онъ же рече сътомъ коръ**.

Присудок за будовою був простий і складений. Простий присудок міг бути виражений всіма синтетичними і аналітичними формами дієслова дійсного, умовного і наказового способів:

- *теперішній час*: **отрокъ мон лежитъ в домоу моемъ** (Асс. Єв.);
- *майбутній час*: **что хощешн ми дати н азъ вам прѣдамъ н** (Мар. Єв.);
- *минулий час*: **н тогда же придоша оученици его** (Остр. Єв.);
- *умовний спосіб*: **далъ ти бы водѣ живѣ** (Остр. Єв.);
- *наказовий спосіб*: **даждь ми пити** (Остр. Єв.).

Складений присудок був представлений переважно іменним різновидом, який утворювався поєднанням дієслова-зв'язки з іменною, рідше з прислівниковою частиною: **азъ єсмь свѣтъ въсемоу мироу**

(Остр. Єв.). Іменна частина мала переважно форму називного відмінка іменника, займенника, прикметника, числівника, дієприкметника: печальна доуша мога єсть (Сав. кн.); что смжцени есте (Остр. Єв.); четыре десате ихъ єсть (Супр.).

Роль зв'язки найчастіше виконувало допоміжне дієслово **быти**, яке, на відміну від сучасної української мови, в теперішньому часі не випускається: **ты ли еси црь юдѣискъ** (Зогр. Єв.); **вы есте соль зѣми** (Зогр. Єв.);

12.1. Класифікація речень

I. *За способом висловлювання* речення поділялися на *розповідні, питальні, окличні та спонукальні*.

Найбільш поширені були *розповідні речення*: **въ врѣмѣ оно прншдѣтъ нѣсь въ домъ петровъ; рече гѣ притѣчж снж** (Мф. VII, IX). *Питальні речення* мали у своєму складі питальні слова, які одночасно могли вживатися і в ролі неозначених займенників чи прислівників: **къто пркоснж сѣ рнзъ монхъ** (Зогр. єв.); **колко нматн хлѣбъ** (Мар. єв.). Досить поширеним питальним словом була частка *ли*: **пришелъ ли еси сѣмо прѣжде врѣмене мжчнтъ насъ** (Зогр. єв.). *Спонукальні речення* мали присудок, виражений простими або описовими формами наказового способу: **просите и дасть сѣ вамъ ищѣте и обратѣте**. *Окличні речення* були засобом вираження різних емоцій та почуттів. Такі речення, як правило, не мали спеціальних засобів виділення, проте віднесеність їх до ораторського мовлення дає змогу визначити специфічні прийоми, які використовувалися при публічному читанні для вираження окличності. Найчастіше для цього використовувалися риторичні звертання і наявність вигуків та окличних часток: **лицемѣре ізми прѣвѣ брѣвѣно нзъ очесе твоего** (Мар. єв.); **w роде не вѣрны и развращены** (Мар. єв.).

II. *За наявністю головних членів речення* – *односкладні та двоскладні*. Найтиповішими були двоскладні речення з підметом і присудком: **виноградъ члкъ насади** (Мар. єв.); **егда молши сѣ не вжди ако лицемѣри** (Сав. кн.).

III. *За будовою* – *прості і складні*. Серед складних у старослов'янській мові розрізняли *складносурядні і складнопірядні*. Складні речення за своєю структурою майже не відрізнялися від сучасних. Складним синтаксичним конструкціям української мови відповідали церковнослов'янські періоди. Найяскравіший приклад періоду – це церковні співи.

Особливістю старослов'янських та церковнослов'янських текстів було вживання дієприкметникових зворотів з *давальним самостійним*. Такий зворот був смисловою єдністю і входив до складу простого речення як граматично незалежний відокремлений зворот, який поєднувався з реченням сурядним зв'язком. Структурно він складався з іменника чи займенника та узгодженого з ним активного дієприкметника у формі давального відмінка. Перекладався давальний самостійний підрядним реченням часу, рідше – причини, умови, допустовим чи способу дії. Наприклад, часове значення: **и вѣлѣзьшоу же кмоу вѣ корабѣ. по нѣмь ндоства оученици ѿго** (Остр. ев.) – *Коли він сів у корабель, за ним пішли його учні: їште же їмоу далече сѣштоу оузьрѣ н бѣць ѿго н мллѣ їмоу высть* (Остр. ев.) – *Коли він (син) ще був далеко, побачив його батько і зрадів йому*. Причинне значення: **не нмѣшоу же ємоу чесо вѣздати, повелѣ господь єго да продадѣтъ н** (Ассем.ев.) – *Через те, що він не мав що віддати, наказав його господар, щоб продали його*; допустове значення: **только же їмоу зѣла нанєтъшоу ни єдиноу гласа нпоустн** (Супр. рук.) – *Хоч той стільки (йому) зла зробив, (він) не вимовив ні звука*.

Особливістю церковнослов'янської мови було вживання заперечення. У сучасних слов'янських мовах уживається «подвійне заперечення» – тобто заперечна частка вживається і перед дієсловом, і перед логічно наголошеним словом. У давніх церковнослов'янських пам'ятках заперечна частка вживалася один раз: **н никто же даѣаше ємоу** (Ассем. ев.); **никынже рабѣ можетѣ дѣвѣма господинома работати**. Пізніше під впливом живої розмовної мови з'явилося друге заперечення перед дієсловом: **никын же рабѣ не можетѣ**.

Термінологічний лінгвістичний словник

Аорист (грецьк. aoristos – неозначений, необмежений) – дієслівна форма, яка в стародавніх індоєвропейських мовах, у тому числі у старослов'янській і церковнослов'янській, виражала єдину нерозчленовану на складові частини дію, що відбувалася у минулому. У сучасних східнослов'янських і в більшості західнослов'янських мов аорист зовсім зник. Залишком аористної форми є умовна частка *би*, що історично походить від форми 2-ої чи 3-ої особи однини дієслова *бути*.

Асиміляція – уподібнення одного звуку до іншого: артикуляція, потрібна для вимови одного звуку, зазнає змін під впливом артикуляції сусіднього звуку. Існує два види артикуляції: регресивна і прогресивна. *Регресивною* асиміляцією називають таке явище, коли наступний звук впливає на попередній (укр. *принісши* вимовляється як *принішши*). Коли, навпаки, наступний звук зазнає впливу попереднього, асиміляція називається *прогресивною*.

Афікси – усі значущі морфеми (чи елементи слова), крім кореня і закінчення. Є два основних типи афіксів – префікси і суфікси.

Варіант фонем – різновид фонем у слабкій позиції, тобто в деяких фонетичних умовах, у яких фонема може втрачати деякі зі своїх характерних ознак (довготу, дзвінкість, напруженість тощо).

Вигук – незмінна частина мови, яка не має спеціальних граматичних показників і служить для вираження почуттів і вольових проявів. Від інших частин мови вигуки відрізняються своїм фонетичним оформленням, морфологічною нерозчленованістю, незмінюваністю, відсутністю граматичних значень і граматичних категорій, особливим експресивним змістом.

Вид дієслова – лексико-граматична категорія, що передає різні відтінки дії (стану), вираженої дієсловом: завершеність, обмеженість у часі, результативність – доконаний вид – і тривалість, відсутність обмеження в часі, нерезультативність – недоконаний вид.

Відкритий склад – склад, що закінчується на складотворчий звук (голосний або, в деяких мовах, складотворчий сонорний *р* або *л*).

Вокалізм (від лат. *vokalis* – голосний) – система голосних звуків певної мови.

Генеалогічна класифікація мов (від грецьк. genealogia – родовідна) – класифікація мов на основі їх спорідненості, обумовленої спільністю походження.

Граматична категорія – найбільш абстрактне поняття, яке об'єднує ряд співвідносних граматичних значень, що знаходять своє вираження у відповідних формальних показниках. Граматичні категорії можуть виражати відношення даного слова до інших слів у реченні (категорія відмінка), часове відношення дії або стану до моменту мовлення (категорія часу) тощо.

Губні голосні – голосні звуки, у творенні яких активну участь беруть губи. В українській і російській мовах такими голосними є *о* та *у*. Ці звуки називають ще лабіалізованими.

Давноминулий час – дієслівна форма минулого часу, яка виражає дію, що передувала іншій минулій дії. У старослов'янській і церковнослов'янській мовах давноминулий час утворювався сполученням активного дієприкметника на *-л-* та перфекта допоміжного дієслова *быти*: *есмь былъ неслъ*. Давноминулий час зберігся в українській мові: *Трохи була не втопилася; Нас попередили були про...*

Двоїна – форма відмінювання і дієвідмінювання, яка вживалася у тих випадках, коли мова йшла про двох осіб чи два предмети.

Дисиміляція (розподібнення) – фонетичне явище, при якому відбувається заміна в слові одного з двох однакових чи подібних звуків іншим артикуляційно близьким. Дисиміляція може бути регресивною і прогресивною. При *регресивній* дисиміляції впливовим звуком є наступний, при *прогресивній* – попередній.

Діакритичні знаки – додаткові знаки, які служать для позначення різних звуків (у транскрипції) і їх відтінків, що позначаються однією буквою. Ці знаки ставляться над буквами або під буквами, наприклад: чеські *č, ž*; польські *ź, ń, ś* та ін. Діакритичні знаки позначають короткість чи довготу звуків, м'якість тощо.

Дієвідмінювання – 1. Система змінюваних форм дієслова, що виражають категорії способу, часу, особи, числа. 2. Група дієслів, що мають спільні особливості відмінювання залежно від характеру основи.

Енклітики – слова, які позбавлені власного наголосу, стоять після наголошеного слова, утворюючи з ним одне фонетичне ціле, об'єднане

спільним наголосом. Таку роль виконують короткі слова, наприклад, частки, займенники, артиклі, допоміжні дієслова та ін.

Закритий склад – склад, що закінчується на нескладотворчий (приголосний) звук: *дов-гий*.

Зредуковані голосні – голосні звуки, що вимовляються неповним голосом. Їх називають ще голосними неповного творення. У старослов'янській мові такими голосними були *ь* та *ъ*, які читалися в залежності від позиції. У російській мові – це ненаголошені голосні, крім тих, що стоять безпосередньо перед наголошеним складом: [дѣраго́й], [мѣлако́].

Камора – діакритичний знак, який мав форму малого півкола і вживався біля букв (або над ними), що позначали м'які або пом'якшені приголосні, переважно *р, л, н*: *нѣва, морѣ, полѣ*. Для позначення м'яких або пом'якшених приголосних вживався ще й значок *´*: *оклѣветанъ, рабын'н*. У запозичених словах, коли після *г, к, х* стояли голосні переднього ряду, також вживалася камора: *аггѣлъ, евангѣліє, кнѣтъ, хѣроуѣимъ*.

Консонантизм – система приголосних звуків певної мови.

Лабіалізовані звуки – див. *Губні голосні*.

Логічний наголос – наголос, за допомогою якого виділяється в реченні те чи інше слово, важливе в смисловому відношенні, тобто слово, на якому концентрується відповідно до контексту і ситуації вся увага висловлювання. Логічний наголос може падати на будь-яке слово в реченні: *Куди покласти цю річ, на стіл чи під стіл?*

Метатеза – перестановка звуків або складів у слові: укр. *тарілка*, польськ. *talerz*; рос. *ладонь*, укр. *долоня*.

Морфологія – граматичне вчення про слово (або розділ граматики), в якому аналізуються морфемний (чи морфологічний) склад слова і ті зміни, що відбуваються в його будові, дається класифікація частин мови, встановлюються правила закономірних змін слова, які воно виявляє, сполучаючись з іншими словами у словосполученні і в реченні.

Назалізація – додаткова носова артикуляція звука, переважно голосного.

Носові голосні – звуки, що вимовляються з опущеним піднебінням, причому частина видихуваного повітря проходить у носову порожнину, і голосний звук набуває носового резонансу. Носові голосні були

у праслов'янській і старослов'янській мові (*o* носове та *e* носове), тепер у польській мові (*a*, *ę*). Є деякі носові голосні у французькій і португальській мовах.

Основа слова – частина слова, яка виражає його лексичне значення, тобто частина слова без закінчення. Основа може збігатися з коренем слова: *сад-и*, *вод-а*. Така основа називається непохідною. Основи, в склад яких входять префікси і суфікси, називаються похідними: *твор-чість*, *пере-каз*.

Паєрик, або **єртиця** – діакритичний знак, який мав спочатку форму півкола, а десь з XIII ст. форму апострофа ('), вживався на місці пропущених на письмі **ъ** та **ь**: **к'то**, **ч'то**, **д'ва**, **м'ногъ**, **м'нѣ** замість **къто**, **чьто**, **дъва**, **мъногъ**, **мьнѣ**.

Палаталізація – особливе забарвлення приголосного, що утворюється внаслідок додаткового піднесення середньої частини спинки язика до твердого піднебіння. При вимові палаталізованих приголосних язик займає приблизно таке положення, як і при вимові *i*. Палаталізуватися (пом'якшуватися) може будь-який приголосний, за винятком середньоязикового, для якого піднесення язика до піднебіння є природною артикуляцією.

Палаталізовані звуки – приголосні звуки, при вимові яких основна артикуляція супроводиться додатковим піднесенням середньої частини спинки язика до твердого піднебіння. Ці звуки називаються ще *м'якими*.

Перфект – властива більшості індоєвропейських мов дієслівна форма, яка первісно виражала дію минулого часу як таку, що зберігає свій результат у теперішньому. У давніх слов'ян перфект утворювався поєднанням особової форми теперішнього часу дієслова **быти** та активного дієприкметника минулого часу на **-л**: **юсмь**, **неслъ**, **-а**, **-о**.

Плюсквамперфект – див. *Давноминулий час*.

Проклітики – позбавлені власного наголосу слова, що стоять перед наголошеним словом, до якого вони примикають, утворюючи з ним одне фонетичне ціле, об'єднане спільним наголосом. У ролі проклітик виступають переважно короткі слова, які виконують здебільшого службові функції, наприклад, прийменники, сполучники, частки, а також займенники, допоміжні слова, зв'язки тощо.

Редукція – один з видів звукових змін, який полягає в ослабленні артикуляції звуків. Наслідком редукції нерідко є випадання певного звука в слові. Існує два види редукції: *кількісна* і *якісна*. При *кількісній* редукції зменшується сила і довгота звука, але зберігається його якість (у рос. мові пор. кореневий *а* у словах *сам* і *сама*). При *якісній* редукції змінюється якість голосних. Так, у рос. мові у слові *вода* ненаголошений *о* вимовляється як *а*.

Службові слова – слова, які виражають різні відношення між повнозначними словами, так чи інакше об'єднують слова, словосполучення і інші утворення, що входять до складу речення або надають їм різних відтінків. Службові слова не можуть виступати членами речення. До цієї категорії слів належать прийменники, сполучники, частки, артиклі.

Сонорні звуки – приголосні звуки, у творенні яких голос переважає над шумом. Їх іноді позначають терміном *півголосні*. До таких звуків відносяться *р, л, м, н, в, ј*.

Супін – незмінювана дієслівна форма, яка вживалася у давніх слов'янських, у тому числі і в старослов'янській, мовах при дієсловах руху для означення мети дії. У результаті спільності синтаксичної ролі і близькості форм супін досить рано (уже у XI ст.) став змішуватися з інфінітивом, а згодом у більшості слов'янських мов вийшов з ужитку.

Суплетивні форми – співвідносні форми слів, утворені від різних коренів або основ. Явище суплетивізму властиве переважно індоевропейським мовам, у тому числі і слов'янським. Суплетивні форми відрізняються одна від одної граматичним (а іноді і лексичним) значенням. Ці форми зустрічаються, наприклад, при утворенні ступенів порівняння від деяких прикметників (укр. *гарний* – *кращий*, *поганий* – *гірший*, рос. *хороший* – *лучший*), а також у деяких дієслівних та іменних утвореннях: укр. *брати* – *взяти*, *говорити* – *сказати*; рос. *ребенок* – *дети*, *человек* – *люди*.

Титло (гр. *τίτλος* – напис) – найчастіше вживаний надрядковий знак, ставився над скорочено написаними словами, а також над буквами-цифрами. Форма титлів була різною: $\text{~}^{\text{~}}\text{~}^{\text{~}}$. Скорочені написання допускалися тільки для добре відомих і часто вживаних слів, зокрема *аг҃лъ, аг҃г҃лъ* = *ангелъ, б҃ъ, б҃г҃ъ* = *богъ, б҃ца* = *богородица, д҃хъ* = *доухъ, іс҃ъ* = *інсоусъ, мч҃къ, мч҃никъ* = *мученикъ, бц҃ь* = *отець, прк҃ъ* = *пророкъ, ст҃ъ* = *свѣтъ, х҃съ, х҃ъ* = *христос, цр҃ь* = *ц(ѣс)арь, чк҃ъ, чл҃вкъ* = *чловѣкъ* та ін.

Транскрипція – (лат. transcriptio – переписування) – фонетичне письмо, завданням якого є якнайточніше записати звучання тієї чи іншої мови незалежно від її графічних і орфографічних норм. Транскрипція може бути *фонетична* та *фонематична*. При *фонетичній* транскрипції дається детальний опис звуків у їх акустичному або фізіологічному аспекті, відмічаються усі деталі, усі відтінки звуків, незалежно від їх ролі у фонологічній системі мови, при цьому кожному звукові має відповідати окремий знак, і ці знаки мають вживатися тільки з одним звуковим значенням. За основу фонетичної транскрипції береться якийсь існуючий алфавіт, до нього додаються окремі знаки для тих звуків, які не відображаються у звичайному алфавіті, а також використовуються діакритичні знаки, лігатури та ін.

Фонематична транскрипція передає тільки основні звуки даної мови (фонеми) без урахування їх відтінків – кожна фонема, незалежно від позиції, позначається одним і тим же знаком. Ця транскрипція застосовується в записах прикладів і парадигм граматики, де важливий структурний, а не артикуляційний бік справи.

Транслітерація – передача тексту, написаного тим чи іншим алфавітом, засобами іншого алфавіту. Транслітеруючи написання, враховують не звукове оформлення, а відповідність букв двох алфавітів.

Слова під титлом

А

анѣи – ангели
 аглѣ, аггѣ – ангелѣ
 амн – аминь
 аплѣ – апостолѣ

Б

бѣ, бгѣ – богѣ
 ба – бога
 боу – богоу
 бви – богови
 бже – боже
 бжи – божи
 бжтвенный – божественный
 блгѣ – благѣ
 блженѣ – блаженѣ
 блго – благо
 блгсви – благослови
 блгнѣ – благослов(л)енѣ
 блгчтнѣ – благочестно
 блгтѣ – благодать
 бца – Богородица
 бы – бысть

В

влѣка, влѣдка – владыка
 влѣчца – владычица
 влѣдкахѣ – владыкахѣ
 вѣ оно – вѣ врѣмѣ оно
 в о – вѣ оно

Г

глѣти – глаголати
 гла – глагола
 гѣ, гдѣ, гдѣ – господѣ

гн – господи
 гмѣ – господомѣ
 гви – господевн
 гнѣ – господьнѣ
 гнѣ, гѣ – господинѣ
 гна – господина
 гоу, гноу – господиноу
 гнома – господиннома
 глѣ – глаголѣ
 глѣти – глаголати
 глаашѣ – глаголаашѣ
 гла – глагола
 глаша – глаголаша
 глѣши – глаголаши
 глаоу – глаголаоу
 глѣштѣ – глаголаштѣ
 гла – гласѣ

Д

да – дастѣ
 давѣ – давидѣ
 давѣ – давидовѣ
 два – двѣ
 дхѣ – доухѣ
 дхмѣ, дхомѣ – доухомѣ
 дша – доуша
 дши – доуши
 дшж – доушж
 дшеж – доушеж
 дшамѣ – доушамѣ

Є

епѣ копѣ, епѣ пѣ – епископѣ
 евлѣе, евѣлѣе – евангелѣе
 єрслнмѣ – єроусалимѣ

Ѳрсмѣхъ – иерусалимѣхъ
Ѳрлма – иерусалима
Ѳпппъ – епископъ
Ѳ^с – есть

Н
Нсѣ, нсѣ, нс – Иисусъ
ннсовн, ннсви – Иисусовн
нсомь – Иисусомь
нха – Иисуса Христа
нмрекъ – имарекъ
н-цркви – ис цркви
нрлмъ, нрмъ – иерусалимъ
нмль, нмъ – иерусалимъ
нль – израиль
въ нн – въ израили
нзлнтѣннъ – израилитѣннъ

К
кѡ, кѡц, кѡ^ц – коньць
крстѣ – крестѣ
кртитель – креститель
крстителѣ – крстителѣ

М
мриа – Мариа
мти – мати
млта – молтва
млиша – молиша
млсѣть – милость
млрдѣ – милосердѣ
млсрдова – милосрдова
млнцъ – младенецъ
мчъ, мчнкъ – мччнкъ
мкѣ – мччннка
мсѣць – мѣсѣць

Н
нво – небо
нвсе, нсе – небесе
нвскъ – небесскъ
нвскы – небесскы
нвскыхъ – небесскыхъ
нвскым – небескым
нвскоумоу – небесскоумоу
нвсѣмь – небесѣмь
нлѣ – недѣла
нѣ^с – не есть, нѣсть

О
он^о – оно
ѡць – отецъ
ѡче – отьче
ѡца – отьца
ѡцоу – отьцоу

П
ппъ, ппъ – попъ
пове – попове
пркъ, пррокъ – пророкъ
прка – пророка
прркѣмъ – пророкомъ
процъ – пророци
пртолъ – престолъ
прпбенъ – преподобенъ
првнкъ – праведникъ
пса – писано
птѣ – память

Р
рѣ – рече (аорист від ректи)
рмь – сътомь (р = 100)

С

с̄т̄ъ – сват̄ъ
 с̄таго – сватаго
 с̄тааго – сватааго
 с̄тоє – сватоє
 с̄ты – сватын
 с̄тыныхъ – сватыныхъ
 с̄тмъ – сватымъ
 с̄тити – сватити
 с̄тостн – сватостн
 с̄пс̄ъ – спас̄ъ
 с̄псн, спн – съпсн
 с̄пстн – съпстн
 с̄пеник – съпасеник
 с̄петъ – съпсетъ
 с̄псена – спасена
 с̄рдце – срьдьце
 с̄нъ – сынъ
 с̄на – сына
 с̄нове – сынове
 с̄нвсє – съ небесє
 с̄ъвѣ с̄л – съвѣсть с̄л

Т

тр̄ца – тронца
 т̄ло – тѣло

Х

х̄р̄тосъ, х̄с, х̄ъ – христосъ
 х̄а – христа
 х̄н – христн
 х̄оу – христоу
 х̄е – христе
 х̄вѣна – христовѣна
 х̄вѣ – христовѣ

Ц

цр̄тво – царство
 цр̄ствне – царьствне
 ц̄рь, ц̄срь – ц(ѣс)арь
 ц̄рѣ – цѣсарѣ
 ц̄рю – ц(ѣс)арю
 ц̄рькѣ – цѣсарьскѣ
 ц̄рковѣ, ц̄рквѣ – церковь

Ч

ч̄кѣ, ч̄лкѣ, ч̄лвкѣ – ч(є)ловѣкѣ
 ч̄лвкоу – ч(є)ловѣкоу
 ч̄скѣ – ч(є)ловѣчьскѣ
 ч̄лвчѣ – ч(є)ловѣчь
 ч̄тнѣй – честнѣй
 ч̄тѣй – чистѣй

На іконах:

м̄р̄ ѣ̄у (Μητηρ του Θεου) – м̄ти б̄жіа (Матерь Божія)
 о̄ ѡ̄н (δ̄ον) – сый (Гоуцій)
 ІНЦІ – Исус Назарянин Цар юдейський;
 ІХС – Исус Христос Спаситель

Бібліографія

Підручники

- Бабич Н. Д.* Історія української літературної мови. – Львів, 1993.
- Бабич Н. Д.* Історія української літературної мови. Практикум. – Львів, 1983.
- Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков. – М., 1961.
- Беседина-Невзорова В. П.* Старославянский язык. – Харьков, 1962.
- Бирнбаум Х.* Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции. – М., 1987.
- Біленька-Свистович Л. В., Рибак Н. Р.* Церковнослов'янська мова. – К., 2000.
- Войлова К. А.* Старославянский язык. – М.: Дрофа, 2003. – 220 с.
- Возняк М.* Коротка граматики давньої церковнослов'янської мови в порівнянні з українською для ужитку в середніх школах. – Львів, 1925.
- Горшков А. И.* Старославянский язык. – М., 1963.
- Дементьев А. А.* Сборник задач и упражнений по старославянскому языку. – М., 1975.
- Елкина Н. М.* Старославянский язык. – М., 1960.
- Иванов В. В.* Историческая грамматика русского языка. – М., 1990.
- Иванова Т. А.* Старославянский язык. – М., 1977.
- Кархут С.* Грамматика української церковно-слов'янської мови. – Львів, 1927.
- Кочерган М. П.* Вступ до мовознавства. – К., 2000.
- Кравчук Р. В.* З історії слов'янського мовознавства. – К., 1961.
- Кривчик В. Ф., Можейко Н. С.* Старославянский язык. – М., 1974.
- Ларин Б. А.* Лекции по истории русского литературного языка (X–середина XVIII в.). – М., 1975.
- Лев В.* Нарис граматики староцерковнослов'янської мови в порівнянні з українською церковнослов'янською мовою. – Стенфорд, Конн, 1956.
- Леута О. І.* Старослов'янська мова. – К.: Вища школа, 2001.
- Майборода А. В.* Старослов'янська мова. – К., 1975.
- Майборода А. В., Коломієць Л. І.* Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань. – К., 1992.

- Матвеева-Исаева Л. В.* Лекции по старославянскому языку. – Л., 1958.
- Миронова Т. Л.* Церковнославянский язык. – М., 2008. – 302 с.
- Мейе А.* Общеславянский язык. – М., 1951.
- Огієнко І.* Історія української літературної мови. – К., 1995.
- Огієнко І.* Історія церковно-слов'янської мови: Короткий науково-популярний нарис. – Варшава: Друк. Синодальна, 1931.
- Огієнко І.* Історія церковно-слов'янської мови. Повстання церковно-слов'янської мови. Костянтин і Мефодій: їх життя і діяльність. – Варшава, 1926. – Т.1.
- Огієнко І.* Історія церковно-слов'янської мови. Фонетика церковно-слов'янської мови... – Варшава, 1927. – Т.3.
- Плетнева А. А., Кравецкий А. Г.* Церковнославянский язык. – М., 2001.
- Попович І. Д.* Граматика церковно-слов'янської мови в українській редакції. – Рим, 1962.
- Ремнёва М. Л., Савельев В. С., Филичев И. И.* Церковнославянский язык. Грамматика с текстами и иллюстрациями. – Москва, МГУ, 1999. – 230 с.
- Рудницький Я.* Нарис граматики старо-церковнослов'янської мови. – Мюнхен, 1947.
- Русинов Н. Д.* Древнерусский язык. – М., 1997.
- Селищев А. М.* Славянское языкознание. – М., 1941.
- Селищев А. М.* Старославянский язык. – М., 1951. – Ч. 1.
- Собинникова В. И.* Лекции по исторической грамматике русского языка. – Воронеж, 1967.
- Станівський М. Ф.* Старослов'янська мова. – Львів, 1964.
- Станівський М. Ф.* Старослов'янська мова. – К., 1983.
- Стеценко А. Н.* Хрестоматія по старославянському языку. – М., 1984.
- Супрун В. И.* Учебник церковнославянского языка. – Волгоград, 1998.
- Трофимович К. К.* Практикум з порівняльної граматики слов'янських мов. – Львів: ЛДУ, 1960.
- Цейтлин Р. М.* Лексика старославянского языка. – М., 1977.
- Юсип-Якимович Ю. В., Шимко О. В.* Старослов'янська мова. – К.: Знання, 2009. – 279 с.
- Якубинский Л. П.* История древнерусского языка. – М., 1953.

Історія слов'ян

- Гиндин Л. А.* Язык древнейшего населения юга Балканского полуострова. – М., 1967.
- Котляр Н. Ф.* Древняя Русь и Киев в летописях, преданиях и легендах. – К., 1986.
- Літопис руський. – К., 1990.
- Монтэ Пьер.* Египет Рамсесов. – М., 1989.
- Огієнко І. І.* Українська культура. – К., 1991.
- Розов Н. Н.* Книга Древней Руси. – М., 1988.
- Рубинштейн Р. И.* Новые археологические открытия в Египте. – М., 1962.
- Сказания о начале славянской письменности. – М., 1981.
- Славянские древности: В 4 т. – М., 1995–1999.
- Толочко П. П.* Древний Киев. – К., 1970.
- Успенский Л. В.* По закону буквы. – М., 1973.
- Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – Л., 1972.

Історія письма у слов'ян

- Амирова Т. А.* К истории и теории графемики. – М., 1977.
- Блаватская Т. В.* Греческое общество второго тысячелетия до н.э. – М., 1966.
- Амусин И. Д.* Находки у Мертвого моря. – М., 1965.
- Амусин И. Д.* Рукописи Мертвого моря. – М., 1961.
- Варшавский А. С.* Вначале были легенды. – М., 1982.
- Варшавский А. С.* Рукописи Мертвого моря. – М., 1960.
- Георгиев Е.* Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. – София, 1952.
- Донских О. А.* К истокам языка. – Новосибирск, 1988.
- Драчук В. С.* Дорогами тисячоліть. – К., 1978.
- Жуков Д. А.* Загадочные письмена. – М., 1962.
- Замаровський В.* Спочатку був Шумер. – К., 1983.
- Истрин В. А.* Возникновение и развитие письма. – М., 1965.
- Истрин В. А.* 1100 лет славянской азбуки. – М., 1988.
- Караславов С. Х.* Солунські брати. – К., 1988.
- Карский Е. Ф.* Славянская кирилловская палеография. – Л.: Изд. АН СССР, 1928.

Кодратов А. М., Шеворошкин В. В. Когда молчат письмена. – М., 1970.

Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. – Л., 1986.

Кривелев И. А. Раскопки в «библейских странах». – М., 1965.

Литин Л., Белов А. Глиняные книги. – М., 1952.

Максимов П. О. Про докириличне слов'янське письмо. // Галицько-буковинський хронограф. – Івано-Франківськ; Чернівці, 1998. – С. 79–92.

Матвеев К. П., Сазонов А. А. Когда заговорила клинопись. – Л., 1979.

Молчанов А. А. Таинственные письмена первых европейцев. – М., 1980.

Черепнин Л. В. Русская палеография. – М., 1956.

Давні слов'янські пам'ятки

Буганов В. И., Жуковская Л. П., Рыбаков Б. А. Мнимая “Древнейшая летопись” // Вопр. истории. – 1977. – № 6. – С. 202–205.

Георгиев Е. Славянская письменность до Кирила и Мефодия. – София, 1952.

Жуковская Л. П., Филин Ф. П. “Влесова книга...” Почему не Велесова? (Об одной подделке) // Рус. речь. – 1980. – №4. – С. 111–118.

Жуковская Л. П. Поддельная докириллическая рукопись: (к вопросу о методе определения подделок) // Вопр. языкознания. – 1960. – №2. – С. 142–144.

Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови: Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків. – Варшава, 1929.

Ребіндер Б. Влесова книга: життя та релігія слов'ян. – К., 1993.

Скурлатов В., Николаев Н. Таинственная летопись: Гипотеза на проверку. “Влесова книга” – подделка или бесценный памятник мировой культуры // Неделя. – 1976. – № 18. – С.6.

Творогов О. В. Что стоит за “Влесовой книгой”? // Лит. газета. – 1986. – 16 июля. – С. 5.

Труды Отдела древнерусской литературы / Ред. Д. С. Лихачев, М. А. Салмина. – Л., 1990. – Т. XLIII.

Уханова Е. В. У истоков славянской письменности. – М., 1998.

Флоря Б. Н. Сказания о начале славянской письменности. – Санкт-Петербург, 2000.

Історія книгодрукування у слов'ян

- Александрович В.* Соратник першодрукаря // Жовтень. – 1984. – № 8. – С. 97–99.
- Буквар Івана Федорова. – К., 1975.
- Владимиров Л. И.* Всеобщая история книги. – М., 1988.
- Запаско Я. П., Мацюк О. Я.* Львівські стародруки. – Львів, 1983.
- Ісаєвич Я. Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989.
- Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1983.
- Момина М. А., Шварц Е. М.* Рукописный прототип старопечатных московских Триодей XVI в. // Древнерусская литература: источниковедение. – Л., 1984.
- Немировский Е. Л.* Мир книги. – М., 1986.
- Огієнко І. І.* Історія українського друкарства. – К., 1994.
- Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. – К., 1981.
- Яремко П. К.* Мілетій Смотрицький: Життя і діяльність. – К., 1986.

Переклади Святого Письма

- Головащенко С.* Біблієзнавство. – К.: Либідь, 2001.
- Дарманський П. Ф.* Земні джерела „Святого письма“. – К., 1985.
- Житецький П. И.* О переводах Евангелия на малорусский язык. – СПб., 1906.
- Кудасевич Й.* Богословсько-практичне введення до Святого письма. – Львів, 1994.

Словники

- Белей Л., Белей О.* Словник старослов'янсько-український. – Львів, 2001.
- Дьяченко Г.* Полный церковно-славянский словарь. – М., 1993.
- Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982–1989.
- Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.): В 10 т. – М., 1988–1991.
- Словарь русского языка XI – XVII вв. – М., 1975–1991.
- Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: В 2 т. – К., 1977–1978.
- Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка: в 3 т. – М., 1989.
- Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / Под. ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. 2-е изд. – М., 1999.

Додатки

ТЕКСТИ ДЛЯ ЧИТАНИЯ

1

О ПИСМѢНѢХЪ ЧРЪНОРИЗЦА ХРАБРА

прѣжде оубо словѣне не имѣху книгъ • нж чрътами и рѣзами чѣтѣху и гатааху погани сжце • крѣстивше же сѧ, римскими и грѣчьскими писмены, нждааху сѧ словѣнскы рѣчь безъ оустроенна • нж како можетъ сѧ писати добрѣ грѣчьскими писмены • бѣть • или животъ • или зѣло • или црковь • или чаанне • или широта • или гадъ или ждоу • или юность • или жзыкъ • и ннаа подобнаа снмь. и тако бѣшж многа лѣта. по том же члключецъ бѣть строган и всѣ. и не вставлѣж члча рода безъ разоума. нж всѧ къ разоумоу привода и спсенню. помиловавъ родъ члчь. посла нмь стго квстантина философа нарицаемаго кирила. мжжа праведна и истинна. и сътвори нмъ, -л- писмена и осмь. шва оубо по чиноу грѣчьскыхъ писменъ. шва же по словѣнстѣи рѣчи. Ѡ прьваго же наченъ по грѣчьскоу • шни оубо алфа • а съ, азъ • Ѡ аза начатъ швое. и тако же шни подобльше сѧ жидовьскимъ писменемъ сътворишж, тако и съ грѣчьскимъ. жидове бо прѣвое писма нматъ алефъ. еже сѧ сказаетъ оучение съврѣшжце. въводиоу дѣтицоу и глѣще оучи сѧ. еже есть алефъ. и грѣци подобльше сѧ томоу алфа рѣшж. и сподоби сѧ реченне сказанна жидовьска грѣчьскоу жзыкоу. да речеть дѣтицоу въ оученна мѣсто шни алфа. бошш сѧ речеть грѣчьскомъ жзыкомъ. тѣмъ бо подобѧ сѧ стын кирилъ створи прѣвое писма. азъ нж тако и прѣвомоу сжцоу писмени азъ. и Ѡ бѣ даноу родоу словѣн'скомоу на Ѡврѣстне оустъ. въ разоумъ оучащнмъ сѧ боукамъ. великомъ раздвиженнемъ оустъ възгласитъ сѧ. а шна писмена маломъ раздвиженнемъ оустъ възгласатъ сѧ и исповѣдажтъ сѧ. се же сжтъ писмена словѣн'скаа. сицеа подбаеть писати и глати. а̄ б̄ в̄ г̄. друзни же глѣть почто есть. -лн- писменъ створишл. а можетъ сѧ и менушнмъ того писати. тако же и грѣци. -кд- пишжтъ. и не вѣдатъ колицѣмъ пишжтъ грѣци. есть бо оубо -кд- писменъ.

нж не наплѣнѣжт' сѧ тѣми книгы. нж приложили сжть дво-
 гласныхъ ·āī· и въ писменехъ же ꙗ̄ ѕ̄ ē̄. и ·ḡ· десѧтное. и ·ḡ·
 сътное. и събвращьт сѧ нхъ ·ān· тѣмъ же потоמוу подобно
 и въ тѣжде шбразъ створи стѣын кирилъ ·ān· писменъ.
 дроузини же глѧть чесоמוу же сжть словѣн'скы книгы. ни
 того бо есть бѣ створила. ни то аγγли. ни сжть нжде конни.
 гако жидовьскы и рим'скы и еллинѣскы. нжде Ѡ кона сжть.
 и прижты сжть бѣмъ. а дроузини мнѧть гако бѣ намъ есть
 створила писмена. и не вѣдѧт сѧ что глѧще шкаанни. и гако
 трини жзыкы есть бѣ повелѣла книгамъ быти. гако же въ
 еγγли пишеть. и бѣ дѣска написана жидовьскы и рим'скы и
 еллин'скы. а словѣн'скы нѣ тоу. тѣмъ же нѣ сжть словѣн'скы
 книгы Ѡ бѣ: къ тѣмъ что ꙗ̄лемъ или что речемъ къ тацѣмъ
 безоумнемъ. шбаче речемъ Ѡ стхъ книгъ гакоже научихом сѧ.
 гако всѣ по радоу бвѧжть Ѡ бѣ. а не н'ногдож. нѣсть бо бѣ
 створила жидовьска жзыка прѣжде. ни рим'ска. еллиньска.
 нж сир'скы. нмже и адамъ ꙗ̄ла. и Ѡ адама до потопа. и Ѡ
 потопа дондеже бѣ раздѣли жзыкы при стлѣпо-твореніи
 гакоже пишеть. размѣшеномъ же бывшемъ жзыкомъ. и гакоже
 сѧ жзыци размѣсишж. тако и нрави и обычае и оустави. и
 законн. и хытростн. на жзыкы. египтѣномъ же землемѣренне.
 а персомъ и халдеомъ и асиреомъ. звѣздочьтенне. вльшвенне.
 врачеванне. чарованна. и всѣ хытростъ члѣча. жидовомъ же стѣиж
 книгы въ нхъ же есть писано. гако бѣ ꙗ̄ бо створи и земля. и всѣ
 гаже на неи. и члѣка. и всѣ по радоу гако же пишеть. еллиномъ
 граматикна. ритторикна. философна. нж прѣжде сего еллини
 не имѣхж своимъ жзыкмъ писмен'. нж финичьскыми писмены
 писахж свож си рѣчь. и тако бѣшж многа лѣта. панамидъ же
 послѣжде пришедъ. наченъ Ѡ алфы и виты [...]

(За списком 1348 р.)

2

Чловѣкъ нѣкын имѣ дѣва сына· и рече мѣнни сынъ ею
 ѡцоу ѡче даждь ми· достоиннѣж часть· имѣниѣ· и раздѣли
 има имѣниѣ· и не по мнозѣхъ дѣнехъ· събвравъ все мѣнни
 сынъ· отнде на странѣ далече· и тоу расточи имѣниѣ свое

живы владно· и жднвѣшоу же юмоу вьсѣ· вьсть гладъ
крѣпѣкъ на странѣ тои· и тѣ начатъ лишати сѧ· и шьдъ
прилѣписа юдиноу отъ житель тойъ страны· и пошлѧ на
села своѣ пастъ свинни· и желаше насытити чрѣво свое
отъ рожьць, ѡже вѣдѣахъ свинни· и никѣтоже не дагаше
юмоу· вѣ себе пришьдъ рече· коликоу нанмьникъ оца моего
извы-важтъ хлѣвы· азъ же съде гладъмь гьвнж· вѣставъ
ндж къ оцоу моемоу· и рекъ юмоу· оче съгрѣшихъ на нѣбо
і прѣдъ тобоуж· оуже нѣсмь достоинъ· нарешти сѧ сынъ
твой· сътвори мѧ· тако юдиноу отъ нанмьникъ твоихъ· и
вѣставъ нде къ оцоу своему· юште же юмоу далече сжштоу·
оузрьѣ и оць его· и милъ юмоу вьсть· и текъ паде на выж
юго и обловыза и рече же юмоу сынъ оче съгрѣшихъ на небо
и прѣдъ тобоуж· оуже нѣсмь достоинъ нарешти сѧ сынъ
твой рече же оць къ рабомъ своимъ· скоро изнесѣте одеждъ
прѣвжж· и облѣцѣте· и и дадите прѣстень на ржжъ юго и
сапогы на нозѣ и приведѣше тельць оупитанын· заколѣте·
и вѣдѣше да веселимъ сѧ· тако сынъ мой съ· мрътвъ бѣ и
оживе· изгьвлъ бѣ и обрѣте сѧ· и начаша веселитисѧ·
бѣ же сѣнъ юго старѣи на селѣ· и тако грады приближисѧ
къ домоу· слыша пѣниѣ и лики· и призѣвавъ юдиноу отъ
рабъ· вѣпрашааше· чьто оубо си сжтъ· онъ же рече юмоу·
тако братъ твой приде и закла оць твой тельць оупитанын·
тако съдрава и прижтъ· разгнѣвавъ же сѧ· и не хотѣаше
вѣнити· оць же юго ишьдъ молѣаше· и онъ же отъвѣштавъ
рече оцоу своему· се колико лѣтъ работаѣ тебѣ и николиже
заповѣди твоѣя не прѣстѣпихъ· и мѣнѣ николиже не далъ
еси козьяте да съ дроугы мои възвеселилъ сѧ быхъ· югда
же сѣнъ твой съ изѣды твоѣ имѣнию· с любовѣицами· приде·
закла юмоу тельць питомын· онъ же рече юмоу чѧдо· ты
вьсегда съ мѣноуж еси· и вьса моѣ твоѣ сжтъ възвеселити
же сѧ и възрадовати подобаше· тако братъ съ· мрътвъ бѣ
и живе· изгьвлъ бѣ и обрѣте сѧ·

(Зографське евангеліе. Лк., XXIII)

3

Рече ꙗко не осуждайте да не осуждени бждете нмъ же бо сждѣмъ сждите. сждитѣся вамъ и въ ню же мѣрѣ мѣрите възмѣритѣся вамъ чѣто же види сжчѣць нже ꙗсть въ очеси брата твоего. а бръвѣна ꙗже ꙗсть въ очеси твоемъ не чоуеши ни како речеши братоу своему остави и изъмѣ сжчѣць из очесе твоего и се бръвѣно въ оцѣ твоемъ. лицемѣре. изъми прѣвѣ бръвѣно из очесе твоего. тогда оузриши изгати сжчѣць из очесе брата твоего не дадите стѣаго пѣсомъ ни помѣтанте висѣръ вашихъ прѣдъ свиннигами. да не попержтѣ нхъ ногами своими и вращѣте сѣ растръгнжтѣ вы просите и дастѣ сѣ вамъ нищѣте и обрѣщѣте тлѣщѣте и отъвѣрьзѣтѣся вамъ всѣа къ бо просаи приметѣ. и нищѣа и обрѣтаѣтѣ и тлѣкжцоумоу отъвѣрьзѣтѣся

(Остромирово евангеліе. Мф., VII)

4

Въ врѣма оно. пришѣдъ ꙗко въ домъ петровъ видѣ тыщѣ ꙗко лежащѣ. огньмъ жегомѣ. и прикоснѣ сѣ ржѣ ꙗко. и остави ѣж огнь. и вѣста и слоужааше ꙗкоу поздѣ же бивѣше. приведоша ꙗкоу вѣсьны мѣногы. и изгна дѣхы словѣмъ. и всѣа болащѣа нищѣли да събждетѣ сѣ реченоѣ нсаніемъ пророкъмъ глѣбщемъ. тѣ недѣгы наша приѣтѣ. и болѣзни понесе оузрѣвъ же ꙗко. мѣногы народы окръстѣ себе. повелѣ ити на онѣ полѣ. и пристѣплѣ ѣдинѣ къ ꙗкоу. и рече ꙗкоу оучителю нѣж по тебѣ. ꙗкоже колиждо нѣши. и ꙗко ꙗкоу ꙗко нищѣа ложа нмжтѣ. и пѣтищѣ ꙗкоу гнѣзда. а сынѣ чловѣчьскыи не нматѣ къде главы подѣклонити. дроугыи отъ оученикъ ꙗкоу рече къ ꙗкоу. ꙗко повели ми прѣжде ити. и погрѣти оца моего. ꙗко же ꙗкоу гради по мѣнѣ. и остави мрътвыѣ. погрѣти своѣа мрътвыѣца. и вѣлѣзѣшоу же ꙗкоу въ корабль. по нѣмъ ндоша оученици ꙗко.

(Остромирово евангеліе. Мф., VIII)

5

Въшъдъшоу ꙗкоу въ каперънаоумъ и пристѣпи къ
 нѣмоу сътъникъ мола и н ꙗла. ꙗко отрокъ мон лежитъ
 въ домоу ославленъ. люте ꙗко стражда. и ꙗла ꙗкоу ꙗко
 пришъдъ нсцѣлю н. и отъвѣщавъ сътъникъ рече. ꙗко н ѣсмь
 достоннъ да подъ кровъ мон вънидешн. нъ тѣкъмо рѣци
 слово. и нсцѣлѣетъ отрокъ мон. нбо азъ члвкъ ꙗсмь подъ
 владыкоу. нмы подъ собою войны. и ꙗкоу семоу. нди н идетъ.
 и дроу-гоумоу. придн и придетъ. и рабоу моѣмоу. сътвори се н
 сътворитъ. слышавъ же ꙗко. дивнса ꙗкоу н рече ндѣцимъ
 по нѣмъ. аминъ ꙗкоу вамъ нн въ ꙗзи толики вѣры обрѣтохъ.
 (Остромирово евангеліе. Мф., VIII)

6

Виноградъ чкъ насади. і оградн і оплотомъ. і нскопа точило.
 і създа стлѣпъ і вѣдастъ і тѣжателемъ і отиде. і посѣла къ
 тѣжателемъ рабъ въ врѣма. да отъ тѣжатель приметъ.
 отъ плодъ винограда. і нмъше і виша. і посѣлаша тѣштъ. і
 пакы посѣла къ нимъ дроугы рабъ. і того каменнемъ вивъше
 провиша главѣ емоу. і посѣлаша вештьстѣна. і пакы нного
 посѣла. і того оубиша. і нны многы. овы выжште. овы же
 оубѣжште. Еште же імѣаше єдиногѣ на възлюбленаго
 своего посѣла і того къ нимъ послѣди ꙗла ꙗко посрамлѣжтъ
 сѣ ꙗна моего. они же тѣжатель видѣвъше н граджштъ къ себѣ
 рѣша. ꙗко съ есть наслѣдникъ. придѣте оубиѣмъ і. і наше
 вѣдетъ достоѣнне. нмъше оубиша н і изврѣгоша н вънъ ізъ
 винограда.

(Зографське евангеліе. Мф., XXI)

7

Въ врѣма оно прѣходящоу ꙗкоу соу. по нѣмъ ндоста
 дѣва слѣпца. зовѣща н глѣща помноуи ны ꙗкоу двдовъ
 пришъдъшоу же ꙗкоу въ домъ. пристѣписта къ нѣмоу слѣпца
 н ꙗла нма ꙗко вѣроуета ли ꙗко могъ се сътворити. ꙗласта
 ꙗкоу ен ꙗко. тогда прикоснѣ сѣ очесоу нма. ꙗла вѣдѣта.
 да никъто же не оубѣстъ она же ншъдѣша. прослависта н

по всен земли тои· тѣма же нсходящема· се приведоша къ
немюу члвкъ нѣмъ бѣсьнъ и изъгнаноу бѣсоу прогла нѣмын
и дивнша сѧ народи глѣжще· николи же гави сѧ тако въ
нѣзи· а фарисеи глѣахъ о кѣнѣзи бѣсъ· изгонитъ бѣсы· и
прохождааше нѣс· грады всѧ и всен· оуча на съборицихъ и
проповѣдаѧ ювнгелие црстѣвнѧ· и нсцѣла всакъ неджгъ и
всѧкж ѣзж въ людехъ·

(Остромирово евангеліе. Мф., IX)

8

Въ врѣма оно нсходящоу нѣсоу отъ керихона по немь
идоша народы мѣнози и се дѣва слѣпца сѣдаца при пѣти·
слышавъша како нѣсъ мимо ходитъ възъпнста глѣжца
помлоуи ны нѣсноу дѣдовъ народъ же запрѣти нма да
оумлѣчнѧ· она же паче зѣваста глѣжца помлоуи ны нѣсноу
давидовъ· и ставъ нѣс възгласи га и рече чѣто хоцѣта
да сѣтворѣ вама· глѣста юмоу нѣс да отъврѣзѣта сѧ очи
наж млосрьдовавъ же нѣс прикоснж сѧ очню нма и авнѣ
отъврѣзѣта сѧ нма очи и по немъ идоста···

(Остромирово евангеліе. Мф., XX)

9

Рече нѣс притѣчж снж· оуподобисѧ црствнѣ нѣсьноу·
члкоу цроу нже въсхотѣ сѣтѣзати сѧ о словесн· сѣ равы
своини начнѣшоу же юмоу сѣтѣзати сѧ· приведоша юмоу
длѣжнѣкъ юдинъ· тѣмож талантъ немжцоу же юмоу
въздати· повелѣ господинъ юго да продадатъ н· и женж
юго и чада· и все юлико имѣаше и отъдати падъ оубо равъ
тѣ· кланѣаше сѧ юмоу глѣга нѣс потрѣпи на мѣнѣ и всѧ ти
въздамъ· млосрьдовавъ же нѣс рава того поустн н· и длгъ
отъпоустн юмоу· изъшѣдъ же равъ тѣ обрѣте юдиноу
клеврѣтѣ своихъ· нже бѣ длѣжнѣкъ юмоу· сѣтѣ мѣцатъ и
имѣн· давѣаше нѣс глѣга въздаждъ ми· имъ же юси длѣжнѣкъ
падъ же клеврѣтѣ юго на ногоу юго молѣаше нѣс глѣга потрѣпи
намъ нѣсн все ти въздамъ· онъ же не хотѣаше нѣс шѣдъ
въсади и въ тѣмьницѣ· донѣдеже въздасть все длгъ юго·

видѣвъше же клеверѣти єго бывъшага • съжалилиша си зѣло
и пришѣдъше съказаша господину своему въса бывъшага •
тогда призѣва и господинъ єго • гла ємоу рабе лоукавын •
вьсь дългъ твои отъпоустихъ ти поніеже оумоли ма не
подобааше ли и тебѣ помилувати клеверѣта своего • тако и азъ
та помилувахъ и прогнѣвавъ сѧ господинъ єго прѣдасть и
мжителемъ дондеже въздасть вьсь дългъ свои тако и бѣць
мой ѿвсьныи сътворитъ вамъ аще не отъпоуцаєте къждо
братау своему отъ сѣрдць вашихъ прѣгрѣшеннихъ • • •

(Остромирово евангеліе. Мф., XVІІІ)

10

Члкъ единъ добра рода иде на странѣ далече • прїати себе
цѣрствне • і възврати сѧ • призѣвавъ же и десѣтъ рабѣ
своихъ • і дастъ имъ десѣтъ мѣнасъ • і рече къ нимъ коуплѣ
дѣйте дондеже придѣ • граждане же єго ненавидѣвахъ єго •
посѣлаша молитвѣ въ слѣдъ єго глѣще не хоштемъ семоу
да цѣрствоуотъ надъ ними • і быстъ егда сѧ възврати •
примъ цѣрствне і рече да пригласѣтъ ємоу рабы ты • імъ же
дастъ сѣребро • да оувѣстѣ • какъ коуплѣ сѣтъ сътворили •
приде же прѣвы гла гн • мѣнѣ твоѣ придѣла десѣтъ мѣнасъ •
і рече ємоу благи раби добры • вѣко о малѣ вѣренъ быстѣ •
вѣди область нмы надъ десѣтыѣ градъ • і приде вторы гла •
мѣнасъ твоѣ гн • сътвори • д • мѣнасъ • рече же и томоу • і ты
вѣди надъ пѣтиѣ градъ • і дроугы приде гла гн • се мѣнасъ
твоѣ ѣже имѣхъ • положенъ въ оуброусѣ воѣхъ во сѧ тебе •
вѣко члвкъ вѣръ еси • въземлеш єго же не положъ • і жьнеш єго
же не сѣвъ • гла ємоу отъ оустъ твоихъ сѣждѣ ти зѣлы рабе •
вѣдѣаше вѣко азъ члвкъ вѣръ есмъ • въ земля єго не сѣхъ •
і почьто не въздасть моего сѣребра пѣнажъникомъ • і азъ
пришѣдъ съ лихвоѣ не ѣзалъ євнмъ • і прѣдѣстоѣштинмъ
рече • възъмѣте отъ него мѣнасъ • і дадите имъ шѣстоумоу •
і • мѣнасъ і рѣшѣ ємоу гн имѣтъ • і • мѣнасъ •

(Марїїнське евангеліе. Лк., XIX)

11

Въ врѣмѣ оно възнесоста родителѣ отрочѣ ꙗ́исѣ въ неѣрѣслимѣ. поставити прѣдъ ꙗ́имъ. тако же ꙗ́есть писано. въ законѣ ꙗ́ни тако всѣгакъ младенець мѣжъска полоу. развързаѣмъ ложе ѣна. ѣто ꙗ́ви наречетьсѣ и дати жьртвѣ по реченоуоумоу въ законѣ ꙗ́ни. дѣва гѣрличница. или дѣва пѣтеньца голжвинна. бѣ чѣлкѣ въ неѣрѣслимѣ. ꙗ́емоу же има сѣмеонъ и чѣлкѣ съ правѣднѣ и чѣстивѣ чага оутѣхы ꙗ́злѣвы. и дѣхъ бѣ ѣтъ въ неѣмъ. и бѣ ꙗ́емоу отѣвѣщано дѣхъмъ ѣтынѣмъ. не видѣти съмьрти прѣжде даже видѣтъ хѣ ꙗ́нига и приде дѣхъмъ въ цѣрквь и ꙗ́гда въведоста родителѣ. отрочѣ ꙗ́исѣ. сътворити има. по обычаю законноуоумоу о неѣмъ. и тѣ пригатъ ꙗ́е на ржкоу своѣю и блѣглови сѣмеонъ бѣ и рече нынѣ отѣпоустѣши раба твоего блѣко. по ꙗ́лоу твоемоу съ мирѣмъ тако видѣсте очи мои спѣсенѣе твое ꙗ́еже ꙗ́си оуготовалъ прѣдъ лицѣмъ всѣхъ людинъ. свѣтъ въ окрѣвенѣе ꙗ́зыкомъ. и славѣ людинъ твоихъ нѣзла и бѣ носифъ и мати ꙗ́его. чоудѣшасѣ. о ꙗ́лѣмыхъ о неѣмъ и блѣглови га сѣмеонъ и рече къ марии. матери ꙗ́его се лежитъ съ на падѣнѣе и на вѣстанѣнѣе мѣногѣмъ въ нѣзи и въ знаменѣе прѣрочно.

(Остромирово евангеліе. Лк., II)

12

Въ врѣмѣ оно. мимо нды ꙗ́исъ видѣ чловѣка слѣпа отѣ рожьства и вѣпросиша и оученици ꙗ́его глѣжце. равни. кѣто съгрѣши съ ли или родителѣ ꙗ́его. да слѣп роди сѣ отѣвѣща ꙗ́исъ ни съ съгрѣши ни родителѣ ꙗ́его. нѣ да гавѣтъ сѣ дѣла божѣга на неѣмъ. мѣнѣ подобѣетъ дѣлати дѣла посѣлавѣшааго ма донѣдеже дѣнь ꙗ́есть. придетъ же ноцѣ. ꙗ́гда никѣто же не можетъ дѣлати ꙗ́гда же въ мирѣ ꙗ́емъ свѣтъ ꙗ́емъ мироу. си рекъ планиѣ на землю. и сътвори вѣрѣнѣе отѣ плюновѣнига и помаза ꙗ́емоу очи вѣрѣнѣемъ. и рече ꙗ́емоу. нди оумѣи сѣ въ кжпѣли силоуомьстѣ посѣланъ шѣдъ же и оумѣи сѣ и приде видѣ сѣсѣдѣи же и нже и бѣахѣ видѣли прѣжде тако слѣпъ бѣ. ꙗ́лаахѣ не съ ли ꙗ́есть сѣдан и просѣ.

(Остромирово евангеліе. Ін., IX)

13

Петръ же вѣнѣ сѣдѣаше· на дворѣ і пристѣпн къ нѣмоу
едина рабынн· глѣшнн· і ты вѣ съ ісѣмъ галнлѣискымъ·
онъ же отъврѣже сѣ прѣдъ всѣмн глѣ· не вѣмь чѣто глѣшн·
ішѣдъшю же емоу въ врата· оузырѣ н дроугаѣ· і глѣ емоу· тоу
і съ вѣ чѣкъ· съ ісѣомъ назарѣнномъ· і пакы отъврѣже сѣ
съ клатвож· ꙗко не знаж чѣка· не по многоу же пристѣпше·
стоѣшн рѣшѣ петровн· въ істинж і ты отъ нхъ еси·
і бесѣда твоѣ авѣ тѣ творитъ· тѣгда начатъ ротити
сѣ і клати сѣ· ꙗко не знаж чѣка· і авне коуръ възгласн і
помѣнж петръ глѣтсѣвъ і рече емоу ꙗко прѣжде даже коуръ не
възгласитъ· три крѣты отъврѣжешн сѣ мене· і ішѣдъ вѣнъ
плака сѣ гор'ко·

(Зографське евангеліе. Мф., XXVI)

14

Члѣкъ единъ съхождааше отъ нѣма въ ернхж і въ
разбонники въпаде· иже н съвлѣкъше н· н ꙗзвы възложъше
отидѣ· оставльше елѣ живѣ сѣштъ· по приключаю же нерен
единъ съхождааше пѣтемъ тѣмъ· і видѣвъ н мимо нде·
такожде же н левѣннтъ· бивъ на томъ мѣстѣ· пришедъ н
видѣвъ н мимо нде· самарѣнннъ же единъ грады приде надъ
нѣ· і видѣвъ н милоѣрдва· і пристѣпъ обяза строоупы его
възливѣ· олѣнн внно· възсаждъ же н на свои скотъ приведе
н въ гостинницѣ· і прилежа емъ і на оутрѣннн ишедъ изъмь
дѣва пѣнѣза дастъ гостиннннкоу· і рече емоу прилежи емъ і
еже аштѣ принждивешн· азъ егда възвратѣж сѣ въздамъ ти·

(Маріинське евангеліе. Лк., X)

15

въ онѣ^ѣ· оубѣдн ісѣ оученикы свои възлѣсти въ корабь·
н варити его на онъ полъ морѣ· дондеже отъпоуститъ
народъ· н отъпоуць народъ възиде на горѣ единъ· помолитъ
сѣ· поздѣ же бивъшю въ ·дѣ· ѣже годннж ноци· приде къ
нимъ ісѣ по мороу хода· н видѣвъше і оученици его по мороу
ходаца· оубогаша сѣ глѣшнн· гако призракъ естъ н отъ страха

възъпиша· и гла имъ ꙗко надѣвите сѧ ꙗко азъ есмь и не вонте сѧ· отъвѣща же петръ рече емоу ꙗко· аще ты еси повели ми приити къ себѣ· ꙗкоже рече емоу прииди· излѣзъ же исъ кораблѣ петръ и хождаше по водѣ и приде къ ꙗкоу видѧ же вѣтръ лютъ оубога сѧ· и нача потаплѣти сѧ· и възъпи гла ꙗко спси мѧ· ꙗкоже простъръ ржкж атъ его· и гла емоу маловѣре· почто сѧ сжмиѣ· и влѣзъшу емоу въ корабль оулеже вѣтръ· а сжцеи въ корабль поклоннша сѧ емоу гла жще· ꙗко· ты еси въ истинѣ бжні снъ и прѣплоувъше· приде въ земльи генисареѣ·
(Гавина книга. Мф., XIV)

16

ꙗкоу рождшоу сѧ въ вифлѣи ми ноуденствѣ· въ дньи нрода цѣра· се влѣсви отъ востока· придоша въ нерсалимъ гла жще· кѣде естъ родиши сѧ цѣрь ноуденскъ· видѣхомъ бо звѣздѧ ꙗко на востоцѣ· и придохомъ поклонити сѧ ꙗкоу· оуслышавъ же нродъ цѣрь смате сѧ· и всь нерсалимъ съ· нимъ· и събравъ вса архереи и кѣнижники людскыи· въпрашааше ѧ· кѣде хсъ раждаетъ сѧ· они же рекоша емоу въ вифлѣи ми ноуденствѣ· тако бо писано естъ ꙗко· и ты вифлѣоме· земле ноудова· ничимъ же мьнши еси въ владѣкахъ ноудовахъ· исъ тебе бо изидетъ блка· иже оупасетъ люди моѧ ꙗкогда тогда нродъ отан призъвавъ влѣхвы· испыта отъ нихъ врѣмѧ гавльша сѧ звѣзды· и посълавъ въ вифлѣи мъ рече· шьдъше испытанте извѣстнѣно о отрочѣте· ꙗкогда же обратете· повѣдите ми· да и азъ шьдъ поклонѧ сѧ емоу· они же послоушавъше цѣра· придоша· и се звѣзда ѧже видѣша на востоцѣ идѣвше прѣдъ нимъ· дондеже пришьдъши ста върхоу· идеже бѣ отроча· видѣвъше же звѣздѧ възрадоваша сѧ радостниѣ великоѣ зѣло и въшьдъше въ храмниѣ· видѣша отроча съ материѣ материѣ ꙗко и падъше поклоннша сѧ емоу· и отъврѣзъше съкровица своѧ· принесоша емоу дары· злато и ливанъ и змърнѧ· и отъвѣтъ примъше въ снѣ· не възвратиши сѧ къ нродоу· нъ ниѣмъ пжтѣмъ отидоша въ странѧ своиѧ· отъшьдъшемъ же влѣхвомъ· се англь ꙗко въ снѣ гависа носифоу· гла въставъ помни отроча и матерь

ієго• и бѣжи въ египтъ и бѣди тоу• дондеже ти рекъ• хоцетъ
во родъ и скати отрочатѣ• да погоубитъ іе• онъ же въставъ
поатъ отроча и матеръ ієго ноштинъ• и отиде въ египтъ• и
бѣ тоу до оумрътнѣа родова•

(Остромирово евангеліе. Мф., II)

17

На гдѣа оуповахъ, какъ рече́те дѣши моѣи: превнта́й по
гора́мъ, гакъ пти́ца; гакъ се́ грѣшницы на ла́кѣша ла́къ,
оугото́ваша стрѣ́лы въ тѣ́лѣ, сострѣ́ла́ти во мра́цѣ́ пра́вым
се́рдцемъ. Зане́ гакъ те́ соверши́лъ еси́, оуни́ разрѣ́шиша:
прѣ́никъ же что́ сотвори́; гдѣ́ во хра́мѣ́ стѣ́мъ своѣ́мъ. Гдѣ́,
на нѣси́ прѣ́толъ е́гѡ: о́чи е́гѡ на ни́цаго призира́етъ, вѣ́жди
е́гѡ и́спыта́етъ сы́ны чело́вѣческіа. Гдѣ́ и́спыта́етъ прѣ́наго
и́ нечесті́ваго: любя́и же непра́вдѣ, ненави́дитъ свою́ дѣшѣ́.
Удожди́тъ на грѣшники́ сѣ́ти, о́гнь и́ жѣпелъ, и́ дѣхъ́ вѣренъ,
часть чаши́ нхъ. гакъ прѣ́нъ гдѣ́: и правды́ возлюби́: правоты́
видѣ́ лице́ е́гѡ.

(Псалтир, поч. XX ст.)

Глава:

18

Спсі́ ма́ гдѣ́и, гакъ ѡ́скѡдѣ́ прѣ́внѣи, гакъ оумали́шася
и́стинны ѡ́ сынѡ́въ чело́вѣческихъ. Сѣ́етнаа́ глаго́ла кійждо́ ко
и́скреннемѣ́ своемѣ́: оустнѣ́ льсти́выа въ се́рдцѣ́, и въ се́рдцѣ́
глаго́лаша зла́а. Потреви́тъ гдѣ́ вса́ оустны́ льсти́выа,
а́зыкъ веле́рѣчнѣи, Ре́къша: а́зыкъ на́шъ возвели́чимъ,
оустны́ на́ша при на́съ сѣ́тъ: кто́ на́мъ гдѣ́ е́сть; Стра́сти
ра́ди ни́щихъ, и́ воздыха́нїа оубо́гихъ, ны́нѣ́ воскрѣ́нѣ́,
глаго́летъ гдѣ́: положи́сѣа во стѣ́нїе, не ѡ́бви́юсѣа ѡ́ не́мъ.
Словеса́ гдѣ́а, словеса́ чїста́, серебро́ разжже́но, и́скѡше́но земли́,
ѡ́чище́но седмери́цею. Ты́ гдѣ́и сохрани́ши ны́, и́ соблюде́ши ны́ ѡ́
рѡда сегѡ́ и́ во вѣ́ка. О́крестъ нечесті́ви́и хо́датъ: по высотѣ́
твое́и оумножи́лъ еси́ сы́ны чело́вѣческіа.

(Псалтир, поч. XX ст.)

Гдн вседержителю, бже отець нашихъ, авраамовъ, исааковъ, и иаковль, и сѣ мене ихъ прѣнагъ, сотворивый нбо и зѣмлю со всею лѣ потою и хъ, свѣзавый мо ре словомъ повелѣнїа твоегѡ, заключивый бѣзднѡ, и запечатствовавый ю страшнымъ и славнымъ именемъ твоимъ, егѡже всѧ богатса, и трепещѡтъ ѡ лица силы твоеѧ: гѡкѡ непостѡнно великолѣпїе славы твоеѧ, и нестерпимъ гнѣвъ ѣже на грѣшники прецѣнїа твоегѡ. Безмѣрна же и неизслѣдованна млсть ѡбѣщанїа твоегѡ. Ты бо еси гдѣ вышнїй блгѡтробенъ, долготерпѣливъ, и многомѣтливъ. И каѡица ѡслобахъ челѡвѣческихъ. Ты гдн, по множествѣ блгости твоеѧ ѡбѣщаль еси покаѣнїе, и ѡставленїе согрѣшившимъ тебѣ, и множествомъ щедрѡтъ твоихъ ѡпредѣлилъ еси покаѣнїе грѣшникомъ во спсѣнїе. Ты оубѡ гдн бже силъ, не положилъ еси покаѣнїе прѣнымъ, авраамѡ, исаакѡ, и иаковѡ, не согрѣшившимъ тебѣ: но положилъ еси покаѣнїе на мнѣ грѣшномъ, занѣ согрѣшихъ па че числа песка морскагѡ. Оумножисѧ беззакѡнїа моѧ гдн, оумножисѧ беззакѡнїа моѧ, и нѣсмь достѡинъ воззрѣти, и видѣти высотъ небнѡю, ѡ множества неправдъ моихъ. Сплаченъ есмь многими оубѡ замн желѣзными, во еже не возвестнї главы моеѧ, и нѣсть мнѣ ѡславленїа: занѣ прогнѣвахъ гѡрѡсть твою, и лѡкавое предъ тобою сотворихъ, не сотворивый боли твоеѧ, и не сохранивый повелѣнїй твоихъ. И нынѣ приклонѡю колѣна сѣрдца, требѡ ѡ тебе блгости: согрѣшихъ гдн, согрѣшихъ, и беззакѡнїа моѧ азъ вѣмъ, но прошѡ мола сѧ: ѡслави мнѣ, гдн, ѡслави мнѣ, и не погуби мене со беззакѡнїи мои: ниже въ вѣкѣ враждовавъ соблюдеши зѡлъ моихъ, ниже ѡсѡдиши мѧ въ пренеспѡднихъ землїи. Занѣ ты еси бже. Бгѣ кающнхсѧ, и на мнѣ гѡвнїши всю блгѡсть твою, гѡкѡ недостѡйна сѣща спсѣши мѧ по мнозѣи млти твоѣи, и восхвалю тѧ вынѡ во днѣхъ животѡ моегѡ. гѡкѡ тѧ поетъ всѧ сила небнаѧ, и твоѡ естъ слава во вѣки вѣкѡвъ, ѡмнїи.

(Псалтир, поч. XX ст.)

20

Сохрані ма г^дни, гакъ на тѣ оуповахъ, Рѣхъ г^девн:
 г^дь мой еси ты: гакъ блгнхъ моихъ не трѣбѣши. Стѣмъ,
 иже сътъ на землѣ егѡ, оудивѣ г^дь всѣ хотѣнїа своѣ въ
 нїхъ. Ооумножишисѣ немощи нѣхъ, по сіхъ оускорїша.
 не соверш соборы нѣхъ ѿ скровѣй, ни поманш же и мѣнъ нѣхъ
 оустѣма моїма. Г^дь часть достоиїа моего, и чаши моеѣ:
 ты еси оустраѣи достоиїе мое мнѣ. Оужа нападоша ми
 въ державныхъ моихъ: иво достоиїе мое державно естъ
 мнѣ. Блгословлю г^да вразумившаго ма: ещѣ же и до нѡщи
 наказаша ма оутрѡвы моѣ. Предзрѣхъ г^да предо мною
 вынш, гакъ ѡдеснѡю мене естъ, да не подвижѣсѣ. Сегѡ ради
 возвеселисѣ сердце мое и возрадовасѣ ѡзыкъ мой, ещѣ же и
 плоть моѣ вселїтсѣ на оупованїи. Гакъ не ѡставиши дѡшѡ
 мою во ѡдѣ, ниже даси прѣвному твоѣму видѣти истаїнїа.
 Сказалъ ми еси пѣти живота: исполниши ма весѣлїа съ
 лицѣмъ твоимъ: красота въ десницѣ твоѣй въ конѣцъ.

(Псалтир, поч. XX ст.)

21

Докѡлѣ г^дни, завѣдеши ма до конца; докѡлѣ ѡвращаешн
 лицѣ твоѣ ѿ мене; Докѡлѣ положш совѣты въ дѡшн моѣн,
 болѣзни въ сердце мое мѣ дѣнь и нѡщн; докѡлѣ вознесѣтсѣ
 врагъ мой на ма; Призри, оуслыши ма г^дни бже мой: просвѣти
 очн мои, да не когда оуцнш въ смѣрть. Да не когда речѣтъ врагъ
 мой: оукрѣпїхсѣ на него. Стѡжающїи ми возрадѡвуютсѣ, аще
 подвижѣсѣ. Азъ же на млть твою оуповахъ: возрадѡветсѣ
 сердце мое ѡ спсѣнїи твоѣмъ: воспѡю г^девн блгодѣавшемѡ
 мнѣ, и пою имени г^да вышнѡгѡ.

(Псалтир, поч. XX ст.)

22

Речѣ безѡменъ въ сердце своемъ: нѣсть бгъ. Растлѣша
 и ѡмерзншасѣ въ начинанїихъ: нѣсть творѣи блгостыїню.
 Г^дь съ нѣсѣ принїче на сыны человѣческіа: видѣти, аще
 естъ разѡмѣваѣ илї взыскаѣи бга. Всн оуклонїшасѣ,

вкѣпѣ неключими выша: нѣсть твораи бл҃гостыню,
нѣсть до единого. Ни ли оуразумѣють вси дѣлающии
везаконіе, снѣдающии люди мѡѡ въ снѣдь хлѣба, г҃да не
призваша. Тамѡ оубоѡшася страха, нѣѣже не бѣѣ страхъ,
гакѡ г҃дь въ родѣ прѣвнѣхъ. Говѣтъ ницагѡ посрамнѣсте:
г҃дь же оупованіе егѡ есть. Кто да стѣ ѡ сїѡна спсѣніе и҃лево;
Внегда возвратитѣ г҃дь плѣненіе людей своихъ, возрадетсѧ
іакѡвѣ, и возвеселитсѧ и҃ль.

(Псалтир, поч. XX ст.)

Слава:

23

Г҃ди, кто ѡбитаѣтъ въ жилищи твоѣмъ; ни кто вселитсѧ
во стѣѡ гѡрѡ твою; Ходѧи непорѡченъ, и дѣлаѧи правдѡ,
глаголаѧи истинѡ въ сердцѣ своѣмъ: Иже не оульстнѣ зыкомѡ
своимъ, и не сотвори истинномѡ своемѡ сла, и поношеніа не
пріимѣтъ на ближніа своѧ. Оуничиженъ естѣ предѣ нимъ
лѡкавнѣѧи, боѡщыа же сѧ г҃да славитѣ: кленыѧ сѧ истинномѡ
своемѡ, и не ѡметѡсѧ: Гревѡ своегѡ не даде въ лихѡвѡ, и
мзды на неповинныхъ не пріимѣтъ. твораи сѧ не подвижитсѧ
во вѣкѣ.

(Псалтир, поч. XX ст.)

24

Дѣланіа свѣтыхъ апоѡтѡлѡ

а. Перѡе оубѡ слѡво сотвори хъ ѡ всѣхъ, ѡ ѡеофїле, г҃же
начатѣ И҃сѣ творити же и оучити,

б. Дѧже до днѣ, въ онѣже заповѣдавѣ Апѡтолѡмъ Дѡмъ
стѣимъ, и хже и зѡра, вознесѣсѧ:

г. Предѣ нимѣже и постаѡи сеѡе живѧ по страданіи своѣмъ.
Во мнѡзѣхъ истинныхъ знаменіихъ, денми четѣредесѧтми
гѡвлаасѧ имъ, и глагола, г҃же ѡ царствіи Бж҃ин:

д. Съ нимѣже и гѡдый повелѣ имъ ѡ Іерѡсалїма не
ѡлѡчатсѧ, но ждѧти ѡѡѡтѡваніа Оѡа, еже слышастѣ ѡ менѣ:

е. гакѡ Іѡаннѣ оубѡ крѣтилѣ естѣ водою, вы же имѧте
крѣтитсѧ Дѡмъ стѣимъ, не по мнѡзѣхъ си хъ днѣ хъ.

Ѫ. Онѣ же оубо сошедшеса вопрошаху его, глаголюще: Гдѣи, аще въ лѣто сѣе оустраеши црѣтвѣе Илево;

ѫ. Рече же къ нимъ: нѣсть ва́ше разумѣти времена лѣта, га́же Оцѣъ положи во своѣй вла́сти:

и. Но прѣимете си́лу, нашедшѣ стѣомѣ дхѣ на вы, и вѣдете мнѣ свидѣтели во Иерусалимѣ же и во всеѣи Иудѣи и Самарѣи и да́же до послѣднихъ земли.

Ѧ. И сѣа рекъ, зра́щымъ имъ взятсѣ, и ѡблакъ пода́тъ его ѡ очѣю ихъ.

ї. И егда възирающе вѣху на нѣво, идѣща е́мѣ, и сѣ мѣжа двѣста предъ нимъ во ѡдежди вѣлѣ,

аи. И же и реко́ста: мѣжѣе Галилѣйстѣи, что́ стонте́ зра́ще на нѣво; сѣи Иисъ возносѣйсѣ ѡ ва́съ на нѣво, та́кожде прѣидетъ, и мже ѡбразомъ видѣсте его идѣща на нѣво.

би. Тогда́ возврати́шасѣ во Иерлѣимъ ѡ горы нарицаемыѣ Елеѡнъ, га́же есть влѣзъ Иерлѣима, свѣвѣты и мѣщѣа пѣтъ.

ѣи. И егда внидо́ша, възидо́ша на го́рницѣ, идѣже вѣху превыва́юще, Петръ же и Иаковъ и Иоаннъ и Андрей, Филиппъ и Фѡма, Варѡломѣи и Матѡѣи, Иаковъ Алфеѡвъ и Симѡнъ Зилѡтъ, и Иуда Иаковль.

ди. Сѣи всѣи вѣху терпѣще единодѣшнѣ въ молѣтвѣ и молѣнѣи, съ женами и Мрѣею Мтрѣю Иисовою, и съ братѣею егѡ.

ѣи. И во днѣ тѣа воста́въ Пѣтръ посредѣ оученикъ рече: (вѣ же и́менъ наро́да вкѣпѣ га́ко стѡ и двѣдѣсѣтъ:)

Ѫи. Мѣжѣе братѣе, подобѣше сконча́тисѣ писа́нѣю семѣ, еже предрече́ дхѣъ свѣтѣи оустѣи Дѣдовыми, ѡ Иудѣ бывшемъ вождѣи е́мшымъ Ииса:

ѫи. га́кѡ прѣте́чь вѣ съ нами, и прѣа́лъ ва́ше жрѣвѣи слѣжбы сѣа́.

иѣи. Сѣи оубо стѣжа́сѣло ѡ мзды́ непра́веднымъ, и ни́цъ бывъ просѣ́дѣсѣ посредѣ, и и́зліа́сѣ всѣа оутрѡба егѡ:

Ѧи. И разумно бы́сть всѣмъ живѣщымъ во Иерлѣимѣ, га́кѡ нареци́сѣ сѣлѣ томѣъ своѣмъ ихъ ѡзы́комъ ѡкелдамѣ, еже есть сѣло́ кро́ве.

к̄. Пишетса во въ книзѣ ѱаломстѣи: да вѣдетъ двѣрь ѣгѡ пѣстѣ, и да не вѣдетъ живѣцагѡ въ нѣмъ, и ѣпископство ѣгѡ да прииметъ ииъ.

ка. Подовѣетъ оубо ѿ сходявшихса съ нами мъжеи во всако лѣто, въ нѣже вниде и изыде въ насъ Гдѣ Иисъ.

(Діанна Апостолів, XIX ст.)

25

Сотворенье свѣта.

На початкѣ сотворилъ Богъ небо и землю. Земля была пѣста и порожна, покрыта глѣбокими водами и окрѣжена темнотою. Надъ водами оубоносилса Дѡхъ Божій. И рекъ Богъ: "Най вѣде свѣтло". И заразъ настало свѣтло. То былъ день першій. Дрѣгого дня рекъ Богъ: "Най станеса звѣдъ небесный". И въ сей часъ станѣло красное, голѣбое небо. Третього дня сказалъ Богъ: "Най соберѣтса воды въ одно мѣстце, и най оубажеса сѣша". И сталоса такъ. И назвалъ Богъ сѣшѣ землю, а собранье водъ назвалъ моремъ. И рекъ Богъ: "Земля най зродитъ травѣ, зела выдаючїи сѣмена, и дерева плодовиѣи". И сталоса такъ. Земля оубрасилса зеленою травою, безчисленными цвѣтами и всакого рода деревьями. Четвертого дня рекъ Богъ: "Най вѣдѣтъ свѣтила на небѣ, цѡбы свѣтили надъ землею и значили дни и лѣта". И повилоса на небѣ гасное солнце, цѡбы свѣтити въ день, и мѣсаць а съ нимъ безчисленное множество звѣздъ, цѡбы свѣтити въ ночи. Пятого дня рекъ Богъ: "Най вѣдѣтъ въ водѣ рыбы, а въ воздѣхѣ птицѣ". И оживилса вода всакого рода рыбами, а воздѣхъ лѣтающими птицами. Шестого дня рекъ Богъ: "Земля най выдасть гады и звѣри всакого рода". И тѡе сталоса. Наконецъ сотворилъ Богъ чоловѣка. И видѣлъ Богъ все, цѡ сотворилъ, и все было дѣже добре.

Такъ отже сотворилъ Богъ весь свѣтъ видимый въ шести дняхъ, семого же дня Онъ ѡтпочилъ, благословилъ сей день и освятилъ его.

(Бібл. оповід. Укр. ред., поч. XX ст.)

Першіи люди. Рай. Першіи приказъ Божій.

На земли было оуже все, чого чоловікѣ до житья потребѣе. И рекъ Богъ: Сотворѣмъ чловека на образъ и подобіе наше; наипаче надъ рыбами морскими, надъ поднебесными птицами, надъ всѣми звѣрами, и надъ всею землею. - И сотворилъ Богъ тѣло чловека зъ землѣ и вдѣнѣвъ въ него дѣшѣ безсмертнѣ. Томѣ першомѣ чловекови далъ Богъ имя Адамъ, то значитъ, зъ землѣ сотвореный.

Адама осадилъ Богъ въ прекрасномъ огородѣ, который называется рай. Въ раю были различніи дерева съ смачными и здоровыми овочами. Изъ находившагося тамъ жерела выплывали въ чотыри стороны рѣки, которіи своими водами орошали весь огородъ. Посередѣ раю росло дерево, которое звалось деревомъ познанья добраго и злаго. - Въ томъ то прекрасномъ раю оумѣстилъ Богъ першого чловека, и хотачи, щобы чловекѣ заслужилъ собѣ на счастливо^есть райскѣю послушеньствомъ, сказалъ емѣ: "Зъ каждого дерева райского можешь ѣсти овочи, лишь зъ дерева познанья добраго и злаго не ѣжь, бо тако то^{лько} вкѣсишь зъ него овочѣ, смертїю оумрешь". Потѣмъ привѣлъ Богъ передъ Адама всѣ звѣри, и онъ далъ кожномѣ имя. - Адамъ былъ самъ одинокій на земли. Для того рекъ Богъ: "Не добре быти чловекови самомѣ; сотворѣмъ емѣ помощницу, подобнѣ емѣ; и спѣстилъ на Адама твердый сонъ. Коли Адамъ заснѣлъ, вынулъ Богъ одно ребро изъ боку его, и изъ того ребра сотворилъ невѣстѣ. Коли же Адамъ пробѣдился, припровадилъ Богъ невѣстѣ передъ него. Адамъ оурадовался и сказалъ: "То кѣсть зъ кости моеи и плоть зъ плоти моеи", и далъ невѣстѣ имя Ева (то есть: мати всѣхъ живѣчихъ).

(Бібл. оповід. Укр. ред., поч. XX ст.)

Погребѣніе Іисуса

Цовы страчѣныхъ тѣлесà неоставалиса на крестахъ въ Сѣвбо'тѣ черезъ прѣздики Па'схи, прійшли вѣины и поломили голени, т.е. нѣги нѣжше колѣнъ, двома злодѣгамъ, авы вѣрше сконали. Прійшо'вши же къ Іисусѣ, оувидѣли, що онъ оуже оумѣръ, и не перевидали емѣ голени; но оде'нъ изъ воинѣвъ, цовы лѣчше оудостовѣритиса о Егѣ смѣрти, прови'лъ емѣ копиѣмъ ребрѣ, изъ которѣго за'разъ вытекла кровь и вода.

Подъ вѣчеръ, прійшо'лъ Іосифъ изъ Аримѣѣи, богатыи и знамени'тый совѣтникъ, который несогласиса былъ съ Іудеями на доувѣство Іисуса оудалса смѣло къ Пилатѣ и просилъ егѣ о тѣло Іисуса. Послѣ того онъ и Никодимъ, который давнѣйше разъ былъ прійшо'лъ но'чию къ Іисусѣ, пошли' разомъ и сна'ли тѣло Іисуса изъ креста, намастили оно'е дороги'ми ма'стьми и обвили въ чистѣю плащаницю. Близко мѣ'стца, где Іисусъ былъ распя'тый, находиса огорѣдъ Іосифа, въ которѣмъ онъ былъ велѣлъ для се'бе новыи грѣбъ высѣчи въ ка'мени. Тамъ положили они тѣло Іисуса. Потѣмъ привалили вели'кий ка'мень пере'дъ двѣри грѣба.

Слѣдѣющого дня собралиса архіерѣѣ и Фарисѣѣ, доу Пилата и сказали: "Па'не, припо'мнѣлисмо совѣ, що лестѣ'ць ѣныи за житѣмъ говори'лъ, що воскресне въ третій день. Прикажи прѣдъ стерегчи грѣбѣ Егѣ до третѣго дня, авы оученики Егѣ неприяшли' и не оукрали Егѣ и пото'мъ не розголосили въ наро'дѣ, що онъ воскресъ изъ мѣртвыхъ, а такъ послѣдна лестѣ вѣде горша пѣрвон". Пилатъ ѣтвѣчалъ имъ: "Дастъ са вамъ сторожа, нѣвѣте же сами и поста'вите стѣрожѣ, такъ сами разѣмѣете". Они пошли' поста'вили стѣрѣжа при грѣбѣ и крѣмѣ того запечатали ка'мѣнь грѣба.

(Библійна історія, II пол. XIX ст.)

Воскресѣніе Иисуса

Колѣ зазорѣло рано послѣ Свѣбѣты, стало наразѣ велике землетрасѣніе. Въ томѣ само мѣ моментѣ вѣйшолѣ Иисусѣ живѣій изѣ грѣба славно. Въ то же время зстѣпнѣлъ а нгелѣ съ нѣба, которѣго лицѣ блистѣло какѣ молніѣ и одѣганіе бѣло бѣле какѣ снѣгѣ, и на дѣказѣ, цѣ Гѣсподѣ истинно воскресѣ, отвалнѣлъ камѣнь и оѣсѣлъ на немѣ. Стѣбѣожѣ при грѣбѣ изѣ страхѣ поѣпадалн на зѣмлю гѣко мѣртвн Опамѣтаѣвшн сѣ, повставѣли и бѣрзо повѣгли въ гѣродѣ.

Вечерѣмѣ перѣдѣ тимѣ накѣпнѣли бѣли гдѣкоторѣ поѣожнн женѣ благовѣннн мѣсти, цѣбѣ помѣзати тѣло Иисуса. Тн оѣдалнсѣ дѣже рано къ грѣбѣ. Дорѣгою ндѣчи говорнли жалѣостно однѣ ко дрѣгѣй: "Кто ѣтвалнтѣ намѣ камѣнь ѣтъ дѣрнн грѣба?" Но прншѣдшн тамѣ, оѣвн дѣли цѣо камѣнь бѣлъ оѣже ѣтвалѣнѣ. Въ то сннхѣ дога дѣкахѣ вѣншлн въ грѣбѣ, и дѣнстно не нашлн въ немѣ тѣла Иисусѣвогѣ. Зажѣренн изѣ тон прнчнны дѣже, оѣзрѣли онн наразѣ двѣохѣ а нгелѣвѣ въ блнстѣчнхѣ одѣжахѣ. Онн оѣжаснѣлнсѣ. Ангелѣ же на прѣвѣдн стѣронѣ нхѣ сказѣлъ: "Не бѣйтѣсѣ; вы шѣкаѣте Иисуса Назарѣннна распѣтого; Онѣ возстѣлъ и немѣ Егѣ тѣ. Ндѣте и скажѣтъ то ѣ оѣченнкѣма Егѣ, ѣсѣбѣнно же Петрѣ". Тѣгда онн ѣтъншлн поспѣшно съ великою радѣстно, цѣбѣ то возвѣстнѣтн оѣченнкѣмѣ.

(Бѣблнйна історнѣ, II пол. XIX ст.)

Иисусѣ подаѣ Петрѣ найѣвншшою властѣ пастѣырства Апѣстѣлы оѣдалнсѣ по прнказѣ Гѣспѣда изѣ Іерѣсалима въ Галнлѣю. Тѣ гѣвнлнсѣ нмѣ Иисусѣ однѣго днѣ на ѣзерѣ Геннсарѣѣскѣмѣ, благѣсловнл нхѣ лѣвнтѣвѣ рыѣвѣ и тѣлъ съ ннмн. Колн бѣли поѣѣдали, вѣпроснлѣ Снмона Петрѣ: "Снмонѣ Іѣнннѣ любншь-лн ты Мѣ бѣльше снхѣ?" Петрѣ ѣтѣѣчѣлъ: "Истинно Гѣспѣдн Тѣ вѣсн гѣко люблѣю Тѣ". На тоѣ сказѣлъ емѣ Иисусѣ съ: "Пасн гѣгнцѣ Мой" Потѣмѣ спрѣснлѣ Иисусѣ вторѣй разѣ: "Снмонѣ Іѣнннѣ, любншь-лн ты Мѣ?" Петрѣ ѣтѣѣчѣлъ: "Ен гѣспѣдн, Тѣ вѣсн, гѣко люблѣю

Тѡ". Инѡсъ сказа́лъ зновѣ: "Паси́ овецѣ Мои́!" Незадо́лго потѡмъ спроси́лъ его́ Инѡсъ по трѣтій разѣ: "Симоне́ Іо́нине. любишь-ли ты Ма́?" Петръ засмѣти́лся, що́ оуже́ трѣтій разѣ спроси́лъ его́, чи́ любитѣ Егѡ́ и сказа́лъ: "Гѡсподи́! Ты все вѣдаешь; Ты вѣси́ га́ко лю́блю Те́". На то́е сказа́лъ емѡ́ Инѡсъ съ: "Паси́ овецѣ Мои́!" Ами́нь, ами́нь прибáвилъ ѡ́нъ, ка́жѡ товѣ: коли́ былъ-есть молодѡй, оперѣзовалъ-есть са́мъ и ходи́лъ-есть кѡда́ есь хотѣлъ: коли́ же постарѣеши́ся, воздви́гнешь рѡки твоѣ, и кто́ ины́й те́ оперѣже и поведѣ, кѡда́ несхо́чешь. Ти́ми же слова́ми пред-назна́меновалъ, га́кою смѣртю́ Петръ малъ просла́вити́ Бѡга.

Потѡмъ по́йшли́ одина́дцать Апѡстоло́въ на однѡ́ горѡ́, кѡда́ имъ Инѡсъ о́удати́ся былъ прика́залъ. Съ ни́ми прійшо́ было́ тѡда́ во́льше нѣжѣ патьсо́тъ о́ченико́въ. Инѡсъ съ гави́лся перѣдъ всѣ́хъ очима́. Всѣ́ они́ о́видѣвши́ Егѡ́ па́ли лицѣмъ на зе́млю и поклони́лися емѡ́ въ найгла́вшо́й по́чести. По́слѣ́ тѡго́ вернѡ́лися съ ра́достію́ наза́дъ въ Іерѡсали́мъ.

(Библі́йна історіа, II пол. XIX ст.)

30

Во вре́ма о́но, прише́дъ іисъ въ до́мъ петро́въ, ви́дѣ́ те́щѡ́ егѡ́ лежа́щѡ, и ѡ́гнемъ́ жегѡ́мѡ. И́ прикоснѡ́ся рѡцѣ́ е́ѡ́ и ѡ́стави́ ѡ́гнь: и́ воста́, и́ слѡ́жаше́ емѡ́. По́здѣ́ же бы́вшѡ́, приведѡ́ша къ не́мѡ́ вѣсны́ мнѡ́ги и́ и́згна́ дѡ́хи сло́вомъ, и́ всѡ́ бола́щыѡ́ и́сцѣ́ляи́. Да свѡ́дется́ рече́нное и́саіемъ́ прѡ́рѡкомъ́ глаго́лющимъ: то́й недѡ́ги на́ша пріа́тъ, и́ волѣ́зши́ понесе́. Ви́дѣ́въ же́ іисъ́ мнѡ́ги наро́ды о́крестъ́ себе́, повелѣ́ и́ти на ѡ́нъ по́лъ. И́ пристѡ́плъ́ е́динъ́ кни́жникъ, рече́ емѡ́: о́учю́, и́дѡ́ по тебе́, а́може́ а́ще́ и́деши́. Глаго́ла́ емѡ́ іисъ́: ли́си́ га́звинны́ и́мѡтъ, и́ пти́цы не́ныѡ́ гнѣ́зда: сы́нъ же́ члѡвѣ́ческій́ не́ иматъ́ гдѣ́ главы́ подклони́ти. Дрѡ́гій же́ ѡ́ченикъ́ егѡ́́ рече́ емѡ́: гди́, повели́ ми́ прѣ́жде́ и́ти́ и́ погребсти́́ ѡ́тца́ моего́. Іисъ́ же́ рече́ емѡ́: гради́ по ми́ѣ, и́ ѡ́стави́ ме́ртвы́хъ погребсти́́ своѡ́́ мертвецы́. И́ влѣ́зшѡ́ емѡ́ въ кора́бль, по не́мъ́ и́до́ша о́учени́цы́ егѡ́́.

(Евангеліе́, кін. XIX - поч. XX ст.)

Розвиток церковнослов'янського письма
(палеографічний аспект). За І. Огієнком та Є. Карським

Хиландарські Листки

(мадхмь. тѣмь же т)р'к
(к'к намъ юсть вж)на
(кардѣть и о)умъ
(тр'кзкъ и ки)дщи
(очи да не) и знанья
(мак)о шеннцж мадъ
(ше) нек'дѣтвомь
кр'кдши вждемъ.
ни казка окцж мь
н'ккши оудени
вждемъ. ни ангела
благотворка дья
кола нешцекавше
пожрхти вждемъ.
обходитъ ко мако ль
кз рекзи. шца кого по
жьретъ по кзинга
мъ. сего ради цржкзи
наказаетъ. сего ра
ди нхч'бшн'ка оу
интелѣтва. сего ра
ди поунтаниа. ко
учетнїа же образъ
отъ джвоѣго сего сж
стоитъ. оууени

доуруестънзи и д'к
аниа благъ. да ни
оууениа правкѣ к'к
рзи. без д'блж благъ
прнатъна боу. ни д'к
ла творимаа без бла
гоуестънхъ оууе
ниа прнатъна сжтъ
отъ ба. каа ко полз'ѣ
еже к'д'тн. о кз'к пра
каа оууениа добр'к.
а вадж д'бати грамь
н'к котерзи же пакзи
оусп'хъ ц'бломъ
дровати добр'к хоу
ловати же неуетъ
н'к. Велико оубо є
сж прнтѣжаннє
правов'кржнхъ.
оууениє навк'уеньє.
да тр'кк'ѣ єсж тр'кзка
дша. намъ же мжно
зи сжтъ крадово
дщиѣн философн
єїж и тхцеїж лестнїѣ.

Охридські Листки

їмъ ли камъ. помь гѣа тома. прїнеси
 (п)рхетъ ткоѣ сѣмо. і кїждъ ржца мої. і
 прїнесї ржкк ткож. і вѣложї къ рекра моѣ.
 і не кждї некаренъ. нх каренъ. отъвѣща
 тома. і (р)ече емоу. їь моѣ їъ мої. гѣа емоу
 їїъ. ѡко кїдакк лиа вѣрока. блаженн
 некадаккшеї. н карокаккшеї. мнхога
 же і ѣна знаменїѡ сѣтворї їїъ. прѣдъ
 (оу)ченїккї сѣоїмн. ѡже не сѣтъ неана.
 (к)ъ кзнїгахъ сїхъ. сї же неана кзнїшѡ.
 (л)а карж їмете. ѡко і се естъ. сїхъ вїжі. да
 кароуїще жїкотъ кадхнхнї їмате. къ і
 лиа его. ѿ

ѿ ѿ : ѿ ѿ : ѿ ѿ | гѣа ї ѿ : > :
 (р)їь оїно. вѣаккї кзнїшѡ. къ кана галнѣї.
 сїѣї. н ка матї їїѣка тоу. зъванъ же кзи
 сѣтъ їїъ. н оученїцї его. на вѣаккї. і не
 (л)оставхнїю вїноу. гѣа матн їїѣка къ не
 моу. кнпа не їмжтъ. і гѣа їїъ. чьто естъ
 мнѣа ї текѡ ^{же}но. неоу прїде годїна моѣ.
 гѣа мїтн его слоугамъ. еже аще глѣтъ ва
 (м)ъ сѣтворїте. вѣ же тоу кодоносъ камѡ
 (н)ъ шесть. н по очїщенїю їудѣскоу. лежїѡ
 (п)їь кѣмѣстїѡнї по дѣвѣма. ли по тремъ
 (м)ѣрамъ. гѣа їмъ їїъ. наплнїте кодо

Листки Ундольського

РЪ ПОН

·×· ^АЕВГЕ ^ΩΩ ^ΔМН ∴ ^ΚГЛА ∴ Р [—]А [—] ∴ —

Рѣ гъ · притхуѣ инѣ · подобно естъ
 прѣтко нѣсноє · ѹлкъоу сѣвѣзшоу
 докрое сѣма · на селѣ своемѣ · сѣпашемѣ же
 ѹлкъомѣ · прнде крагѣ его и вѣсѣтѣ пѣвѣлѣ
 носрѣдѣ пшеницѣ и ѡтнде · егда же проза
 ве трѣва · и плодѣ сѣтворн · тогда и бѣвѣла пѣ
 вѣлѣ · прндедше же рабн гна рѣша емоу · ∴ · гн не
 доброе ли сѣма сѣвѣлѣ еси на селѣ своемѣ · Сѣтѣ
 кждоу ^δκω йматѣ пѣвѣлѣ · ѡнѣ же реуе намѣ · кр
 гѣ ѹлкъѣ то сѣтворн · Снн же рѣша · хоцешн ли
 да шедше и зберемѣ · ѡнѣ же реуе ни еда како
 вѣстрѣзѣмѣ пѣвѣлѣ · вѣстрѣгнетѣ и сѣ нмн
 пшеницѣ · Сѣтѣ купно расѣтн до жѣ
 тѣнѣ · и кѣ крѣма жѣтѣтѣ рекѣ жѣтелѣмѣ · шедѣ
 ше и зберѣтѣ прѣжде пѣвѣлѣ · и сѣвѣжѣтѣ ѣ
 кѣ снопѣ · ѣко сѣжѣрн · а пшеницѣ сѣверѣтѣ
 кѣ жнѣтѣнѣмѣ мож · и прнѣтѣжпаше оууѣнн[и]

Зографська Євангелія
ЄВАНГЕЛІЄ
ОТЪ ЛУЪВЪІ:

Понѣже оубо. мнози начаша.
чинити повѣсть. о ѣзвѣ
стхнзїхъ къ насъ вѣштѣхъ.
акоже продаша намъ. вѣзвѣ
шеи ієкоши самовидци.
і слоуги словеси. ѣзвѣ
агел і мьна хождыю. і
спрѣка по вѣдхъ. вѣ істи
нѣ по радюу. пѣати тѣмъ.
славнѣи тѣофиле. да ра
зоумѣши. о инхъ же наоу
чивѣа еси словесехъ.
оуткрѣжденѣ. вѣистѣ
къ дьни ірода прѣ. іюдеїска.
(ієрей етерѣ іменемъ захарѣ).

Зографська Євангелія

(НХ ДА ОУКА
СТЕ ДКО КЛАСТЬ ІМАТХ СІНХ
ЧІЄКХІ· НА ЗЕМНІ ОУТХПОУ)
ШТАТИ ГРАХХІ· РЕЧЕ ЖЕ О҃ГЛА
БЛ҃ГОУМОУ· ТЕБѠ ГЛ҃Ж КХ
СТАНИ· І ВХЗХАМІ ЛОЖЕ
ТКОЕ· І ИДИ ВХ ДОМІХ ТКОІ·
І АБ҃Е ВХСТА ПРАДХ НІМІ·
ВХЗХАМІ НА НЕМЬ ЖЕ ЛЕЖА
АШЕ ІДЕ ВХ ДОМІХ СКОІ·
СЛАКА РѠ· І ОУЖАСХ ПРИІА
КЕѠ· І СЛАВЛѠАХХ РѠ·
І НЕПАЗНИШАСА СТРАХОМЬ
ГЛ҃ЖШТЕ· ДКО ВИДАХОМХ
ДИКХНА ДЬНЬСЬ· І ПО СІНХ
ІЗНДЕ· І ОУЗЬРА МХІТАРѠ·
ІМЕНЕМЬ ЛЕУ҃КНІЖ· САДА
ШТІ НА МЬЗДЬНИЦИ· І РЕЧЕ
ЕМОУ, ІДИ ПО МНА· І ОСТА
КЬ КЕѠ· ВХСТАВХ КЬ СЛА
ДХ ЕГО ІДЕ· І СХТВОРИ ЧРА
ЖДЕНЬЕ КЕЛИКО· ЛЕУ҃КНІ
ЕМОУ· ВХ ДОМОУ СКОЕМЬ·
І ВА НАРОДХ МНОГХ МХІТАРѠ

Ассеманова Євангелія

(вззкрацєнне моцєм)

с҃таго йѡана златооуста. и ѿ в (2) септѣл.:

Мѣца енѡу и с (28) с҃таа ѡца на ефрема суранина.

и д (5) дѣ. Мѣца енѡу и з (29) па вззкрацєнна.

моцємз. єкнолка бонѡ нгынатна.:

и сѣ по на к (3).:

Мѣца тѡ ф (30). ократєнне чѣнзи моции с҃таа кли

мента папежа римска. и сѣ д (5) поста.:

Мѣца тѡ ф а (31) с҃тоую чѡтворцю кура йѡана. и а

Мѣца фѣка а с҃тра с҃таго мѣка трифо [ноіа.:

на. єк ѡ лѡу гла р з і. Рече гь євои оуче

є даух каи. кѡ прѣ тѡіж. и сѣ і лѡу.:

Мѣца фѣрка в (2) с҃рдѣенне гѣ на ис хѣ.

єк ѡ лѡу гла в (3).:...—

Вк онѡ вззнаєа отроча нѣа.

вз єрїмз поставити и прѣ

дѣ гїм. дѣко же єєтѣ пнєано.

вз закона гїи. дѣко вєдкѣ маадѣ

нєць мѣжѣка полоу развѣзѣа

ложєна. с҃то гѣи наречєтѣєа.

и дати жрѣтѣж по речєноумѡу вз

законѣ моєєка. дѣка кагрѣли

чица. ан дѣа пѣнєа голѣвннѣа.

и ка чѣкѣ кѣ нєрїма. ємоу же нѣа

сумєѡнѣ. и чѣкѣ єь правѣднѣж.

и бѡчьєгнѣж. чаѣа оутѣхѣи нѣа

кѣи. и дѣж с҃тѣи вѣ вз нємѣж. и

вѣ ємоу ѡбѣцѣано дѣмѣж с҃тѣимѣж.

Ассеманова Євангелія

(Продадутъ же братъ брата на смръть и оцьчъ члдо
нхтх члдо на родителъ. и оуби [и вхста])

нхтх іа. И вждете негавиди

ми ксдми намене моего ра
ди. прд'грхнвкхи же. до ко
нца спсєнх вждетх:..

Мѡѡа авгѡ д̄ ст҃аго мѡка еоуєи҃на. ѿ не
Мѡѡа авгѡ е в ст҃ое прѡбращенне д̄ о лоу
.: гѡ наго нѹ хѡ.: вѡа о ма гла р̄ нв̄.:.

Въ онѡ Поіатх нѣх петра и н
ѡкока нѡана брата ємоу.
и вхзведе іа на горж взи
суж єдинх. И прѡокрази
сѡ прѡдх нми. И просвѣта
сѡ лице єго акхи слхнѣ. а рн
зх єго вхшѡ вѡзи ако сна
гь. И се ѡкнстесѡ нмх моисѣи.
и нмѡ сь нмх глѡца. Отхвѡ
щавх же петрх рече нѣкн. гн̄ до
бро єстх. намх сьде вхити. а
штѣ хощєши да сзтворимх сьде
три кровхн. тебѡ єдинх. и мо
исѣи єдинх. и нмѡ єдинх. В
днначе же ємоу глѡю. се ѡбла
кь сѡтелѡ ѡсна іа. и се гла изь
ѡблака гла. сь єстх снх мой вх
злювлєнхн. того послѡша

Синайський Требник.

БЛАГОДАКЪЧЕ· І ЧКЇЮВЧЕ СИ́
РАВА ТВО́А· ВЪЗЛЮБАША СЕ
РЕ· ДУ́ОКЪНЪИМЪ КЪЗЛЮБЛЕ
НИЕМЪ· І ПРИШЕДЪША КЪ СЪЖИЖ
ТВОИЖ ЦРКВЬ· СЪЗІНИЖ І БЛГБЕ
НИЕ ТКОЕ ХОТАЩА ПРИЖТИ· ДАЖДИ
ІМА ВАРЖ НЕПОСТЪІДЪНЖ· ЛЮ
БЬКЪ НЕЛИЦЕМАРЪНЖ· І ДКО ЖЕ
ДАЛЖ ЕСИ СЪЗІМЪ ОУЧЕНИКОМЪ
ТКОИМЪ· І АПЛОМЪ СВОИМЪ·
СКОІ МИРЖ· І СКОІЖ ЛЮБЬКЪ· І СИ
МА ПОДАЖДИ ХЪ ВЪЖЕ НАШЪ· ДАІА
ІМА КЕД ПРОШЕНИ́А СПЪХНА́А· І ЖИ
ЗНЬ КАЧЬНЪИЖ· К· ТЪІ БО ЕСИ
СКАТЪ ІСТИНЪИЖ· І ЖИЗНЬ
КАЧЬНА́А· І ТЕБД СЛАКЖ· І ХКА
ЛЖ КЪСЪІАЕМЪ· ОЦЮ И СНОУ И ·І·
И ПОТО РЕЧЕ ДИ ПРАВДРО ПРЪ
СЪХИНИМЪ СЪААГО ЕВЪГАНІА· ППЪ
РЕЧЕ ѿ ИОІА· ВЪ О КРАМЪ ВЪЗВЕ
ІСЪ ОЧИ СКОІ· НА ОУЧЕНИКЪІ СКОІА·
КО· І АЗЪ КЪ НИХЪ ·І· ІЦИ Ж (7) НЪ ПО ПА
ЦДА· І ДКО ОТЪЧЪТЕ ППЪ ЕВЪГАНЕ· ДНД
РЕЧЕ ДНДКОІСТКА ТАЖДЕ·І· ППЪ

Синайський Требник

МО НА ТРАСОМО ЗАУТРА.

Изгонитъ та гь трасакице
Пютрзнадъ. Псладънадъ ѿзе.
Хоудооумзнаа. і хоудоси
лаа. Хоудооумзнша и хоу
докарзнша тражши.
о немь же заоутра ськатъ да
аша. старашинши и попове жи
докисци. і старьци іюдаисци.
вхикъ ськазанъ отъ архіердн.
і старецъ іюдаискъ. Въ заоу
трзніимь ськата. і прда
на пжтскоумоу пилатоу. оубо
иса его. і излзи. Помани ію
дж скарнотхскааго. оубоавша
са. і положиша сьребро. і въ
зкъшишаса. Помани кзни
жшнкзи. несхмавшамъ въ
зати. сьребра цанзи его. ста
кши прдъ пилатомь. і о
вхигеамъ естъ. кзниж
никзи. і старьци. емоуже ни
(латъ днхса зало)

Хиландарські Листки

а́б ѿнево́кренъ. нъ не
 оу́тѣи крѣмене ѣсть
 си́хъ сазшати. е́ти
 крѣщение ꙗ́ко крѣ
 стивъса самъ. да а́
 ще си́хъ крѣсти
 са. кхто оуже крѣ
 щениа некрѣсти
 благоустьоуетъ.
 крѣсти же са не да
 грѣхокхное при́ме
 тъ оставление. бе
 згрѣшнихъ ко вѣаше.
 нъ безгрѣшнъ. ези
 крѣстиса да благо
 да [ть вѣнио и] досто
 и [нство подасть]
 крѣштаемымъ]
 яко [же нмъ же] дѣ
 ти [приуаст]ишася
 крѣсти и паз]ти. и тъ
 приуа[стиса] тѣхъ
 жде. да пазтхноу
 моу его пришестьню

и вѣже[ствнѣи єго]
 благода[ти прича]
 ствннцн вждемъ
 да и тѣмъ пакзи
 мзи приуастне при
 нмемъ спсеньнаѣ
 стое. змнн вѣа
 ше вх водахъ по и
 обоу приемалн їо
 рдана вх оустѣхъ
 своихъ. понеже оу
 бо подобааше. и гла
 взи змѣвзи скроу
 шнти. сзлѣзъ вх во
 дзи сзвѣза крѣпка
 аго да власть при
 нмемъ настжпати
 врххоу змнн и ско
 рпнн. не хоудъ вѣ
 аше зѣбрь нъ стра
 шнхъ. весь ко коравь
 морзекхн. кожа єди
 ноа хобота єго подъ
 ѡти не можааше
 прѣдъ нмъ теуааше

Хиландарські Листки

[погыв'каль по]гоубаѣ
 [юшти ехрѣ]тажца
 прѣдхтеуе жиизнь.
 да кх томоу ехмрх
 ть окрхтитхса. да
 епсenni кхен реуе
 мх. кхде ти ехмрх
 ти пов'да. кхде ти
 аде егрѣкало. раза
 рѣетх же са ехмрх
 тхное егрѣкало крх
 ценнеамь. кхлази
 ши во вх водж еце но
 са грѣхуи. нх благо
 датное призва
 нне знаменавх
 дшж. не дастх кх
 томоу страшнх
 мх пожрхтоу вхити
 змемь. мрхтвх
 грѣхуи ехлѣзх. нхла
 зниши ожнбленх
 правдож. аце ко ех
 образенх вхитх по
 добню ехмрхти са

мого епса. н вхскрх
 сenni ехподобниши
 са. нан тако же ехъ вь
 сего мнра грѣхуи кх
 епрннмх оумрѣтх.
 да оумрхтвнвх грѣ
 ха вхскрхснетх пра
 вдож. тако н тхи
 вхлѣзх вх водж. н окра
 зхмь етеромь вх во
 дѣ погрехенх. тако
 же н онх вх камене.
 вхстааши пакхи вх
 обновленнй жиизни
 ход[а да югда] благо
 [д]ѣт[и ехподобниши]
 [са] т[хгда ти бла]сть
 [дасть проти]кх ех
 п[остатьныи]мх ен
 ламх [вратиса].
 тако ж[е во крѣ]ще
 ннй [м дн]ни нех
 шаемх вхитх. не
 тако н прѣжде сего
 одолѣти не можааше.

Хиландарські Листки

·:·ОУЧЕНІЄ Д·ПРОСВѢЩЕНІА·:·
 ·:·ЕЛИХИМЪ ВЪ НАМѢ ПРѢДАНО·:·
 ·:·О А І ЗАПОВѢДИ И УБѢЩЕНІЕ·:·
 ·:·ОТЪ КЪ КОЛОСАССКАГО ПО·:·
 ·:·СЛАВНІА· КЛЮДѢТЕ ЕДА КЪ·:·
 ·:·ЧТО БЪИ БѢТЪ КРАДОВОДАН·:·
 ·:·ПРѢВЪЖДОСТНІХЪ И ТЪЩЕИЖ·:·
 ·:·ЛЕСТНІХЪ· ПО ПРѢДАНІЮ·:·
 ·:·УЛѸЮ· ПО СТУХИЕЛІХЪ АНГЪ
 ·:·НХІМЪ· И ПРОУЕІЄ·:·

ПОДОВИТЪСЯ ДОКРѢИ
 ДѢТѢМЪ ЗЛОБА·
 И ПАКЕЛЪ НЪДИ
 ЧЕСА ПШЕНЦА
 МЪНІМЪ ВЪІГН·
 ОБРАЗМЪ ОУКО КЪ
 ПШЕНЦІИ ОУПОДО
 ВАКЕЛЪ ОТЪ ВЪКОУ
 ШЕННА ЖЕ РАМОТРИ
 АНЪЗНАМЪ И ЗЪОБАН
 УАЕМЪ И ДНІАКОЛЪ
 ЖЕ ПРѢОБРАЗОВАЕТЪСЯ
 КЪ АНГЕЛА СВѢТЛА·

НЕ (ДА ВЪЗВРАТИТЬСЯ)
 ИД(ЕЖЕ И КЪ· НЪ ДА ПРѢ)
 ЛЬСТН· БЪДЕМЪ (ІАКО)
 ЖЕ БО И (АКОКАЛНО ЖЕ)
 СТОКО СРЪ (ДІЦЕ СЪТЪ)
 ЖАВЪ НЕПОКААН(ЬНО)
 КЪ ТОМУ ПЛАТЪ (И)
 ЗКОЛЕНІЄ· НЪ ДА Р(А)
 КЪНО АНГЕЛОМЪ ЖИ
 КЪЩАДЪ ПОМРАУЕНІА
 ТЪЦАЮЖ· И НЕКЪРЪ
 СЪВА ГОУБІТЕЛНЪ
 МЪ ОБЛОЖИТЪ ОУСЪТРО
 ЕНІНАМЪ· МЪНОЗН
 ВЪІЦІИ ОБЪУДАТЪ КЪ
 ОДЕЖДАХЪ ОБЪУАХЪ·
 ОБЪУА ОУКО ОДЕЖДА
 ПМЪЩЕ НЪ НЕ И ЗЪ
 БЪИ И НОГЪТН· НЪ КРО
 ТЪКОЖЪ ОБЛОЖЕНІ
 КОЖЕИЖ· И ОБРАЗМЪ
 БЕЗЪЛОБНЪІА ПРѢ
 ЛЬЦАІЖЕ· ТЪЛА
 ШТНІМЪ НЕУЕСТЬІА

Зографські Листки

разоум'яхомъ инколи же. мноз'бамъ
наѹе оуне ест'з. обьштевати сам'бамъ
сх совож. и по скрѣв'ѣнни семь. и обь
гхунги пѣуаль. о много ошьетни.
и о празньетк'ѣ. или о ин'бхъ конхъ на
пастехъ. или же отжажумет'зла отъ
кратн'а. и друга другоу оут'кшати
остакленни. много же оубо и бьн'бшь
нбн'хъ вештнн некушение. на пр'ѣ
дхлежаштнн разоумъ. пользевати.
наамъ мошти нматн тако и бьн'бшь
нбнн хьтрьци. рьв'ноуижт'з тх'уно
намъ оум'бжштннамъ хьтрьцемъ.
кхп'от'кп'ѣн'р'дсн'н'амн кхздвнжште.
тако оубо и въ семь жнтнн. многышти
схкыкаѣт'зла быти. наѹн'нше во рьв'но
кати на доброѣ. и подвнзажшт'зла тако
же другоу друга довр'ѣншоу быти и
ли кх штоужаннхъ вхведеннн. или кх кх
зрастеннн ѹнела с'з " зарьжннкы. или
кх ин'бхъ такобынхъ д'ѣл'бхъ нехода
штен. вх ретн непадажт'з [°ва]ѹе прнхо

Зографські Листки

азъ сказаныи о ги. подобно ходити по
зказанно намъ же позываетъ
о шт л'ки[о] отък'кж[ати] а[о]
къи нан въ град'к погукити въ братна
показанне оудьное. на много прикажда
емо. потребьн'к намъ оутинати
пр'кдзлеждитее. ельма же оуко слоко по
каза. яко хоташгоуоумоу т'каен. до
вр'к и по уиноу на кьсе д'кнетко съста
клатиса. тр'бвоканне естъ оуно и азъ
ка. и проуьн'ишхъ наже сътхъ потребь
н'кшиа. к'кдью же и необратимо. дн'ж
моштынхъ оуеси многы. аште во и про
зоранко. и въ словеси дозвально намъ
ште и вздрьанкое. и амлосрьдьюе. и въ
съкринен'к срьдци. иджшгоу пра
кьды к'кн'а стар'кншоуоумоу братна
иште тхъ благоиспытанне како. естъ
моштно въ тон же кьи амоз'кхъ
ещишхъ полоуштити. аште ли са и съ
вжде когда. до двою нан трин тац'к
хъ полоуштити. еже не оудокъ естъ ни

ПОНЕЖЕ ОУКО МІХНОСИ НАЧАСА
 ЧИНІТИ ПОВАСТЬ О ІЗКА
 СТОКАНІХЪ КЪ НАСЪ КЕ
 ПІТЕХЪ. ДКОЖЕ ПРАДАША НА
 МЪ КЗІКЪШЕН НЕКОНИ САМОВІДЦІ
 І СЛОУГЪІ СЛОКЕСЕ. ІЗКОЛІСА Н
 МЪНА ХОЖАШЮ НЕПРОКА ПО ВЪСАХЪ.
 КЪ ІСТІНЪ ПО РАДЪ ПІСАТИ ТЕБѢ.
 СЛАВЪНЪІ ТЕОФІЛЕ. ДА РАЗОУ
 МЪШІ О ПНУХЪ ЖЕ НАОУЧИЛАСА ЕСИ
 СЛОКЕСЕХЪ ОУТВЪРЪЖДЕННЕ. . . ГІЗІ
 СГЪ КЪ ДЪННІ ПРОДА ЦАСАРА ПЮДЕ
 НЕКА. ІЕРЕН ЕДНІХЪ ІМЕНЕМЪ ЗА
 ХАРНА. ОТЪ ЕФІМАРНІА АВІАНА
 І ЖЕНА ЕГО ТЪ ДЪШТЕРЪ АРШІНЪ.
 І НАМА ЕН ЕЛІСАКЕТЪ. БАШЕТЕ ЖЕ
 ОБА ПРАКЕДЪНА ПРАДЪ БМЪ. ХОДА
 ПІТА КЪ ЗАПОВАДЕХЪ ВЪСАХЪ. І О
 ПРАКЪДАШНІХЪ ГНІНІХЪ БЕС ПОРОКА.
 Н НЕ БА ІМА ЧАДА. ПОНЕЖЕ БА ЕН
 САКЕТЪ НЕПЛОДЪІ. І ОБА ЗА
 МАГОРАДЪШНА КЪ ДЪНЕХЪ СКО
 НУХЪ БАШЕТЕ. ВЪІСТЪ ЖЕ СЛОУ
 ЖАШТОУ ЕМОУ. КЪ ЧІНОУ ЧРАДЪІ
 СКОЕІА. ПРАДЪ БМЪ. ПО ОБЪІ
 ЧАЮ НЕРЕНКОУМОУ. КЛЮЧІСА

Фрейзингенські Листки

Бче кн д'ка наш не съ
грѣшна те в к'кн ѿмоу в'к
жити старости не прием
люкн николн еже не
чаан не пакн ни казна
т'блесе пакн нх оу к'к
кн ѿмоу в'к жити ноне
же закнстноу кзи не
приазншоу кнган
од пакн кожне Потом
на народ чаок'кчкн
страсти н печалн пон
до (н) немокн н в(е)зре
доу смьрт И пакн бра
трна големесе
да н енноке кожн на
речесе потолоу ое

танем ех мьрзкнх
д'ка еже ежт д'каа еото
нна еже т'р'квоу т'корна
кратра оклекетам еже
татва еже развон еже пзати
оутошенье еже роти кон
же нх не пасем нх ю пре
столам еже ненакнст
ницже т'кхз д'ка мьрзеи
пр'кд кожнма очнма мо
жете потолоу енци оукн
д'кн И саан разоум'ктн
еже кеше пр'к'к(е) чао
к'кци в лица тацне ако
же н пакн юсна тере не
приазншна оузненакн
д'кне а кожо оузаюкнше

ГЛАГОЛИТЕ ПО НАС РЪДВА СЛОВЕСА.

Поже господи милостивн. отче боже. тебѣ испок'дѣ.
кес мон грѣх. И скетемоу крестоу. И скетен марии. И ске
темоу анхаелоу. И в'сем крнлатцем кожем. И скетемоу пе
троу. И к'кам телом кожем. И к'кам моучеником кожем.
И к'кам в'рнником кожем. И к'кам д'ккам правднм. И к'к
правднм. И тебѣ кожи рабе. хокоу. бити. испок'ден.
к'кх. монх
грѣх. И к'кроую. да ми. ю. на зем св'кт'к. бевши. нри
же. на он
св'кт. пакн же оустати. на год' ден. Им'ктн ми ю. живот

Листки Клоца

1 колѣни. свѣштал і свѣтільникѣ и мѣшѣ. гдѣ кого
 шѣтете. і не знахъ е²гоже хотѣахъ ѡти. тольми. іюда
 не мо⁴жаше его прѣдати. аште не би самъ хотѣахъ
 5 і того не можааше зрѣти. его же хотѣаше прѣ⁶дати.
 іко свѣтѣльникомъ сѣшѣмъ | 7 і свѣшталъ толкаамъ.
 се ко еказаа | 8 еванѣлїстѣ рече ако свѣтѣльникѣ | 9 свѣшталъ
 нешахъ. і тако его не обрѣтаахъ | 10 сѣтъ. і іюда етоаше
 сѣ ниши. тѣ рѣкѣ. | 11 чѣто хошѣтете ми дати і азъ
 каамъ прѣда¹²ми и. ослѣни во имъ оумъ. хотѣа дѣрѣ
 | 13 екожъ сѣахъ. і хотѣа сѣтворити. да вѣхъ | 14 прѣстааи.
 отъ зѣлокѣ екои. і да | 15 кѣ оукѣдали. ако нехъ-
 зможнаа нач¹⁶наѣтъ. і потѣмъ да оукѣамъ. кѣнѣсѣахъ.
 | 17 нѣжъ его сѣахъ. послѣушаи чѣто сѣтъ | 18 еванѣлїстѣ.
 сѣшѣахъше сѣтъ глагъ. | 19 іахъ кѣнѣтъ. і наѣхъ на
 зѣми ници. | 20 не могошѣте сѣшѣати. нѣ падаѣемъ | 21 екожъ
 немошѣтъ намъ показаша. і сѣахъ | 22 испѣушѣнаго глагъ.
 зѣри оуже чѣлю²³кѣтъ гдѣ. понеже не прѣста іюда.
 о²⁴тѣ того етоуда. ни іюдаи отъ того безоу²⁵мѣ.
 секе прѣдастѣ. егда сѣтъ свое сѣ²⁶творишѣ. сѣахъ дѣишѣ.
 показашъ ако не²⁷вѣзможно начнаѣтъ. хотѣахъ гдѣкѣ
 | 28 іхъ оутолѣти. не хотѣахъ нѣ еште прѣвѣи²⁹ваѣтъ. кѣ
 зѣлока екои. се самъ сѣ | 30 прѣдаахъ. се гдѣ азъ нѣзна.
 да не окаяе³¹таѣтъ етери нѣа. глашѣте почѣто не
 обра³²ти. іюди отъ тоа зѣлобѣи. почѣто | 33 не сѣтвори
 его доучина. рѣци ми. како не³⁴докаше сѣтвори доучишѣ.
 нѣждежъ | 35 іаи колежъ. аште нѣждежъ. і тако не би

Остромирово Євангеліє 1057 р.

<p>: ВЪ УЄТВѢРТЪКЪ · СВѢТЪЛЪА : ꙗ̑е · а̑ле̑ г̑ла · д̑ · на̑пра̑з̑ни̑ сп̑ѣ- : ни̑ ц̑р̑ство̑у̑и · Євангеліє̑: : отъ̑ но̑д̑на · г̑ла̑.</p> <p>ВЪ ОНО ВРЕМА · УЛО- ВЪКЪ ЄТЕРЪ ОТЪ ФАРІСЕИ · ИМА ІЕМОУ НИКОДИ- 5 МЪ · КЪНАЗЪ ИЮ- ДЕНСКЪ · СЪ ПРИДЕ КЪ ІСВИ НОЦНИЖ · И РЕУЕ ІЕМОУ РАВНИ + ВЪМЪ ІАКО ОТ БѢ 10 ІЕСИ ПРИШЪЛЪ ОУ- ЧИТЕЛЬ + НИКЪТО ЖЕ БО НЕ МОЖЕТЬ · ЗНАМЕННИ СИХЪ ТВОРИТИ · ІАЖЕ ТЫ 15 ТВОРИШИ · АЦІЕ НЕ БЪДЕТЬ БѢ СЪ НИМЪ + ОТЪВѢЩАВЪ ІС И РЕ-</p>	<p>УЕ ІЕМОУ + АМИНЪ А- МИНЪ ГЛАЖ ТЕБЪ · А- 20 ЦЕ КЪТО НЕ РОДИТЬ СА СВЪШІЕ · НЕ МО- ЖЕТЬ ВЪДѢТИ ЦРЬ- СТВИА БЖІА + ГЛА КЪ ІЕМОУ НИКОДИ- 25 МЪ + КАКО МОЖЕТЬ УЛЪВЪ РОДИТИ СА СТАРЪ СЫ + ЕДА МОЖЕ- ТЬ ВЪТОРНЦЕЖ ВЪ ЖТРОБЖ ВЪЛЪСТИ 30 МТЕРЕ СВОЕИЖ ꙗ̑ и̑ РОДИ- ТИ СА ꙗ̑ ОТЪВѢЩА ІС · И РЕУЕ ІЕМОУ + АМИ- НЪ АМИНЪ ГЛАЖ ТЕ- БЪ + АЦІЕ КЪТО НЕ РО- 35 ДИТЬ СА ВОДОЖ И ДХЪ- МЪ · НЕ МОЖЕТЬ ВЪ- НИТИ ВЪ ЦРСТВО БО- ЖІЕ + РОЖДЕНОЕ БО</p>
---	---

Туровське Євангеліє XI ст.

ВЪ ВРЕМА ОНО · ВЪНИДЕ ІСЪ · ВЪ КА-
 ПЕРЪНАОУМЪ · ВЪ ГРАДЪ ГАЛІЛЕ-
 ІСКЪ · И БЪ ОУУА ВЪ СЖЪБОТЫ · И ОУ-
 ЖАСАХЪ СА ОУУЕНИЦИ ІЕГО · ІАКО СЪ
 5 ВЛАСТНИЖ БЪ СЛОВО ІЕГО · И ВЪ СЪН-
 МИЦИ БЪ УЛЪКЪ ИМЪ ДХЪ ВЪ-
 СЪНЪ · НЕУНСТЪ · И ВЪЗЪПИ ГЛА-
 СРМЪ ВЕЛІІЕМЪ ГЛА · ОСТАНИ · УЪ-
 ТО НАМЪ · И ТЕБЕ ІСЕ НАЗАРАНИНЕ ·
 10 ПРИШЪЛЪ ІЕСИ ПОГОУБИТИ НАСЪ · ВЪ-
 МЪ ТА · КЪТО ІЕСИ СЪИИ БЖІИ · И ЗА-

Архангельське Євангеліє 1092 р.

Рече г҃ь прослаієомоу оу тебе
дан· и хотацааго ѿ тебе за-
исти не възврати· слышасте
іако реуено ієсть· възлюбнши
б бажьнааго своієго· и възне-
навннши врага своієго· азъ же
г҃лю камъ· любите врагы ваша·
бл҃гословите кльноуцаа вы·
добро творите ненавндаірни-
10 хъ вѣсѣ· молите за творацаа
камъ напастн· нзгонацаа вы
бл҃гословите· да боудете снѡве
о҃ца вашего нже ієсть на нб҃сѣхъ·
іако слн҃це своіє снаієтъ· на зѣлы-
15 ка и на бл҃га· и дѣжднть на пра-
вѣднѣх и не на правѣднѣх.

Служебна мінея вересень 1095 р.

Проувѣте унстотоію· іако увѣтъ сельны
мнѣа· днѣа вьсѣхъ уьстнѣ· бл҃гооуханнѣ
стрѣтнї· анѡнме противнѣхъ ваша вѣроію
противноваше· вѣроію хваліцннѣмъ тѣ· стн-
б тѣлю мнѣе· многострастьне·

. ВЪ СРѢ.
И· НѢ· Е҃҃҃҃· Ѡ МАТѢ:—

РЕЧЕ Г҃Ь· СВОИМЪ ОУЧЕНИ-
КОМЪ· А҃ЦЕ НЕ ИЗБОУДЕ-
ТЬ ПРАВДА ВАША ПАЧЕ КИИ-
ЖЬНИКЪ· И ФАРИСАИ НЕ И-
МАТЕ ВЪЛѢСТИ ВЪ ЦР҃КВО
НѢСЬНОЕ· СЛЫШАСТЕ ЯКО РЕ-
ЧЕСА ПЕРВЫМЪ· НЕ ОУБНІЕ-
ШИ· НЖЕ БО ОУБНІЕТЬ ПОВИНЫ-
НЪ КЕСТЬ СОУДОУ· АЗЪ ЖЕ ГЛ҃Ю
10 КАМЪ ЯКО ЁСАКЪ ГНѢВАНН

СА НА БРАТА СВОЕГО СОУЕ ПО-
ВИНЫНЪ КЕСТЬ СЖДОУ· НЖЕ
БО РЕЧЕТЬ БРАТОУ СВОЕМОУ
РАКА· РАКА БО РЕЧЕТСА С҃҃҃҃҃҃-
15 СКЫ ОПЛѢВАНЪ· ПОВИНЫНЪ
КЕСТЬ СЪБОРОУ· А ЯКЕ РЕЧЕѢ
ОУДОРЕ· ПОВИНЫНЪ КЕСТЬ Ё-
ЗЕРОУ О҃Г҃ИГ҃НЖ· А҃ЦЕ ОУБО ПР҃И-
НЕСЕШИ ДАРЪ СВОИ КЪ ТРЕБЬ-
20 НИКОУ· ТИ ТОУ ПОМАНЕШИ·
ЯКО БРАТЬ ТВОИ ИМАТЬ УБ-
ТО ДО ТЕБЕ· ОСТАВИ ТОУ ДАРЪ

Грамота Мстислава 1130 р.

† Се азъ мстиславъ колодичири снъ держа роу-
ськоу землю въ свое кнаженине повелѣлъ ѿ-
смы снѡу своѣмоу всеволодоу ѡдати боуи-
цѣ стѣмоу геѡргневи съ даннѡ и съ вирами и съ

† и кѣно вѡскоу

5 продажами даже которын князь по моему кн-
женинѡ поучнеть хотѣти ѡдати оу стѣго геѡрги-
нѡ. а бѣ боудн за тѣмъ и стѣмъ бѣа и тѣ стѣнѡ геѡ-
ргини оу него ѡтнмаѣтъ. и ты игоумене иса-
ниѣ. и въ братиѣ. донелѣ же сѣ миръ състоитъ.
10 молитѣ бѣ за ма и за моѣ дѣти. кто сѣ и зоѡста-
неть въ монастыри. то въ тѣмъ дѣлѣни ѿ-
сте молити за ны бѣ и при животѣ и въ смѣ-
рти. а и азъ далъ роукою своѣю. и ѡсеннѣиѣ по-
люднѣ даровноиѣ полѣтретнѡ десѣте гри-
15 внѣ стѣмоу же геѡргневи. а се иѣ всеволодъ да-
лъ ѿсмы блюдо серебряно. въ .л. грѣнѣ серебря.
стѣмоу же геѡргневи велѣлъ ѿсмы бити въ
ниѣ на ѡбѣдѣ коли игоуменѣ ѡбѣдаѣтъ.
даже кто запѣртитъ или тоу данѣ и се блю-
20 до. да соудитъ ѿмоу бѣ въ днѣ пришьствн-
нѡ своѣго и тѣ стѣнѡ геѡргинѡ. :} †

Добрилове Євангеліє 1164 р.

въ сре · е · нѣ · ѿ мѧт

Въ оѧо · пристоу-

пиша къ ісоу

кѣнжъннѣи

и фарисѣи

б глѣюще · оуunte-

лю хоцѣмъ ѿ те-

бе знамѣныє вн-

дѣти · онъ же ѿ-

вѣщавъ реує нмъ ·

10 родъ лоукавыи

любодѣи · знаме-

ныѧ проситъ и зна-

мѣныє не дастъ

сѧ іемоу · нъ то-

15 кмо знамѣнъ-

іє нонъ прѣка · ѡ-

ко бо бѣ нона въ

урѣвѣ китовѣ

три дѣи и три но-

20 цѣи · тако боудѣ

снѣ уѧѣскын

въ срѣци земли

три дѣи и три но-

цѣи моужѣи ннѣ-

25 вгнѣсьции въ-

станоуѣ на соу-

дѣ съ родомъ сво-

нмъ · и осоудати

и · ѡко покашша

30 сѧ въ проповѣда-

ныє іонино · и се

боле нонъ сѣ ·

цѣца оужьскаѣ

въстанѣ на сѣ-

35 дѣ · съ родомъ ско-

нмъ и осоудати

и

Євангеліє 1282 р.

Во шнѡ възведѣ

ісѣ шѣи свои на

оуученикѣи свои

и рѣ · тако тѣи ма

б оуѣ посла въ весе

миръ · и азъ по-

слахо ма въ весе

миръ · и за ма азъ

снѣ же молю то-

кмо нъ и ѡ въроу-

юцимъ словомъ

15 нко въ ма · да вси

ієдиноу соуѣ тако

же тѣи оуѣ во мнѣ

и азъ въ тобѣ да

и ти въ насъ ієдино

Апостол 1307р.

.. БѢ ВЪЗДВИГЪ
УТРОКА СВОЕГО
ІСА. ПѢСТИ И БЛГО-
СЛОВѢСТВАЩА
Б ВАСЪ. ІЕГДА ВЪЗЪ-
ВРАЩАЮТСА КО-
УДО. У ЗЛОВЪ СВО-
ИХЪ : —

Рратне дъ-
лѣжнн н-
снє силънн-
н немощнн-
б кѣ носитн
н не себе
кождо нѣ оуѣга-
жаютъ. ближню-
моу да оуѣгажа-
10 ютъ. въ бл҃гоу
къ сѣзданнѣ
нбо хѣ не себе
оуѣгоди. нѣ нѣ-
коже юсть пи-
15 сано. поносень-
ю поносѣнн-

къ тебє напа-
доша на ма :

. Илъ-
нѣ уѣкъ въ прекло-
ннѣ стѣмн на-
мѣ. н млѣвою по-
б моли сѣ нѣко не на-
дѣжннн. н не вы-
дѣжнѣ на землн
. Г. лѣ н . Б. мѣцѣ. па-
кѣ же помолн сѣ
10 н нѣо дѣжнѣ дасть
н землѣ нзрастн
плодѣ своѣѣ. вѣрѣ
ѣще кто васѣ за-
блоуднтъ У нстн-
15 нн. тн шѣратн-
тѣ н кто. да вѣсть
нѣко шѣратнвнн
грѣшнаго У за-
блоуднннѣ поу-
20 тнн нѣго. сѣтъ
дѣшю У смѣртн н
покрѣютъ мно-
жѣство грѣховѣ : —

Въ мѣсцѣ мартѣсѣ. мѣсѣннѣстаго нрнѣа:
ѿ гаданра въ блатъ съ до боротъ встнѣмъ
въ зарастъ. болѣшнхъ жѣла астряхъ
въ жннпрннметъ. тѣ гдавъ сѣнжѣвѣ
сѣмѣжнпгнпѣобнаѣвъ. исъобѣшта
мзынхъ блатъ нхъ прна тннѣ подвнѣ
нѣтъ са да наже по слоу шаннмъ акъисѣ
штавѣ роіѣтвѣ до ѣвнда авѣждаѣла.
таже пакъ въ божнѣнѣ славоіѣ въ спрннмѣ
слабнтъ господѣ. нѣже въ стѣнѣо блаженѣ
мъ нрннѣнѣпнскоу пѣрѣмннѣска ааго ра
да. кротостнра да нхъ ѣа. нѣже іѣбожнн
доброговѣнн. да флѣтѣу пѣрѣ да нна рѣтѣ
нонѣ. постнгрѣшоу бо гоноіѣннѣ. нѣже въ

Супральный рукопис XI ст.

ПРИТЪЖИЖЪ ПОДШЕНОЕ
ЧРЕСЪКО
НЕСНОЕ. УЛКІКОУСЪ ЖЪШ
АДБРОЕСТМА НАСАЖЪСКОЕМЪ. СПАМЪ
УЛКІКОМЪ. ПРИДЕКРІГЪ ЕГОНЪ ВЪЖЪ ПЛАЖКА
ПОСРЪЖЪ ПЪШЕНИЧАНЪ ТНАЕ. ЕТАЖЪ ПЪШЕ
БЕТРЪЖЪ. Н ПЛОЖЪСЪ ПЪКОРН. ПОГНАЖЪ ВЪНЪСЛА
КЕЛЪ. ПРИШЕА ЖЪ ЖЕРАБНЪ НАРЪШАМОУ. ГОНЕ
АДБРОСЛНЪСЪ МА СЪ ЖЪЛХЕСННЪ СЕЛЪСКОЕМЪ. О
ЖЪ АОРЪ БЪШМА ПЪ ПЛАЖКА. ШНЪ ЖЕ РЕЧЕНЪ
ГЪ УЛКІСЪ ТЪ СЪ ТВОРН. О Н ЖЕ РЪШАХЪ ОУЕШИ
АЖЕА ЖЪ ШЕНЪ ЖЪ БЕРЕМЪ. ШНЪ ЖЕ РЕЧЕНЪ ЕАКА
ВЪСТРЪЖЪ ЖЪ ПЛАЖКА. ВЪСТРЪЖЪ ГНЕПЕНЪ СЪ
ПЪШЕНИЧЪ. О СЪЖЪ КІТЪ ЕКОУПЪНОРА СЪ ПНА
ТЪЖЪ. Н КЪ БРЪМА ЖЪ ПЪКЪ РЕКЪ ЖЪ ТВА ЕМА. Ш
ШЕНЪ ЖЪ КЕРЪ ПЪ ПРЪЖЪ ПЛАЖКА. Н СЪКАЖЪ ПЪ
КЪСНЪ ПЪ. ЖЪ КОСЪ ЖЕЦН. ПЪШЕНИЧЪ СЪ БЕРЪ
ВЪЖИТЪ ЖЪ ПЪШЕНОУЕШИ

Євангельскі листки Ундольського XI ст.

І БѢНЦА · И НАРЕЧЕНА

Ѣ ПЛОУ ГС:—

КЪ МЛВѢУѢРНЮ РОЖА

ХВА · С҃У Ш ЛОУКЫ · —

РѢНЫ ДНН · НЗНА ПОБЕ
ЛЕННѢ Ш КЕСАРА · А УТѢ
СТА НА ФАТНЬ СѢВ СЕ
ЛЕМОУЖ · СЕ НА ФАННѢ
ПРЬВОЕ БЫ · БЛАДОУЩѢ
СУРНѢ Ж ГУРННІ Ж · НІ
АМАХ Ж БСН · КЪ Ж АОНА ФА
ТН СѢВ СВОИ ГРАДЬ · БЪЗН
ДЕ ЖЕНО СН ФЪ Ш ГАЛНАТѢ ·
Ш ГРАДА НАЗАРѢ · ФА · ВЪ Ж НДО

Реймське Євангеліє XI ст.

САИЖРНЕМЪ ДАНЕАКУ
НЗЛОДѢНОУМЪРЕШН
ЛННѢСН СЛЫШАЛЪЗАПО
ВѢДНЦРАИСТЫНХЪВО
ЛАРЪНИКОЛНКОТЪМЖ
ЖЪДОБРЫНХЪНУОУД
НЫНХЪВЪСТАВНШАИИ
ЕДИНОМОУКРЕТНМНЖ
ЖИТИ

КОНДРАТЪРЕУСБЛАЖЕ
НЪЕСТЪМЖЖЪИЖЕНЕ
ШЪСТВОБАВЪСЪВѢТЪ
НЕУЪСТНВЪНХЪИНАПЖ
ТНГРѢШЪНИКЪИСТА
ИНАСЪДАЛИЩНГОУБИ

Житіе Кондрата XI ст.

КАЗАЕ ТЪ ЕМОУ ДѢ
ЛА ДА ВЪЗІУ ОУДНТЕ
СА + ЯКО БО ОЦЬ ВЪ
СКРѢШАЕ ТЪ МЪ Р
ТВЪЗІА Н ЖИВНТЬ
ТАКО ЖЕ Н СІНЪ ЯЖЕ
ХОЩЕ ТЪ ЖИВНТЬ +
ОЦЬ БО НЕ СЖДНТЬ НИ
КОМОУ ЖЕ НЪ СЖДЪ
ВЪСЪДАСТЬ СІНОВН
ДА ВЪ СІНУ ТЪ ЖТЪ
СІА ЯКО ЖЕ У ТЪ Ж

Остромирове Євангеліє 1057 р.

У А · Ф · ЕУШНОЛ · ВЪОНО · ВЕ
ДОШАОТЪКАНАФЪІВЪПРЕТОР ·
Ч · ДАНРАСПЫЖТЬ · НЦН · ВЪ
ТАПАФН · А · ЕУЛНІА · —

ВЛАДАТЕБЪГНЦРЮНБЪСЪНЗІН ІАКІСЪПОДО
З · БИМАНАПИСАТИ ЕУЛНІЕ · ПОУАХЪЖЕІ
З · ПИСАТИ · ВЪЛЪ · С · Ф · ЗА · ДОКОНЪА

Остромирове Євангеліє 1057 р.

ОТЪЛЪСТВНЦА · —
ВТРОУПНОБАВАЄМН
НЕСПЪЖТЬПРЪДНА
ГОРЬШЕЄНЪНЦЪЛЪ
ЖТЬ · ННУЪТОЖЕБО
ТАКОВЪСОМЪНПОМЫ

Збірник Святослава 1073 р.

Възвѣстунса въ истинноу на кнмъ кнна
рождѣствѣ мѣтвонмѣ не вѣсто бо на рече
нага авѣже и зыкаше припе доутъ саѣрѣ
на вѣцѣ слабага на знаменуѣ авѣжы
ихъ аша: —

А празальноу етъ цркы не ста а стхъ тна нѣ
а ашъ въ рзуртъ са и те вѣсквѣрнѣнаго

СѢЩАТО ВЪ КСАСТѢЩА
С НАШЕГО И ЛАРНОНА ТРО ГЛА. Н. —

Альзътконхъ истотъ нн кд. поусты
ннѣ еща дѣно и вѣзат лкзѣ сн нзтѣ
бн нѣ вѣзат ханнѣ вѣстѣ троуды
распадналъ ксн нѣтѣ сквѣтн лн нн кѣ
вселенѣн снѣнѣ тюдесѣтѣ ларноне
оуѣ нашъ молнхъ а да спсѣтъ аша наша

Мінея 1096 р.

ОЦРІМОУЖИ. ІЗ ОУМЪІКАНИН.
 ОНМОУЩІ. ЛН. ІЗ ОПАРАКЛИТЪ.
 ЛЪВЪНЕДОУЗЪ. ІН ОНПРОШЕНИ
 ОПАТНХАТЪ. НТЪЛЕСЕГНА...
 ОМОРІЦЪМЪХО
 ЖЕНИН. ЕУА. НАПА.
 ЄВАНГЕЛНІЄ. ѠН ѠАНА,..
НСКОНІБАШЕСЛОВО. НСЛОВОБА
 ШЕ ѠБА. НБЪБАШЕСЛОВО.
 СЕБЪНСКОНІ ѠБА. КСЕТЪ.
 МЪБЪІНБЕЖНІЄГОНІУТОЖЕ
 НЕБЪІНБЕЖЪІ. ВЪТОМЪЖН
 ТА БЪ. НЖІКОТЪБЪСВЪТЪУАКО
 МЪ. НСВЪТЪВЪТЪМЪСВЪТІТЬ.
 НТАМАГОНЕПОСТНЖЕ.

Галицьке Євангеліє 1143 р.

ствоу : Павль апль ·
жидовниъ бродъмь ·
ѿ колѣ навень амно
ва · ересь юже фарисъ
и оучителавъ рнага
малниа · мось ѿвоу
законоу наказанъ ·
всѣмъ же въ кники
нетъ мль ѿтоуъ · въ

Тлумачний Апостол 1220 року

ЖЕСТВОУЩЕ ДРАГОТЪ ТВОИ, И МАЛО
НЕДОСТОИТЕСТВО · ПРОСТИ МЯ
ВСЯКО ПРѢГРѢШЕННЕ БОЛНО
ЕЖЕ И НЕ БОЛНОЕ · И НЕ НАШИ
РАДНИ РѢХЪ · ВЪЗБРАННИШН БЛА
ГОДЕТНОСТГО ТВОЕГО ДУХА
ПРЕДЛЕЖОУЩИИ ХЪ ДАРОВА ·
ПОМѢНИ ГИ ПРЕЗВИТЕСТВО
ЕЖЕ ОУХЪ СЛУЖЕНИЕ · И ВСЕ
ГОЩЕ И ИМУТЬ СКАГОУТНА · И
И ИЕДИНОГО ЖЕ ПАПОСРАМН
ОБЪСТОЮЩИИ ХЪ СТЫИ ТВОИ
ЖРТВНИКЪ · ПОСѢТИ НАСЬ
БЛАГОСТНО ТВОЕЮ ГИ · ЯВН
СЕ НАМЪ БОГАТЫИ ТВОИ

Афонський служебник XIII–XIV ст.

ШННКОДЪ. НО
БРАЩЕННѢ ДЪВЫ
НГЕДНОУАДЫ
ДЪСНІУТВОІА
ГДЕНЬНІШНЦЬ
ІСХІДЪ. НІЖЕ ПОКА
ЗАМАЦЬ ПЦНОВЬ
ІСТЪ. НОБРАСЪ

Служебник 1400 року

✠ БѢПОУГІА НЕТІ
ПАТНКОСТЪН. ѠМА
РЕГЪ. БЛУДЪТЕННЕ
РОУПТЕ. ОЕДННОМЪ
ѠМАЛЫХЪСНХЪ ГЛО
БОБАМАЪ. ІЖКОЛІГАН
НХЪНАМЪБЪХЪ. БЪ
ПНЦЪНАДЪТЪ. АНЦЕО
ТЪЦАМОГОНЪБЪНА

Євангеліє 1409 року

Трестаяга тце, вѣе всего
мра, послѣши на пра
внсаце мое. на вати
сразоумомъ, н конуати
дѣлы блгы мн, в годъ хно
венны насн накннгн, н

Псалтир XV ст.

Павель ракъ иухвъ, званъ апль, избранъ
въ благо вѣстїе бжне, еже прѣже о бѣща
проркы свои мн, въ писанїи стхъ о сѣво
емъ, бывши мѣо съ мене двя поплыти,
нарече маго сн абжї авъ снлѣ, подхоу
стынѣ, н зъ вѣскрѣшенїа мртвыхъ,
иуха ганашего, н мже при хъ блгтъ
н посланїе въ послушанїе вѣрїи въ вѣсѣ
хъ зыцѣ о немнего, въ нхъ же естен въ
званїи иухоу, въ сѣмъ жщїи мѣ въ рнмѣ
вълюбленыи мѣ боу званыи мѣ стыл.

Апостол XV ст.

КЛѢТВОУ . НЪ ЗАКЛѢНІЕ , РАЗДРѢШАИ ЕМОУ .
РѢКШЕ ТРІСТОИ . ТАЖЕ , ГОУ ПОМЛНМСЕ .

Н ІУХЕ БЖЕ НАШЬ . СѢ Н
СЛОВЕ БГА ЖНВАГО . ПА
СТНРОУ НАГНЬУЕ . ВЪЗЕ
МАНН ГРѢХЫ МНРОУ . НЖЕ
ДЛБГДВОИМА ДЛБЖННКО
МА ѠСТАВНВІН . Н ГРѢ
ШНОИ ЖЕНЕ ѠСТАВЛЕНІЕ
ГРѢХѠВЪ ДАВЪ ЕН . НЖЕ НСЦѢЛЕНІЕ РАСЛАБЛЕ
ННОМОУ ДАРОВАВЪ , СЪ ѠСТАВЛЕНІЕМЪ ГРѢХѠ
МЪ ЕГО . САМЪ ѠСЛАБЫ ѠСТАВЫ ПРОСТН ГРѢ
ХЫ , БЕЗАКОНІА ВОЛНАА Н НЕВОЛНАА . ІАЖЕ ВЪ
ВѢДѢНІН , ІАЖЕ ВЪ НЕВѢДѢНІН . ІАЖЕ ВЪ ПРѢ
СТОУПАКНІНЖЕ Н ПРѢПЛОУШАНІН БЫВША ѠРА
БА ТВОИГО , НМѢРѢКЪ . НЖЕ ІАКО УЛКЪ ПЛѢТЬ
НОСЕ , Н ВЪ МНРѢ СЕМЬ ЖНВЫ , ПРѢСТОУПН .
НЛН СЪ ГРѢШН . НЛН ВЪ СЛОВѢ НЛН ВЪ ДѢЛѢ ,
НЛН ВЪ ПОМЫШЛЕНІН . ВЪ РАЗОУМѢЖЕ , Н ВЪ НЕ
ВѢДѢНІН . ВЪ ДНѢ Н ВЪ НОЩН . НЛН ПОДЪ КЛѢ
ТВОЮ . НЛН ѠЛОУЧЕНІА АРХІЕРЕА І ЕРЕА БЫСТЬ .
НЛН ВЪ СВОИ ПРОКЛѢТІЕ ВЪ ПАДЕ . НЛН КЛѢТВСЮ
ЗАКЛѢТСЕ ВЪ НМѢ БЖІЕ . НСІЮ ПРѢСТОУПН .
НЛН ѠСКОТСКЫН НРѠСТН , НѢКОЕГО ѠХРН
СТІАНЪ ПРОКЛѢТЬ . НЛН ЗАВНДѢ , НЛН СЛБ
ГА . НЛН ПОМѢНОУ ЗЛОБОУ . НЛН ВЪЗЫНРНСЕ
Н ПРОГНѢВАСЕ . НЛН РАЗГРѢДѢ , НЛН ПРѢЛБ

Псалтир 1494 р. Черногорія

ѸМОУ ѠДОМОУ ЦРЕВА. ВЪСЛѠКО,
ДНЕ, ВЪДНЬСГѠ. ВЪСДНН. КИВѠ
ТЛЕГО :

✠ ИКОПЬЦЬСЪГОМЪ, ЦРІУЫН. ЧЕТВРЬТЫЕ :

СІЕУЕТЫРЕХЪ ЦРТВИКНИГЫ ПРѢВЕДОУХЪ,
ѠГРЬТЬСЫИ КНИГЪ, ПАСРЬБЪСЫЕ. БЛГО
УБЪТИВѠМОУ НХЪ ЛЮБИВѠМОУ НСАМО,
ДРЪЖЦОУ СРЬБЛНМЪ ГНОУМОЕМОУ ДЕСПѠ
ТОУ СТЕФАМОУ. ВЪД АРОВАНИШХЪ ИМНО
СТЕХЪ, ПѠВОМОУ КИРОУ. ВЪСАД, КОГЛА
НИНХЪ ВЪ ЦРОМОУ МАНАСІИ. ВЪЛЮБОУТИ
ТЕЛЪСТВѠ ПОДЪБЕЦОМОУ СЕ ПРѢМОУ ДРЪ
ИШОМОУ СНАДЕѠМОУ. ВЪИСПЫТАНИНХЪ,
ИИЗЫСКАНИНЪ ЖЪТЪВЫНМЪ ВЕТХЫНМЪ
ИНОВЫНМЪ ИСАНИШМЪ РАВНЪ ТЪТИШ
МОУ ПТОЛОМЕОУ ѠНѠМОУ, ЁМОУ ЖЕ ПО

Книга Царств 1418 р.

УГО ЗМЫТАРЫ ИГРЬШНИ
КИ ОУЧИТЕЛЬВАШЬІАСТЬ, И
ПІЄТЬ. ОУСЛЫШАВШИТОІС,
РЕКЛИ. НЕПОТРЕБОУЮ ЗДОР
ВЫИВРАУА; НЖКОЛЦІИ,
ШОШИНАОУЧИТЕСЛУТОЕ
МЛТИХОЦІОУ АНЕЖРЪТВЪ

Пересопницьке Євангеліє 1561 р.

ПЕРВОЕ ОУСЛОВІ СОТВОРИХЪ ОБЕХЪ,
СЪДОФНАЕ. ОНИЖЕНАЧАТЪ ІС, ТВО
РИТИЖЕ НОУЧИТИ. ДОНЕГОЖЕ ДНЕ,
ЗАПОВѢДАВЪ АПЛОМЪ ДХОМЪ СТЫ,
ИХЖЕ ИЗБРАВОЗНЕСЕА. ПРЕНИМИЖЕ
ИПОСТАВНСЕБЕ ЖИВА ПОСТРАДАНІИ

Апостол XVI ст.

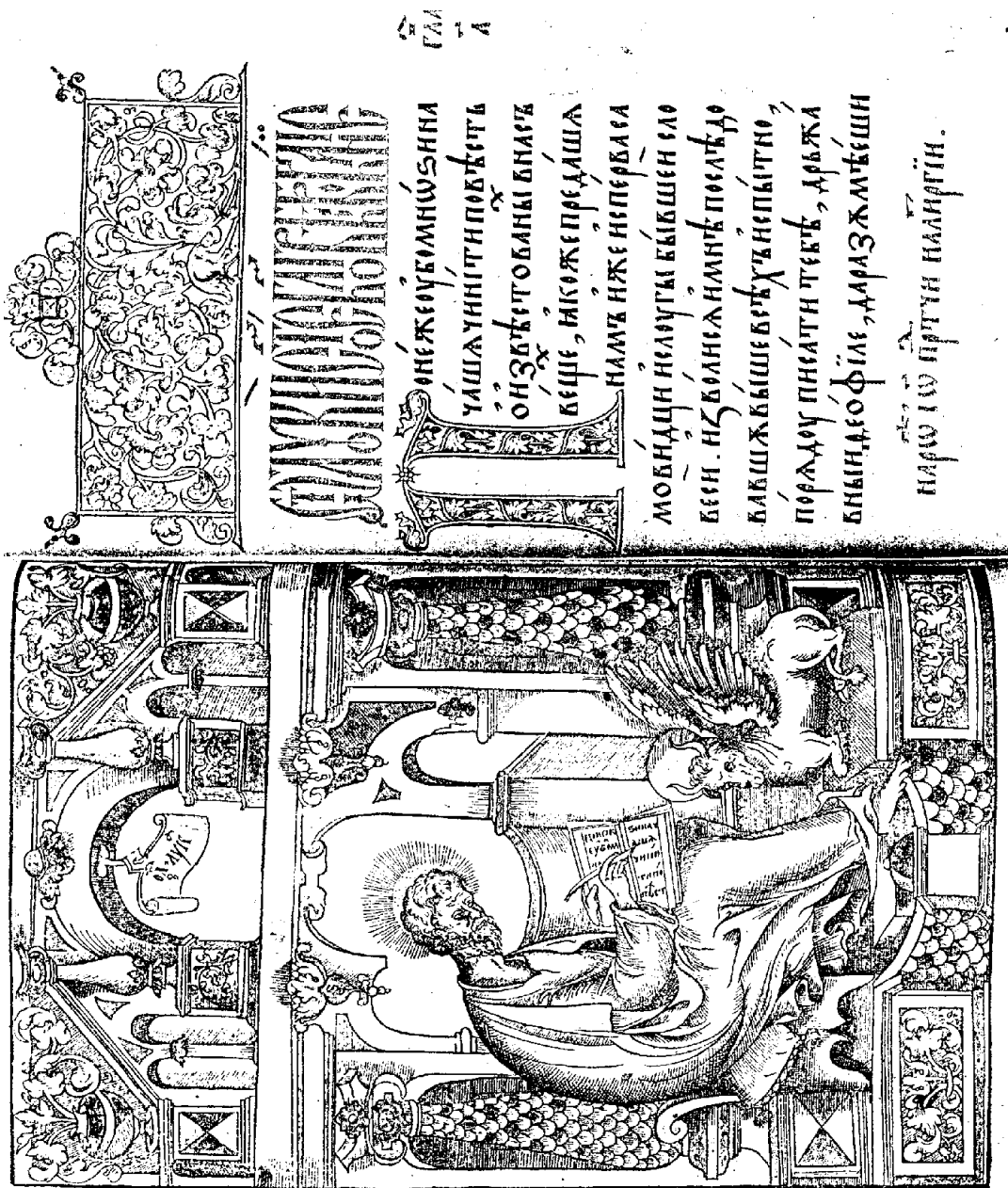
Роздѣлъ четвъртїи шведьїи шведьїи

Артикулъ 1. мѣсто во зѣмьїи

вольномъ ѡбранью внаѣмъ землемоготъ шведьїи по рѣдѣ рѣдѣ и писарѣ
во шведьїи земли и повѣстѣ.

Што прощомъ нашъ славное памѣсти короля его милости вели-
чїи князь литовскїи и величїи князь авѣстїи выдаючи шведьїи
ванью ѡбывающе землѣ того панства величїи княства литов-
ского сїи статїи права по политого землемоготъ черезъ нѣде-
самыи звестарого ихъ статїи изъишихъ рѣдѣ правъ христїи-
твскихъ поправены мѣшїи и новыми волностями свободами
и порассами внемъ написаныи еще ширенью большоѣ во-
ности и ичїатенды прѣдъ шчоѣ справѣ литовскїи рати и имъ засто-
ною насто вихъ и становъ згодомъ и произволенъ емъ нїи вѣныи
по даныи и вонмѣлаю рѣдѣ зрава вольныи зацныи и нѣдѣ
стїи вѣныи и того бзынїи и позволенїи абы для шведьїи и
правованъ и справѣ литовскїи людемъ на мѣстѣ гдѣ рѣдѣ и
землемоготъ сїи статїи по рѣдѣ и писарѣ во шведьїи земли и по-
вѣстѣ во рѣдѣ рѣдѣ рѣдѣ и порассѣ шчолю того рѣдѣ
ного были вольне ѡбраныи и отпоры бы вемїе справы томъ
рѣдѣ шчолю прилхаютъ и правованїи шчолю той правилии его
королевскоѣ милости бѣль и шудвильни на статїи статїи выда-
ныи и достаточне сїи статїи ѡбваровано и бѣтѣно и вемъ стїа-
стїи написано гдѣ рѣдѣ и мѣстѣ фандъ бою милости короля поль-
скїи величїи князь литовскїи и величїи князь авѣстїи на панованъ того величїи
княства литовского по рѣдѣ стїи статїи литовскїи

Литовский статут XVI ст.

Євангеліє XVII ст.

СВЯТАГО ЄВАНГІЄ ВЪ СВЯТЫХЪ АПОСТОЛѢХЪ
СВЯТЫХЪ АПОСТОЛѢХЪ

ГЛА
А

КНИГА РОДСТВА ІСХВА СНА
ДВѢВА, СНА АВРААМЛА.
АВРААМЪ РОДИ ІСААКА. ІСАА
КЖЕ, РОДИ ІТАКШВА. ІТАКШ
ВЖЕ РОДИ, ІЮДЪ НЕРАТІЮ
ІГО. ІЮДАЖЕ РОДИ, ФАРЕСА НЗАРА
ШДАМАРЫ. ФАРЕСЖЕ РОДИ, ЕЕРШ
МА. ЕЕРШМЖЕ РОДИ, АРАМА. АРА
МЖЕ РОДИ АМІНАДАВА. АМІНАДА
ВЖЕ РОДИ, НААССОНА. НААССОН
ЖЕ РОДИ, САЛМОНА. САЛМОНЖЕ
А А А М А
НЕ ПРЕЖИТВО ХВЫМАЪ СТЫ ШЦЪ.

Евангеліе XVI ст.

І прістоупиши кнемоу фѣ
рсе є змѣжнмъ нєго
рекоути ємоу . єсли годнє
ѹмоу паустити жєноу свою
што жє ѹколює закнни
їсже ѡповѣдаюти реклєн .
ѹне ѹнталисте тѣи кото
рѣи створи мѣ спойкоу моу

Пересопницьке Євангеліє 1556 р.

ЛАНТЕ. ГИКОЦНЕ
ГЕСТВВАМЪ. ДАЕДИ
НЪУЛВІКЪОЦМАРЕТЬ
ЗАЛЮДИ. АНЕВСТА
СТРАНАПОГЪВНЕБ.
СЕГОЖЕОСЕБЕНЕРЕУЕ.
НОСТАРЪИШНИЛАБ
ТОЦТОМОЦПРОРЕУЕ.
ГИБОДОТАШЕИЕБЪВЪ
МАРЕТИЗАЛЮДИ. ПО
УАДАБЖЪИРАСТО
УЕНАГАСОВЪКОЦПІ
ТИ. ВЪЕДИНО. ОТЪ

Луцьке Євангеліє XIV ст.

МІЖАСТРОСВІТОВІСВІТАНІЄ

Зачало євѣліа ісхѣсна
 бжїа . ꙗкоже єсть писано въ
 пррцѣхъ . сѣахъ посылаю ꙗггеламо
 єго прѣлнцѣмъ твоимъ , ꙗже
 оуготобнтъ пѣть твою прѣ
 тебѣю . гласаво пнющаго
 въ пѣстьинн . оуготобанте
 пѣть гнѣ , прѣвы творїте
 стежѣ єго . бїсть іѡаннъ
 крѣтѣ въ пѣстьинн . ꙗ проповѣдає крѣщенїє
 покаїанїа во ѡпѣщенїє грѣхѣвъ . ісхѣ

Г
А
А

Євангелїе XVI ст.

О́трокъ ѣсть мѣи двѣ ѹтаѣ , пречѹтаѣ . Е́го
 же возлюбѣхъ азъ , двѣственникъ , и оучѣникъ
 мой . ꙗко оутвердѣша мѣть е́го на насъ ,
 и истина гдѣи пребываетъ во вѣки .
 Ѽ толѣ прочее двѣственникъ , двѣю во своѣй
 возведе́ домъ . сѣи бо наречѣнъ бывъ Ѽ сна
 всецѣдраго , показа́ снѣвнѣи къ мѣри , по
 добное снѣвствѣ и присвоѣнїе тепло всегда .
 и хже мѣтвѣми хрѣте спасѣ души нашѣ .
 сла , и нѣтъ , крѣтѣ . Е́гда на крѣтѣ , при
 гвождаема видѣвши агньца , иже изъ текѣ
 агнище рожденнаго , копѣше власы терзаю
 щѣ , оубы мнѣ чадо сладчѣншее , кромѣ бо
 лѣзней прѣжде роди́хъ та : нѣтъ же болю
 срцемъ , и не терплю тебе зрѣти распинаема
 хрѣте , снѣ мой многомѣтвѣ . та , е вѣте ти
 хѣи . про , днѣ . п омошь моѣ Ѽ гдѣ , ство
 ршаго небо и землю . стѣ . в озведѣхъ очѣ
 мой въ горы , Ѽ нѣдѣ же прѣидѣ помошь моѣ .
 е подобнѣ гдѣи въ вечеръ сѣи . настѣ , стѣры ,
 крѣтны . гла , с . Крѣтъ твой гдѣи , жизнь и
 заступленїе людемъ твоимъ ѣсть . и нанѣ

Псалтир XIX ст.

Библіїні повѣсти

изъ старого Завѣта.

Періодъ першій.

Отъ сотворенья свѣта до Авраама.

1. Сотворенье свѣта.

На початкѣ сотворилъ Богъ небо и землю. Земля была пуста и порожна, покрыта габюкними водами и окръжена темнотою. Надъ водами оуносился Духъ Божій. И рекъ Богъ: „Най бѣде свѣтло“. И заразъ настало свѣтло. То былъ день першій. Другого дня рекъ Богъ: „Най станеса звѣздаз небесный“. И въ сей часъ станѣло красное, голѣкое небо. Третього дня сказалъ Богъ: „Най соверѣтса воды въ одно мѣстце, и най оукажеса сѣша“. И сталоса такъ. И назвалъ Богъ сѣшѣ землю, а собранье водъ назвалъ моремъ. И рекъ Богъ: „Земля! най зродитъ травѣ, зла выдаючїи сѣмена, и дерева плодовитїи“. И сталоса такъ. Земля оукрасилася зеленою травою, безчисленными цвѣтами и всякого рода деревами. Четвертого дня рекъ Богъ: „Най бѣдѣтъ свѣтла на небѣ, шобы свѣтлїи надъ землю и значили дни и лѣта“. И появилоса на небѣ шное солнце, шобы свѣтити въ день, и мѣсяць а съ нимъ безчисленное множество звѣздаз, шобы свѣтити въ ночи. Пятого дня рекъ Богъ: „Най бѣдѣтъ въ водѣ рыбы, а въ воздѣшѣ птицѣ“. И оживилася вода всякого рода рыбами,

МОЛИТВИ ЩО ДЕННІ.

Знак св. хреста.

† Бѣ́ имя Отца́ и Сына́ и свята́го Дѣ́ха, аминь. 3-чи.		† Вимя́ Отця́ і Сина́ і свья- тѣ́го Дѣ́ха, аминь. (3 ра́зи)
---	--	--

М о л и т в а.

Моли́твами святи́хъ О- те́ць на́шихъ Го́споди Ісусѣ́ Хри́стѣ́, Бо́же нашъ́, поми́луй на́съ.		Моли́твами святи́хъ От- це́в на́шихъ, Го́споди Ісусѣ́ Хри́стѣ́, Бо́же нашъ́, поми́луй на́съ.
--	--	---

Сла́ва тебѣ́, Бо́же нашъ́, сла́ва тебѣ́.		Сла́ва Тебѣ́, Бо́же нашъ́, сла́ва Тебѣ́.
---	--	---

Моли́тва до св. Дѣ́ха.

Царю́ не́бесный, Оутѣ́ши- телю, Дѣ́ше истины, і́же вездѣ́ сый и вса́ исполня́й, сокро- вище́ благи́хъ, и жи́зни пода- телю, прійди́ и всели́ся въ ны́, и очисти́ ны́ отъ вса́кѣ́хъ скве́р- ни, и спаси́ Бла́же, дѣ́ши на́ша.		Царю́ не́бесный, Утѣ́ши- телю, Дѣ́ху пра́вди, що всю́ди сей і́ ве́со наповня́еш, ска́рбе́ все́го добра́ і́ житя́ пода́телю, прійди́ і́ всели́ ся в нас, і́ очисти́ нас від вся́кої скве́рни, і́ спаси́, о Бла́гий, дѣ́ши на́ші.
--	--	--

Т р и с ь в я т о е.

† Святи́й Бо́же, святи́й крѣ́пкій, святи́й безсме́ртный, поми́луй на́съ 3. р.		† Святи́й Бо́же, свья- ти́й крѣ́пкій, святи́й без- сме́ртный, поми́луй на́съ. 3. р.
---	--	---

Славословіє мале.

Слава Отцѣ и Сѣи́нѣ и свѣ-
тѣмѣ Дѣхѣ, и нѣи́нѣ и прѣсно
и во вѣки вѣкѣмѣ, а́ми́нь.

Слава Отцю́ і Сїну і
свѣтѣму Дѣху, і нїнї і за-
всїгда і в вїки вїкїв, а́ми́нь.

Мо́литва до св. Трѣиці.

Пресвѣта́а Трѣи́це поми-
луй насъ, Го́споди очисти грѣ-
хї на́ша, Владѣ́ко прости без-
закѣна на́ша, Свѣтѣ́й посети
и исцѣли не́мощи на́ша, і́мени
твоего́ ра́ди.

Го́споди помѣлуй. 3.

Слава Отцѣ и Сѣи́нѣ, и
свѣтѣмѣ Дѣхѣ, и нѣи́нѣ и прѣсно
и во вѣки вѣкѣмѣ, а́ми́нь.

Пресвѣта́а Трѣи́це по-
милуй нас, Го́споди очи-
сти грѣхї на́ші, Владѣ́ко про-
сти беззакѣна на́ші, Свѣя-
тїй відвідай і сцїли не́мочи
на́ші, за́ддя і́мени тво́го.

Го́споди помѣлуй. 3.

Слава Отцю́ і Сїну і
свѣтѣму Дѣху, і нїнї і за-
всїгда і в вїки вїкїв, а́ми́нь.

Мо́литва Го́сподня.

Отче нашъ, і́же еси́ на не-
бесѣхъ: да свѣтїтсѣ і́ма
твое; да прїидетъ ца́рствїе
твое; да вѣдетъ во́ля твоѣа,
і́же на небесїхъ и на землїхъ;
хлѣбъ нашъ насѣщный даждь
намъ днесь; и оста́ви намъ
до́лги на́ша, і́жеже и мы оста-
вѣемъ до́лжникомъ на́шимъ;
и не введї насъ во искуше́не;
но изба́ви насъ отъ лѣка́ваго.
А́ми́нь.

Го́споди помѣлуй. 12. Сла-
ва Отцѣ, и Сѣи́нѣ, и свѣтѣмѣ
Дѣхѣ, и нѣи́нѣ и прѣсно и во
вѣки вѣкѣмѣ, а́ми́нь.

Катехизис Дегарба.

Отче наш, що еси́ на не-
беса́х; най свѣтїть сѣ і́ма
Твое; най прїиде ца́рство
Твое; най бу́де во́ля Твоѣа,
як на небїхъ, так і на землїхъ;
хлѣб наш насѣщный дай нам
сего́дня; і прости нам до́лги
на́ші, як і ми проща́емо до́в-
жникамъ на́шимъ; і не введї
нас в искуше́не, но ви́бави
нас від лука́ваго, а́ми́нь.

Го́споди помѣлуй. 12.
Слава Отцю́ і Сїну і свѣя-
тѣму Дѣху, і нїнї і за́всїгда
і в вїки вїкїв, а́ми́нь.

12

вдальши чѣдѣ даже мѣртвыхъ воскресѣлъ и самъ изъ мѣртвыхъ воскресъ. Просѣмъ мы Исѣса, щокѣ намъ даровѣлъ на всегда добръ вѣлю, вѣрвати егѣ словѣмъ. „Господи оудержи и оумножи къ насъ вѣрѣ!“

*42. Отче нашъ.

Коли Исѣсъ опѣстихши Иерусалимъ помолѣся на одномъ оубединѣномъ мѣстѣци, тогда рикъ одѣнъ изъ егѣ оубиникѣвъ къ Нѣмъ: „Господи, нащѣ насъ молѣтисѣ. пакъ пѣредъ тимъ Іоаннѣ нащѣлъ скѣнѣмъ оубиникѣвъ.“ На товъ сказаъ Исѣсъ: „Колѣ молѣтисѣ, то молѣтисѣ такъ: Отче нашъ, ѣже еси на небесѣхъ: да святѣтся ѣмя твоѣ; да прѣидетъ царствѣе твоѣ; да бѣдетъ воля твоѣ, ѣко на небесѣи и на землѣ; хлѣбъ нашъ насущный даждъ намъ днесъ; и оставѣ намъ долги наша, ѣкоже и мы оставѣемъ должникомъ нашимъ; и не въведѣ насъ во искушенѣе; но избѣви насъ отъ лукаваго, амѣнь.“

Исѣсъ пребѣвѣлъ къ сѣмъ: „Положѣмъ, що которѣй изъ васъ малъ бы прѣѣтелъ, и той прѣѣшѣлъ бы къ нѣмъ о полночи и сказаъ: Дрѣже, поживѣ менѣ трѣе хлѣва; тепѣрь во власнѣ изъ дорогѣи прѣѣшѣлъ ко мнѣ мой знакомѣй, а ѣ немаю чимъ оубогѣтѣти егѣ. Прѣѣтелъ же отвѣчѣлъ бы емъ изъ хѣты: Не докѣчай менѣ; дѣверъ оубѣ затворѣна, а мой дѣкти при мнѣ въ комнѣтѣ, ѣ немогѣ встѣти и дѣти товѣ. Тотъ же на дворѣ не перестѣлъ бы толкѣти. Истинѣ кажѣ вамъ: Хотѣ бы прѣѣтелъ оубѣ не далъ тогѣ встѣлъ и емъ далъ. що естѣ прѣѣтелѣмъ егѣ, то такѣ задамъ докѣчайности егѣ встѣне и дастѣ емъ, що ѣнѣ трѣбѣе.“ Я такъ кажѣ вамъ: Просѣтъ оубѣ Бѣга и дастѣ сѣмъ камъ, шѣкаѣте оубѣ нѣго и найдѣте, толкаѣте и отвѣорѣтъ камъ. Бѣжѣ во прѣсѣдѣчѣй прѣѣмѣе. шѣкаѣчѣй нахѣдѣтъ. и толкѣчѣмъ отвѣорѣютъ. Которѣй же отѣцъ, коли сынъ егѣ прѣсѣнтъ оубѣ нѣго хлѣва. подастѣ емъ камѣнь? ѣво коли прѣсѣнтъ ѣйцѣмъ, подастѣ емъ скѣрпѣю? Я такъ еси вы, вѣдѣчи слыши, оубѣжѣте дайнѣмъ добрѣ давати дѣтѣмъ

вашима; чижь не больше отѣцъ вашихъ небѣсныи дасть блага простиимъ оу него?"

Молѣмъ по ѡказанію красной молитвы Господни „Отче нашъ“ особливо о небѣснѣ дѣрн простиамъ съ побѣжностію, ѡупованіемъ и постоѣнностію! Такъ нехѣбно наша молитва въсаѣхана бѣде.

*43. Богатыи молодець.

За іакѡвсь время петѡмъ зайшоаъ дорогы Исѣсови одѣнъ богатыи молодець, ѡупааъ передъ нимъ на колѣна и спросиаъ Его: „Ѳучитѣаю благій, що минѣ дѣлати, абымъ насаѣднахъ живѡтъ вѣчний?“ Исѣсъ же сказааъ емѣ: „Що ты Мене называвиши благіймъ? Никтѡ не вѣтъ благъ лишъ одѣнъ Богъ. Если же хочешъ вкити въ живѡтъ, хорони заповѣди!“ Молодець спросиаъ: „Котори!“ Исѣсъ же ѡтѣчааъ: „О сѣи: Чти отца и мать; не ѡуби; не любодѣйствей; не кради; не свѣдчи лѣжно; не возакѣи ближнего твоего шкъ сама събѣ.“ Съ радостію сказааъ на тоѣ молодець: „Все тоѣ я хорониааъ ѡтъ молодѡсти мои; що жымъ ещѣ не докѡнчилъ?“ Тогда возрѣвши Исѣсъ на него съ любѡвію и сказааъ: „Одно ещѣ недостаѣ тебе. Если хочешъ совершиши быти, иди, продай все имѣнне твое и роздай ѡубогимъ, а бѣдешъ мати сокровище на небѣ: и послѣди Менѣ!“ Ѳучѣвши тоѣ молодець, ѡтхншоаъ смѣтний; жаль бо мѣ было звѣсти съ своего имѣннѣ.

Есть добри дѣла, такъ зовѣмъ евангелскѣ советы наи радѣ, которѣ къ свѣтѡмъ Евангелію не прикѣздытѣа, лишъ тоако побудѡвнѣмъ для достиженіѣ совершиинства радѣтѣ съ. Бѣда предѡсімъ налѣжитъ добродѣльное ѡубоженство т. е. если кто Исѣса Христа ради добродѣльно отрѣкаѣ съ всѣхъ своихъ доврѣменихъ дѣрн и ничѡго изъ нихъ іакѡ влѣстнѡсть не посѣдаѣ.

*44. Воскресѣніѣ Лазаря.

Двѣ сѣстры Маріѣ и Марѣ въ селѣ Бѣдѣанин мали брата іменимъ Лазаря, которѡго Исѣсъ дѣже любиааъ. Той занедѣжааъ быаъ тѣжко. Въ тотъ часъ ѡтпращали сѣстры посланца къ Исѣсу и сказаали емѣ речѣ: „Гѡ-

разачий*, ѿ пренесподнѣйшей смѣрти предаде
къ зѣмлю*, но ѿкъ Вѣка ѿ благоустроѣнъ*,
пакн воззови.

Одѣжды боготканныя* совлакохса окаян-
ный*, твоѣ бжтвенное повелѣніе преслашавъ,
Гдѣи*, соуктомъ врага*, ѿ смокѣвнымъ лист-
кѣмъ*, ѿ кожными ризами нынѣ облѣкохса*,
потомъ во оеждѣнъ къхъ* хлѣбъ трѣдныи
снѣготи*, терніе же ѿ волчецъ миѣ принести*
земля проклатѣ бѣсть*, но въ послѣднѣмъ
лѣта коплотѣвнѣсѣ ѿ Дѣмъ*, козвѣвъ ма,
введи пакн къ раи.

Раю всесчастнѣй*, краснѣйшаа доброто*, бо-
гозданное слаеніе*, веселіе некончаемое ѿ на-
слаждѣніе*, славо праведныхъ*, прѣквѣвъ кра-
сотѣ, ѿ стѣхъ жилице*, шѣмомъ лѣствїи
твоихъ*, Годѣтелѣ всѣхъ молїи* врата ѿвер-
сти ми, ѿже прѣстѣплѣніемъ затворїхъ*, ѿ
снодобитисѣ древо живѣтное прїати*, ѿ ра-
дость, ѣже прѣжде въ тебѣ насладїхса.

Идѣмъ ѿзгнанъ бѣсть ѿзъ радъ* пресла-
шанїемъ*, ѿ сладости ѿзвѣрженъ*, жїенкими
глаголан прѣщѣнный*, ѿ нагъ сѣдїтъ*, сѣла
оубы миѣ, прѣмѣ рыдѣа*, тѣмже потщїмсѣ
кеи*, времѣ прїати поста*, посабшающе ѡван-
гелескихъ преданїи*, да сїми благоугодни
бывше Хрїстѣ*, радъ жилице* пакн воспрїимемъ.

Слова: Глагозъ тѣмже, Самогласнѣ.

Гдѣ Идѣмъ прѣмѣ радъ*, ѿ свою нагѣтѣ
рыдѣа плаканїе* оубы миѣ, прѣстѣтїю лѣкавою

12*

Таблиці

Таблиця відмінкових закінчень іменників старослов'янської мови

ЧИСЛО	Відмінок	ОСНОВИ										
		Вокалічні						Консонантні				
		<i>-*ā</i>	<i>*jā</i>	<i>-*ǫ</i>	<i>-*jǫ</i>	<i>-*ǫ</i>	<i>-*ǫ</i>	<i>-*s</i>	<i>-*r</i>	<i>-*nt</i>	<i>-*n</i>	
Одина	Н.	Ж.р. вода	Ж.р. доуша	Ч.р. рабъ С.р. село	Ч.р. отъць С.р. поле	Ч.р. сынъ	Ч.р. гостъ Ж.р. костъ	Ж.р. црькы -тъвь	С.р. нево	Ж.р. матн	С.р. агна	Ч.р. камы С.р. нма
	Р.	-ы	-а	-а	-а	-оу	-н	-тъв-е	-ес-е	-ер-е	-лт-е	-ен-е
	Д.	-ѣ	-н	-оу	-оу	-овн	-н	-тъв-н	-ес-н	-ер-н	-лт-н	-ен-н
	З.	-ѣ	-ѣ	ч.р. -ъ с.р. -о	ч.р. -ь с.р. -е	-ъ	-ь	-тъв-ь	-о	-ер-ь	-а	с.р. -ь с.р. а
	О.	-оѣ	-еѣ	-омь	-емь	-ъмь	ч.р. мь ж.р. -ьѣ (-нѣ)	тъв-ь ѣ (-нѣ)	-ес-ь ьмь	-ер-ь ьѣ (-нѣ)	-лт-ь	-ен-ь ьмь (емь)
	М.	-ѣ	-н	-ѣ	-н	-оу	-н	-тъв-е	-ес-е	-ер-н	-лт-е	-ен-е, (-н)
	Кл.	-о	-е	-е	-е	-оу	-н	-ы	-	-н	--	--
Множина	Н.	-ы	-ѣ, -а	ч.р.-н с.р.-а	ч.р.-н с.р. га	-ове	ч.р. -нѣ, -ьѣ ж.р. -н	- тъв-н	-ес-а	-ер-н	-лт-а	ч.р. -ен-е с.р. -ен-а
	Р.	-ъ	-ь	-ъ	-ь, -н	-овъ	-нн, -ьн	-тъв-ъ	-ес-ъ	-ер-ъ	-лт-ъ	-ен-ъ
	Д.	-амъ	-амъ	-омъ	-емъ, -кмъ,	-ъмъ	-ьмъ	-тъв- -амъ	-ес-ь ьмъ	-ер-ь ьмъ	-лт-ь ьмъ	-ен-ь
	З.	-ы	-ѣ, -а	ч.р. -ы с.р.-а	ч.р. -ѣ, -а с.р. га	-ы	-н	- тъв-н	-ес-а	-ер-н	-лт-а	ч.р. -ен-н с.р. -ен-а
	О.	-амн	-амн	-ы	-н	-ъмн	-ьмн	-тъв- -амн	-ес-ы ьмн	-ер-ь ьмн	-лт-ы ьмн	-еньмн ср.-ен-ы
М.	-ахъ	-ахъ	-ѣхъ	-нхъ	-ъхъ	-ьхъ	-тъв- -ахъ	-ес-ь ьхъ	-ер-ь ьхъ	-лт-ь ьхъ	-еньхъ	
Двоїна	Н.- З.-К.	-ѣ	-н	ч.р.-а с.р. ѣ	ч.р.-га с.р.-н	-ы	-н	-тъв-н	-ес-ѣ	--	-лт-ѣ	-ен-ѣ
	Р.-М.	-оу	-ю	-оу	-ю	-овоу	-ню, -ью	-тъв- -оу	ес-оу	--	-лт-оу	-ен-оу
	Д.-О.	-ама	-ама	-ома	-ема, кма	-ъма	-ьма	-тъв- -ама	-ес-ь ьма	-е	-лт-ь ьма	-ен-ь ма

ІМЕННИК

Відмінювання іменників першої відміни

Однина					
Твердий різновид			М'який різновид		
Н.	раб-ъ	сел-о	цар-ь	мор-е	кра-й
Р.	раб-а	сел-а	цар-л	мор-л	кра-л
Д.	раб-Ѹ	сел-Ѹ	цар-ю	мор-ю	кра-ю
З.	раб-а	сел-о	цар-л	мор-л	кра-л
О.	раб-омъ	сел-омъ	цар-емъ	мор-емъ	кра-емъ
М.	раб-ѣ	сел-ѣ	цар-н	мор-н	кра-н
Кл.	раб-е	сел-о	цар-ю	мор-е	кра-ю
Множина					
Н.Кл.	раб-н	сел-а	цар-н (їє)	мор-л	кра-н
Р.	раб-овъ (-ъ)	сел-ъ	цар-ей	мор-ей	кра-евъ
Д.	раб-омъ	сел-омъ	цар-емъ	мор-емъ	кра-емъ
З.	раб-ы (-овъ)	сел-а	цар-н (-ей)	мор-л	кра-н
О.	раб-ы	сел-ы	цар-н (ьн)	мор-н	кра-н
М.	раб-ѣхъ	сел-ѣхъ	цар-ехъ	мор-лхъ	кра-ехъ
Двоїна					
Н.З.Кл.	раб-а	сел-ѣ	цар-л	мор-л	кра-л
Р.М.	раб-Ѹ	сел-Ѹ	цар-ю	мор-н	кра-ю
Д.О.	раб-ома	сел-ома	цар-ема	мор-ема	кра-ема
Однина					
Твердий різновид на задньязыковий		Мішаний різновид		Відмінювання на -їє	
Н.	дѸх-ъ	мѸж-ъ		знаменї-є	
Р.	дѸх-а	мѸж-а		знаменї-л	
Д.	дѸх-Ѹ	мѸж-Ѹ		знаменї-ю	
З.	дѸх-ъ (-а)	мѸж-а		знаменї-є	
О.	дѸх-омъ	мѸж-емъ		знаменї-емъ	
М.	дѸс-ѣ	мѸж-н		знаменї-н	
Кл.	дѸш-е	мѸж-Ѹ		знаменї-є	
Множина					
Н.Кл.	дѸс-н	мѸж-н (-їє)		знаменї-л	
Р.	дѸх-овъ	мѸж-ей		знаменї-й	
Д.	дѸх-омъ	мѸж-емъ		знаменї-емъ	
З.	дѸх-н	мѸж-ы		знаменї-л	
О.	дѸх-н	мѸж-ы		знаменї-н	
М.	дѸс-ѣхъ	мѸж-лхъ		знаменї-нхъ	
Двоїна					
Н.З.Кл.	дѸх-а	мѸж-а		знаменї-н	
Р.М.	дѸх-Ѹ	мѸж-Ѹ		знаменї-ю	
Д.О.	дѸх-ома	мѸж-ема		знаменї-ема	

Відмінювання іменника господь

Однина	Множина	Двоїна
Н. господ-ь	господ-нїе	Н.З.Кл. господ-а
Р. господ-а	господ-нї (-ей)	Р.М. господ-нїю
Д. господ-ооу, -евн	господ-емъ	Д.О. господ-ема
З. господ-а (-ь)	господ-н	
О. господ-емь	господ-ьми	
М. господ-ѣ	господ-ехъ	
Кл. господ-н		

Відмінювання іменників другої відміни

Однина			
Твердий різновид	М'який різновид		Мішаний різновид
Н. жен-а рѣк-а	земл-а		юнош-а
Р. жен-ы рѣк-н	земл-н		юнош-н
Д. жен-ѣ рѣц-ѣ	земл-н		юнош-н (ѣ)
З. жен-ѹ рѣк-ѹ	земл-ю		юнош-ѹ
О. жен-ою рѣк-ою	земл-ею		юнош-ю
М. жен-ѣ рѣц-ѣ	земл-н		юнош-н
Кл. жен-о рѣк-о	земл-е		юнош-е
Множина			
Н.Кл. жен-ы рѣк-н	земл-н		юнош-н
Р. жен-ѣ рѣк-ѣ	земел-ь		юнош-ѣ
Д. жен-амъ рѣк-амъ	земл-амъ		юнош-амъ
З. жен-ы(ѣ) рѣк-н	земл-н		юнош-ы (ѣ)
О. жен-амн рѣк-амн	земл-амн		юнош-амн
М. жен-ахъ рѣк-ахъ	земл-ахъ		юнош-ахъ
Двоїна			
Н.Р.К. жен-ѣ рѣц-ѣ	земл-н		юнош-н
Р.М. жен-ѹ рѣк-ѹ	земл-ю		юнош-ѹ
Д.О. жен-ама рѣк-ама	земл-ама		юнош-ама

Відмінювання іменників третьої відміни

Однина		
	Жін. рід	Чол. рід
Н.	заповѣд-ь	пѣт-ь
Р.	заповѣд-н	пѣт-н
Д.	заповѣд-н	пѣт-н
З.	заповѣд-ь	пѣт-ь
О.	заповѣд-ію	пѣт-емъ
М.	заповѣд-н	пѣт-н
Кл.	заповѣд-є	пѣт-ь (н)
Множина		
Н.Кл.	заповѣд-н	пѣт-іє
Р.	заповѣд-ей	пѣт-ій (ей)
Д.	заповѣд-емъ	пѣт-емъ
З.	заповѣд-н	пѣт-н
О.	заповѣд-ьми	пѣт-ьми
М.	заповѣд-єхъ	пѣт-єхъ
Двоїна		
Н.З.Кл.	заповѣд-н	пѣт-н
Р.М.	заповѣд-ію	пѣт-ію
Д.О.	заповѣд-ема (ьма)	пѣт-ьма

Відмінювання іменників четвертої відміни

Середній рід			
Однина			
Н.Кл.	нм-а	отроч-а	неб-о
Р.	нмен-є	отрочат-є	небес-є
Д.	нмен-н	отрочат-н	небес-н
З.	нм-а	отроч-а	неб-о
О.	нмен-емъ	отрочат-емъ	небес-емъ
М.	нмен-н	отрочат-н	небес-н
Множина			
Н.Кл.	нмен-а	отрочат-а	небес-а
Р.	нмен-ъ	отрочат-ъ	небес-ъ
Д.	нмен-емъ (омъ)	отрочат-емъ (омъ)	небес-емъ
З.	нмен-а	отрочат-а	небес-а
О.	нмен-ы	отрочат-ы	небес-ы
М.	нмен-ѣхъ	отрочат-ѣхъ	небес-ѣхъ
Двоїна			
Н.З.Кл.	нмен-н	отрочат-н	небес-н
Р.М.	нмен-ѣ	отрочат-ѣ	небес-ѣ
Д.О.	нмен-ема (ама)	отрочат-ема (ама)	небес-ема

Чоловічий рід			
Однина			
Н.Кл.	ремен-ь	ден-ь	камен-ь
Р.	ремен-е	ден-е	камен-е
Д.	ремен-н	ден-н (евн)	камен-н
З.	ремен-ь	ден-ь	камен-ь
О.	ремен-емъ	ден-емъ	камен-емъ
М.	ремен-н	ден-н	камен-н
Множина			
Н.Кл.	ремен-н	ден-іє (н)	камен-н (їа)
Р.	ремен-ей (їй)	ден-ій (ей)	камен-їй
Д.	ремен-емъ	ден-емъ	камен-емъ
З.	ремен-н	ден-н	камен-н
О.	ремен-ьми	ден-ьми	камен-ьми
М.	ремен-ехъ	ден-ехъ	камен-ехъ
Двоїна			
Н.З.Кл.	ремен-н	ден-н	камен-н
Р.М.	ремен-Ѹ	ден-ію (дню)	камен-Ѹ
Д.О.	ремен-ема	ден-ьма	камен-ьма (ема)

Жіночий рід			
Однина			
Н.Кл.	мат-н	свекр-ы	церков-ь
Р.	матер-е	свекров-е	церкв-е
Д.	матер-н	свекров-н	церкв-н
З.	матер-ь	свекров-ь	церков-ь
О.	матер-ію	свекров-ію	церков-ію
М.	матер-н	свекров-н	церкв-н
Множина			
Н.Кл.	матер-н	свекров-н	церкв-н
Р.	матер-їй (ей)	свекров-ей	церкв-ей
Д.	матер-емъ	свекров-амъ	церкв-амъ
З.	матер-ей (н)	свекров-ей (н)	церкв-н
О.	матер-ьми	свекров-амн	церкв-амн
М.	матер-ехъ	свекров-ахъ	церкв-ахъ
Двоїна			
Н.З.Кл.	матер-н	свекров-н	церкв-н
Р.М.	матер-ію	свекров-ію	церков-ію
Д.О.	матер-ема	свекров-ама	церкв-ама

ЗАЙМЕННИК

Відмінювання особових і зворотного займенників

Особові займенники		Зворотний	
Однина			
Н.	азъ	ТЫ	—
Р.	мене	ТЕБЕ	СЕБЕ
Д.	мнѣ, ми	ТЕБѣ, ти	СЕБѣ, си
З.	мене, ма	ТЕБЕ, та	СЕБЕ, са
О.	мною	ТОВОЮ	СОБОЮ
М.	мнѣ	ТЕБЕ	СЕБѣ
Множина			
Н.	мы	ВЫ	—
Р.	насъ	ВАСъ	
Д.	намъ	Вамъ	
З.	ны, насъ	ВЫ, ВАСъ	
О.	нами	Вами	
М.	насъ	ВАСъ	
Двоїна			
Н.	мы	ВЫ	—
З.	ны	ВЫ	
Р.М.	наю	ВАЮ	
Д.О.	нама	ВАМА	

Відмінювання родових займенників

Тверда група			
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.	той	тоє, то	таа, та
Р.		того	тоа
Д.		томѸ	той
З.	той, того	тоє, то	тѸ, тѸю
О.		тѣмъ	тою
М.		томъ	той
Множина			
Н.	тін (ти)	тѣ, та	тыа, ты
Р.		тѣхъ	
Д.		тѣмъ	
З.	тыа, тѣхъ	таа, та	тыа, ты, тѣхъ
О.		тѣми	
М.		тѣхъ	
Двоїна			
Н.З.	та	тѣ, та	тѣ
Р.М.		тою	
Д.О.		тѣма	

М'яка група			
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.	мой	мое	моа
Р.		моего	моеа
Д.		моемѸ	моей
З.	мой, моего	мое	мою
О.		монмъ	моею
М.		моемъ	моей
Множина			
Н.	мон	моа	моа
Р.		монхъ	
Д.		монмъ	
З.	моа, монхъ	моа	моа, монхъ
О.		монми	
М.		монхъ	
Двоїна			
Н.З.	моа	мон	мон
Р.М.		мою	
Д.О.		монма	

Відмінювання питальних займенників

Н.	кто	что
Р.	кого	чего, чего, чего
Д.	комѹ	чемѹ, чемомѹ
З.	кого	что, чего
О.	кимъ	чимъ
М.	комъ	чемъ, чемомъ

ПРИКМЕТНИК

Відмінювання коротких прикметників (іменне відмінювання)

Тверда група			
Однина			
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.	мѹдр-ъ	мѹдр-о	мѹдр-а
Р.	мѹдр-а		мѹдр-ы
Д.	мѹдр-ѹ		мѹдр-ѣ
З.	мѹдр-ъ (а)	мѹдр-о	мѹдр-ѹ
О.	мѹдр-ымъ		мѹдр-ою
М.	мѹдр-ѣ		мѹдр-ѣ
Кл.	мѹдр-ѣ	мѹдр-о	мѹдр-а
Множина			
Н.Кл.	мѹдр-и	мѹдр-а	мѹдр-ы
Р.	мѹдр-ыхъ		
Д.	мѹдр-ымъ		
З.	мѹдр-ы (ыхъ)	мѹдр-а	мѹдр-ы
О.		мѹдр-ыми	
М.	мѹдр-ыхъ		
Двоїна			
Н.З.Кл.	мѹдр-а	мѹдр-ѣ	мѹдр-ѣ
Р.М.	мѹдр-ѹ		
Д.О.	мѹдр-ыма		

М'яка група			
Однина			
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.	господен-ь	господн-є	господн-ѡ
Р.	господн-ѡ	господн-и	
Д.	господн-ю	господн-и	
З.	господен-ь (ѡ)	господн-є	господн-ю
О.	господн-имъ	господн-ею	
М.	господн-и	господн-и	
Кл.	господен-ь	господн-є	господн-ѡ
Множина			
Н.Кл.	господн-и	господн-ѡ	господн-и
Р.	господн-ихъ		
Д.	господн-имъ		
З.	господн-и (ихъ)	господн-ѡ	господн-и
О.	господн-и (ими)		
М.	господн-ихъ		
Двоїна			
Н.З.Кл.	господн-ѡ	господн-и	господн-и
Р.М.	господн-ю		
Д.О.	господн-има		

Відмінювання повних прикметників

Тверда група			
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.Кл.	мѣдр-ый	мѣдр-ое	мѣдр-аа
Р.	мѣдр-аго		мѣдр-ыа
Д.	мѣдр-омѣ		мѣдр-ѣй (ой)
З.	мѣдр-ый (аго)	мѣдр-ое	мѣдр-юю
О.	мѣдр-ымъ		мѣдр-ою
М.	мѣдр-ѣхъ		мѣдр-ѣй (ой)
Множина			
Н.Кл.	мѣдр-ѣи	мѣдр-аа	мѣдр-ыа
Р.	мѣдр-ыхъ		
Д.	мѣдр-ымъ		
З.	мѣдр-ыа (ыхъ)	мѣдр-аа	мѣдр-ыа (ыхъ)
О.	мѣдр-ыми		
М.	мѣдр-ыхъ		
Двоїна			
Н.З.Кл.	мѣдр-аа	мѣдр-ѣи	мѣдр-ѣи
Р.М.	мѣдр-юю		
Д.О.	мѣдр-ыма		

М'яка група			
Однина			
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.Кл.	син-ій	син-ее	син-аа
Р.	син-аго		син-їа
Д.	син-емѣ		син-ей
З.	син-ій (агѡ)	син-ее	син-юю
О.	син-имъ		син-ею
М.	син-емъ		син-ей
Множина			
Н.Кл.	син-ѣи	син-аа	син-їа
Р.	син-ихъ		
Д.	син-имъ		
З.	син-їа (-ихъ)	син-аа	син-їа (ихъ)
О.	син-ими		
М.	син-ихъ		
Двоїна			
Н.З.Кл.	син-аа	син-ѣи	син-їи
Р.М.		син-юю	
Д.О.		син-има	

Відмінювання прикметників з основою на шиплячий

Однина			
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.Кл.	нищ-ій	нищ-ее	нищ-аѡ
Р.	нищ-аго		нищ-їѡ
Д.	нищ-емѡ		нищ-ей
З.	нищ-ій (-аго)	нищ-ее	нищ-ѡю
О.	нищ-имъ		нищ-ею
М.	нищ-емъ		нищ-ей
Множина			
Н.Кл.	нищ-їи	нищ-аѡ	нищ-ыѡ
Р.	нищ-ихъ		
Д.	нищ-ымъ		
З.	нищ-ыѡ	нищ-аѡ	нищ-ыѡ (-ихъ)
О.	нищ-ими		
М.	нищ-ихъ		
Двоїна			
Н.З.Кл.	нищ-аѡ	нищ-їи	нищ-їи
Р.М.	нищ-ѡю		
Д.О.	нищ-има		

ЧИСЛІВНИК

Відмінювання простих кількісних числівників			
Однина			
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.	єдин-ъ	єдин-о	єдин-а
Р.	єдин-ого		єдин-оа
Д.	єдин-омъ		єдин-ой
З.	єдин-ъ (ого)	єдин-о	єдин-юю
О.	єдин-ѣмъ		єдин-ою
М.	єдин-омъ		єдин-ою
Множина			
Н.	єдин-и	єдин-ы	єдин-а
Р.	єдин-ѣхъ		
Д.	єдин-ѣмъ		
З.	єдин-ы	єдин-ы	єдин-а
О.	єдин-ѣми		
М.	єдин-ѣхъ		
Двоїна			
Н.З.	єдин-а	єдин-ѣ	єдин-ѣ
Р.М.	єдин-ою		
Д.О.	єдин-ѣма		

Множина		
	Чол. рід	Сер. і жін. рід
Н.	трѣ, три	три
Р.	трѣхъ, трѣхъ	трѣхъ
Д.	трѣмъ, трѣмъ	трѣмъ
З.	трѣхъ, трѣхъ, три	три
О.	трѣми, трѣми	трѣми
М.	трѣхъ, трѣхъ	трѣхъ
Н.	четыре (-и)	четыри (-е)
Р.		четырехъ
Д.		четыремъ
З.		четыри (-е)
О.		четырьми
М.		четырехъ

ДІЄСЛОВО

Теперішній час			
I клас	II клас	III клас	IV клас
Однина			
1. неc-ж (ж)	cтан-ж (ж)	пиш-ж (ж)	любл-ж (ю)
2. неc-ешн	cтан-ешн	пиш-ешн	люб-ншн
3. неc-етъ	cтан-етъ	пиш-етъ	люб-нтъ
Множина			
1. неc-емъ	cтан-емъ	пиш-емъ	люб-нмъ
2. неc-ете	cтан-ете	пиш-ете	люб-нтє
3. неc-жтъ	cтан-жтъ	пиш-жтъ	люб-лтъ
Двоїна			
1. неc-евѣ	cтан-евѣ	пиш-евѣ	люб-нвѣ
2. неc-ета	cтан-ета	пиш-ета	люб-нтѧ
3. неc-ете	cтан-ете	пиш-ете	люб-нтє

Атематичні дієслова

вѣсти	дати	вѣсти	гастн	нматн
Однина				
1. ксмь	дамь	вѣмь	гамь	нмамь
2. ксн	дасн	вѣсн	гасн	нмашн
3. кстъ	дастъ	вѣстъ	гастъ	нматъ
Множина				
1. ксмъ	дамъ (ы)	вѣмъ (ы)	гамъ (ы)	нмамъ (ы)
2. ксте	дасте	вѣсте	гастє	нматє
3. сжтъ	дадатъ	вѣдатъ	гадатъ	нмжтъ
Двоїна				
1. ксвѣ	давѣ	вѣвѣ	гавѣ	нмавѣ
2. кста	даста	вѣста	гастѧ	нматѧ
3. ксте	дасте	вѣсте	гастє	нматє

Майбутній час

Простий майбутній час			
	Однина	Множина	Двоїна
1.	вждѣ	вждемъ	вждевѣ
2.	вждешн	вждете	вждета
3.	вждетъ	вждѣтъ	вждете
Складний майбутній час			
	Однина	Множина	Двоїна
1.	нмамы	нмамъ	нмавѣ
2.	нмаши нести	нмате нести	нмата нести
3.	нматъ	нмѣтъ	нмате

Минулий час

Простий аорист			
	Однина	Множина	Двоїна
1.	нмамы	нмамъ	нмавѣ
2.	нмаши	нмате	нмата
3.	нматъ	нмѣтъ	нмате
Сигматичний архаїчний аорист			
	Однина	Множина	Двоїна
1.	рѣхъ	рѣхомъ	рѣховѣ
2.	рече	рѣсте	рѣста
3.	рече	рѣша	рѣсте
Новий сигматичний аорист			
	Однина	Множина	Двоїна
1.	рекохъ	рекохомъ	рекоховѣ
2.	рече	рекосте	рекоста
3.	рече	рекоша	рекосте
Імперфект			
	Однина	Множина	Двоїна
1.	несѣахъ	несѣахомъ	несѣаховѣ
2.	несѣаше	несѣашете	несѣашета
3.	несѣаше	несѣахъ (ѣ)	несѣашете
Перфект			
	Однина	Множина	Двоїна
1.	късмь неслъ,-а,-о	късмъ несли	късвѣ несла
2.	къси неслъ,-а,-о	късте несли	къста несла
3.	късть неслъ,-а,-о	кътъ (сѣтъ) несли	късте несла
Плюсквамперфект			
	Однина	Множина	Двоїна
1.	вѣахъ неслъ,-а,-о	вѣахомъ несли	вѣаховѣ несла
2.	вѣаше неслъ,-а,-о	вѣашете несли	вѣашета несла
3.	вѣаше неслъ,-а,-о	вѣахъ (ѣ) несли	вѣашете несла

Словник найуживаніших церковнослов'янських слів

А, а

авіє – відразу, негайно; уже, швидко

авѣ – явно, неприховано

агапы – спільна трапеза ранніх християн, яка супроводжувала Євхаристію

агньць – ягнятко

агна – ягня

ажє – що

азно – шкіра

азъ – я (займенник)

ак, анце – яйце

акаѳістъ – акафіст, церковний гімн

акъ, ако – як

акридь – пржгъ – сарана

алавастръ – алебастрова посудина

алнии – лань

алъднн, ладнн – човен

алтарь, олтарь – вівтар

алъчьба – піст, голод

алъкати – голодувати

алъчьнъ – голодний

амвонъ – амвон, трохи підвищене місце, на якому священник читає Євангеліє і проповідує

амннъ, амннъ – справді, дійсно

анагностъ – чьтьць – читець, читальник

анаѳема – анафема, прокляття, відлучення від церкви

антїѳонъ – антифон, спів двох хорів по черзі

апостолъ – проповідник

ароматъ – благовоннага – пахуча речовина, пахощі

артосъ – квасний хліб, благословенний на Великдень, що його в Томину неділю роздають вірним

архиднаконъ – старший диякон

архикрєи, старѣйшина жрьчьскъ – архієрей

архистратигъ – воєначальник

асарни, ассарни – дрібна монета

аспида – отруйна змія

ацѣ – хоч, дарма що

аштє, аштє ли да – якщо, якщо ж

аштє ли оубо – отже якщо

ашоутъ, ашютъ, вьсоує, тоуне – даремно, марно

Б, в

багър аница – порфира, **прапрждъ** – багряница, пурпуровий одяг

бални, врачъ – лікар

бальство, врачество – ліки, лікування

багати – ворожити, замовляти

бана пакыбытїа – купіль відродження (Хрещення)

бѣзаконик – злочин, безправ'я

вездъна – безодня

везженьць, хлакь – неодружений, холостий

безочьство – невідступне прохання, безсоромність

безчадьнь – бездітний

беспосагага – незаміжня

бесчиньство – безладдя

бесѣда – розмова, місце сидіння

висьрь – перли

благо – добро

благоволеніє – ласка

благоволити – доброзичливо ставитися, робити ласку

благовоник, благожуханиє – пахощі

благоврѣменьнь – вигідний, корисний, своєчасний

благоврѣстити – благовістити, мати добру звістку

благоговрѣніє – страх, побожність

благодѣть, благодать – благодать, ласка, милість

благодѣтель – доброчинець

благодѣти – чинити добро

благолѣпик – краса

благообразіє – врода, краса

благоподативъ – щедрий

благыни – добро

благочьстіє – побожність

благъ – добрий

блаженъ – щасливий, блаженний

блазнити – спокушати

ближника – родич, родичка

блюдоудѣланіє – розпусні вчинки

блюдо – миска

блюстити, блюдж – стерегти, пильнувати, оберігати

бладь, бладъ – помилка, обман, брехня

блждъникъ, блждъница – блудник, блудниця

богъ вѣка сегш – диявол

богодоухновенныи – натхненний Святим Духом

богомерзкий – нечестивий

богороазоуміє – богопізнання
богосочетаннын – злучений з Богом
болин, воле, вольше – більший, більше
вольма, вольми, вольшьми – більше
волѣзнь – хвороба
брада – борода
бранити, браниж – боронити, захищати
брань – війна, битва
брати – бороти, воювати
брашьно – їжа
бръвь – брова
брьзо – швидко
брьник – глина, бруд
брѣмж – тягар
брѣшти – берегти, турбуватися
боуи – дурний, нерозумний, сміливий, нахабний
боуксть – безумство
боуквати, боути – біситися
вѣдръ – бадьорий
вдѣти – не спати, бадьоритися
вѣръ – бір, дерево, кедр, сосна
вѣхъма, вѣхъмъ, вѣшьж – цілком, зовсім
быліє – трава
вѣдити – переконувати
вѣдьнъ – каліка, покалічений
вѣжьство, вѣзьство, вѣство – втеча
вѣлоризьць – світська людина
вѣлота – білизна
вѣсъ – демон, біс
вѣсьнъ – біснуватий, шалений

В, в

вадити – сперечатися, обмовляти
вазнь – щастя
варити – випереджати, приходити раніше, передувати; чекати
варъ – спека
ведро – ясно, гарна погода
вельми – дуже, занадто
вельрѣчевати – гарно говорити, багато говорити
верига – ланцюг, пута
ветъхьи – старий, давній
вечєра – вечеря, бенкет

вещь – справа, факт, річ
вина – провина, причина
винарь – виноградар
внѣтати – мешкати, перебувати, проживати, гостювати
владати – володіти
владыка – вельможа, володар
владычнѣ – сильний, владний
влѣна – хвиля
влѣховѣ, влѣхва – чарівник, ворожит, волхв
влѣкъ – вовк
влѣштати – волокати
водоносѣ – відро, посудина для води
врабнн – горобець
врагѣ – ворог
вранѣ – ворон
вратѣ – комір
врачѣва – лікування, ліки
врачевати – лікувати
враштѣтати – повертати
врѣвь, врѣвъ – шнурок
врѣва – верба
врѣста – вік, зріст
врѣдѣ – зло, хвороба, шкода
врѣднѣ – пошкоджений, хворий
врѣма – час
вѣжделѣннн – бажання
вѣжешти – запалювати
вѣзбранннн – заборонити, заперечити
вѣздати – віддати, повернути
вѣзрастѣ – вік
вѣзлѣжати – напівлежати за столом, засідати
вѣзмошнн – могли, бути сильним, зміцніти
вѣзмѣтити – збентежити, хвилювати, підбурювати
вѣзмѣзди – відплата, помста
вѣзпннн, возопннн – закричати
вѣзати – взяти
вѣннж – завжди
вѣкоупѣ – разом
вѣкоусити – вкусити, покуштувати
вѣлазѣ – вхід
вѣметати – вкидати
вѣмѣнннн – поставити

ВЪНЕГДА – коли
ВЪНЕЗАПЖ – раптом, несподівано
ВЪНИТИ – увійти
ВЪНОУШИТИ – слухати
ВЪНЖТЪРЬ – всередині
ВЪОБРАЖАТИ – уявляти, зображати
ВЪПИТИ – кричати, голосити
ВЪПЛЬ – крик, зойк
ВЪСКЖЖ – для чого? чому? навіщо?
ВЪСПѢТИ – оспівати
ВЪСПАТЬ – назад
ВЪСТАЪАТИ – сперечатися
ВЪСОУК – даремно, марно
ВЪСЖДЪ – причастя
ВЪСХОДЪНИЦА – горішній поверх, горище
ВЪЧИСТИ – врахувати
ВЫГА – шия
ВЪРѢТИ – кипіти
ВЬСЬ – село, поселення
ВЬСЬНИКЪ – поселенець, сільський житель
ВЬСЖДѢ – всюди
ВѢДѢТИ – знати, відати
ВѢРЬНИКЪ – довірений
ВѢТНИ – проповідник
ВѢТЬ – порада, договір
ВѢШТЕ – рада, нарада
ВѢТНИ – оратор, проповідник
ВЪШТЕ – більше
ВЪШТИ – великий

Г, г

ГАДИТИ – ганьбити
ГАТАТИ – гадати, натякати, невизначено говорити
ГЕКНА, ГЕОНА – пекло
ГЛАГОЛАТИ – говорити
ГЛАГОЛЪ – слово
ГЛАДАВЫН – невиситимий, жадібний
ГЛАДЪ – голод
ГЛАСЪ – голос
ГЛОУМИТИ СЛ – забавлятися, насміхатися, непокоїтися
ГЛОУМЪ – жарт, насмішка
ГНЕСЬ – злочин, ганьба

гноу́сьнѣ – гидкий, бридкий
говино – достаток плодів
говъзиѣ – врожай, достаток
говъзь – плодоносний, рясний
говорѣ – зойк, шум, мова
говѣти – говіти, поститися
годѣ выти – подобатися, бути угодним
голгофа – Голгофа
горни, горьши, горѣ – гірший, -а,-е
горѣ – вгору
горько чадьнѣ – який димить
господа – житло; заїжджий двір; садиба
господѣ – господар, хазяїн, володар
госпожда – господарка, хазяйка
гостиньць – дорога
гостьникѣ – господар, хазяїн житла
гражданнѣ – міський житель
гревице, гробице – могила, склеп
гребти – гребти
гривна – золота або срібна прикраса
гровѣ – яма, могила
грохотати – голосно сміятися
грѣдѣ – гордий
грѣлица – горлиця
грѣньчарѣ – гончар
грѣсть – жменя
градѣ – грядущий
грасти, градѣ – іти, йду
гоудити – насміхатися, злословити
гнати, женѣ – гнати, гонити, жену

Д, д

да аште – якщо
давць – той, хто дає
давити – душити, давити
дарѣ – подарунок
датель – той, хто дає
движити – турбувати, непокоїти, совати
дебелый – товстий
демонѣ – злий дух, біс
денница – рання зоря
десница – десниця, правиця

ДЕСАТИНА – десятина
ДІАВОЛЪ – злий дух
ДАЛЪМАТНКА – дияконська риза з шовкової матерії з короткими рукавами
ДНАКОНЪ – церковнослужитель
ДНВНИ – дикий
ДНЕО – диво
ДННАРЪ – срібна римська монета
ДНСКОСЪ – золота тарілочка для Служби Божої
ДЛАНЬ – долоня
ДЛЪГОТА – довгота
ДЛЪГЪ – 1) довгий; 2) борг
ДОБЛЬ – хоробрий, міцний
ДОБРОГОВЕНИК – благоговіння, страх
ДОВОЛЬНЪ – великий, достатній
ДОВЬЛЪТН – бути достатнім
ДОГЪМАТЪ – догма
ДОНЛНЦА – годувальниця
ДОНТИ – годувати груддю
ДОЛОУ – вниз
ДОМОВИТЪ – господар дому, хазяїн
ДОНЬДЕЖЕ – до тих пір, доки
ДОСАДИТИ, ДОСАЖДЖ – образити, скривдити, досадити
ДОСЕЛИ, ДОСЕЛЪ – досі, до сих пір
ДОСТОЇНИК – спадщина
ДРАГА – долина
ДРАГЪ – дорогий
ДРОУГОИДЕ – в іншому місці
ДРООУГОИЦИ – колись, іншим разом
ДРЪЗАТИ – бадьоритися, бути в гарному настрої, відважуватися
ДРЪЗОСТЬ – бадьорість, сміливість
ДРЪВЛЕ – в давнину, колись
ДРЪВЪНЪ – дерев'яний
ДЪЖДЪ – дощ
ДЪСКА – дошка
ДЪНЬСЬ – сьогодні
ДЪ, НДЪ – де
ДЪЛЬ – частина
ДЪЛАТЕЛЬ – робітник
ДЪЛЬМА – для, внаслідок, через те що
ДЪЛ ГА – для

Є, є, к

євангеліє, євангеліє – Євангеліє

к҃гда – коли

к҃гупьтѣ – Єгипет

єда – якби, що б не

єдинакѣ – однаковий

к҃диномыслиє – згода

к҃диноуѣ – одного разу

к҃дѣва – мало не

ектеніа – протяжна молитва з різними прошеннями, на яку відповідає хор

клен, олен – олива, оливкове масло

клень – олень

кликѣ – який, який великий

клинѣ – грек

кльма – наскільки

єпендитѣ – сорочка; церковний одяг; плащ

єпистолига – лист

єпитафига – надгробний напис

єресь – наука, секта

єретикѣ – той, хто не визнає справжньої науки церкви

криуѣ, к҃криуонѣ – місто Іерихон

к҃сень – осінь

к҃стьство – природа, суть

єтерѣ – хтось, дехто

єхидна – отруйна змія

к҃ште – ще

Ж, ж

жадати, жаждѣ – хотіти

жаль – 1) горе, печаль; 2) гробниця

желѣник – плач

женитва – одруження

женьнѣ – жіночий

женьство – жіночість

жестовѣ – впертий

жешти – палити

животѣ – життя

животѣнѣ – життєвий

жилиште – житло

житєлинѣ – житель

житѣнница – склад, стодола

жладѣва – покарання; штраф

жрьдъ – палиця
жрътва – жертва
жрѣти – приносити жертву
жоупиште – могила, гробниця
жьзлъ – палиця, посох, прут
жаждати – відчувати спрагу
жало – жало
жатва – жнива

С

свнздати – свистіти
слоба – злість
слодѣн – злочинець
слострадади – терпіти муки
смїн – левіафан, кит, змії
сѣло, сѣльнѣ – дуже, занадто
до сѣла – до краю

З

забѣвєнїк – забуття
завнда – заздрість
завндѣлнвѣ – заздрісний
завѣтѣ – заповіт
зажешти – запалити
зادن – ззаду
задѣти – заставляти, накладати
зазьрѣти, зазнрати – осуджувати
занмѣ – позичка
заклати – приносити в жертву, колоти тварин
закленѣти – замикати, зачиняти
законѣннїкѣ – священик
залазѣ – небезпека
замькнѣти – зачиняти
занє – тому що, бо
заповѣдѣ – доручення, наказ, заповідь
запоустѣннїк – спустошення, запустіння
запати – заважати, ставити сіті, спіймати в пастку
застогати – заважати, надокучати, мучити
застоупити – захищати, допомагати
засѣдннїкѣ – наклепник, обмовник
заѣти – зайняти
звьшти – дзвеніти, гавкати
земьскѣ – земний

зизаник – бур'ян, трава
зинжти – розкрити рот
златникъ, златница – золота монета
злачьнъ – зелений, свіжий
змрна – пахуче масло
знаємъ – відомий, знайомий
знаменати – позначати, вказувати
знамение – знак, вказівка
зрно – зерно
зрьцало – люстро, дзеркало
зълъ – велика пристрасть, порок, злий
зъдати – будувати
зѣло – дуже, надто
зѣница – зіниця
завнжти – рости, сходити

И, и

нво – бо
нгемонъ – римський начальник, правитель області
нго – ярмо
нгоуменъ – настоятель монастиря, ігумен
ндолъ – ідол, статуя язичницького бога
икреи – священник
икрарухъ – архієрей
нждити – витратити
нждитиє, нжитиє – витрати
нже – котрий, який
нзборъ – вибір
нзвыти – звільнитися від чогось
нзбрати – вибирати
нзвытиє – вихід, уникнення
нзволениє – воля, бажання, вибір
нзити – вийти
нздрѣшениє – відпущення гріхів
нзмьждати – знесилювати, виснажувати
нзраднъ – особливий, неординарний
нзати – вибирати, виривати, звільняти
нкона – образ, ікона
нмати – брати
нмьже – тому що, оскільки
ннако – по-іншому
ннѣгда, нногда – колись, одного разу

инногдож – разом, в той же час, раптом
иннодоушьно – з бажанням
иннокость – чужа країна
иннокъ – чернець, монах
иннорѣчьнѣ – натякати, непрямомовити
инностань – постійно
инночадь – єдинородний
инъ – 1) інший; 2) один; 3) один з; якийсь
инъде – в якомусь місці
инъде – в іншому місці
инпостась – особа, істота
инсконн – з самого початку
инсконьнъ – з початку існування
инсповѣдь – сповідь
инстовъ – істинний, справжній, вірний
инштадик – породження

К, к

кадити, каждж – запалювати, кадити
каженикъ – євнух
казаник – виховання, навчання, переконання
камо – куди
канонъ – церковне правило, канон
капиште – язичницький храм
капъ – образ, зображення
карвана – церковна скринька
келига – келія, кімната монаха
кентоурнонъ – командир загону в 100 чол., сотник
кивотъ, ковъчегъ – ковчег
клада – колода
кладязь – колодязь
класъ – колос
клеветарь – наклепник
клеврѣтъ – помічник, спільник, товариш
клепати – обмовляти, наговорювати
кларось – нижчі служителі церкви, співці, читальники, місце в церкві для співців
клячатн – стояти на колінах
ковъ – чарування, ворожіння
ковъ – злий намір, підступність
ковчегъ – корабель, ковчег, ящик
кокотъ – півень
колиждо – коли, якщо, скільки

КОЛНКО – скільки
КОЛІКЪ – такий великий, який, котрий
КОЛЪНО – плем'я, покоління
КОЛАДА – коляда
КОНЬ – початок, кінець, межа,
КОНЬЧЪНЬ – нарешті
КОРВАНА – церковна казна
КОТЪОРА – спір, сварка
КРАВНИ – короб
КРАДА – вогнище, вогонь
КРАДОВОДИТИ – викрадати, обманювати, спокушати
КРАЖЪДА, КРАДЪБА – крадіжка
КРАН – кордон, берег, край
КРАТЪ – раз
КРИВЪ – кривий, дурний
КРИНЪ – лінія
КРОВЪ – дах, дім, скарбниця
КРОМЪ – поза, далеко, збоку
КРОМЪШЪНЪ, КРОМЪЦЪНЪ – зовнішній
КРЪМА – корма човна, корабля
КРЪМИЛО – руль, весло
КРЪМЧНИ – рульовий
КРЪЧНИ – коваль
КРЪПЪ, КРЪПЪКЪ – міцний
КОУСТОДИГА – охорона, караул
КЪЗНЬ – хитрість, злий намір
КЪНИГА – літера, письмо
КЪНИГЪЧНИ – книжник
КЖПИНА – терновий кущ
КЖПЪЛЬ – місце для купання
КЖЦА – намет, землянка, хижа
Л, л
ЛАДНИ, АЛЪДНИ – човен
ЛАКАТИ, АЛКАТИ – жадати
ЛАКОМСТВО – жадібність
ЛАКЪТЬ – лікоть
ЛАННТА – щока
ЛЕГЕОНЪ – військовий загін з 6000 воїнів
ЛЕПТА – грец. найменша мідна монета
ЛЕШТИ – лягти
ЛНВАНЪ – ладан

ликостоганик – хор
лики – танці, гуляння
литургига – богослужіння
лихва – прибуток, процент
лихотъкъ – достаток
лихъ – надмірний, поганий, злий
лишати сѧ – потерпати, злидарювати
ловъзати – цілувати
ловъ, ловитва – полювання
ложе – ложе, постіль, місце відпочинку
лозынь – виноградний
локва – сильний дощ
лоно, на лоно – лоно, на коліна
лъзѣ – можна
льнѣнь – лляний
льстити – вводити в оману, дурити
лъсть – обман, спокуса
лѣнь – лінивий
лѣпо – добре
лѣпота – краса, прикраса
лѣпта – грец. дрібна монета
лѣть – можна, треба
не лѣть – неможливо
лѣха – ряд, борозна
лѣчьба – ліки, лікування
люводѣн – розпусник
люводѣнца – розпусниця
любы – любов
лютъ – жорстокий, злий
лжка – хитрість, лукавство
лжкавын – диявол, лукавий
лжкавынъ – поганий, злий, підступний
лжчити – розлучити, відділити
М, м
мало – мало часу; по малѣ – незабаром, ненадовго
маломоштъ – бідняк, злидар
мамона – багатство
маститъ – масний
межда – межа
милостивъ – співчутливий
милостынн – милість, милосердя, дар

млѣтъ – вартий співчуття, дорогий, милий
мирѣтъ – 1) мир; 2) світ
мирѣнѣтъ – світський
мнса – таріль, чаша
младѣтъ – молодий
млѣва – шум, галас
млѣвнѣти – галасувати, непокоїтися
млѣннн – блискавка
млѣчатн – мовчати
млѣко – молоко
млѣти – молоти
мннхѣтъ – монах
мнншнца – монахиня
молохѣтъ – язичницький бог
мошьна – гаманець, сумка
мошьнѣннѣкъ – пройдисвіт, шахрай
моштн – 1) могти, бути в змозі, бути здоровим; 2) мощі
мразѣтъ – мороз
мракѣтъ – морок, темрява
мрѣзнѣти – мерзнути
мрѣзѣкъ – гидкий
мрѣкнѣти – меркнути
мрѣтвѣтъ – мертвий
мрѣти – помирати
моудити – баритися, зволікати
моуринѣтъ – ефіоп
мѣногочѣстѣнѣтъ – дорогоцінний
мѣножицѣѣ – багато разів, часто
мѣхѣтъ – мох
мѣшнца – комар, мошва
мытарѣ – збирач податків
мыто – податок
мытѣннца – митниця, місце для збирання податків
мѣзда – гроші, платня, вигода
мѣгнѣти – кліпнути, блимнути
мѣннн – менший, молодший
мѣнитн са – зменшуватися
мѣнѣти – думати, гадати
мѣстити – мститися, карати, захищатися
мѣсть – покарання, помста
мѣша – обідня

мъчѣтъ – примара
мѣзнь – молодший, менший
мѣзинець – мізинець
мѣрило – ваги
міро – міро (речовина з благородних складників)
мірожханьнѣ – той, хто пахне мірою
мѣжатица – заміжня жінка
макѣкъ – м'який
макѣнжти – м'якнути

Н, н

набѣдѣти – спостерігати, зберігати
наваждати – говорити з кимось, наговорювати
наважденик – наклеп, обмова
наглашати – проголошувати
нагъ – голий
надѣгати сѧ – сподіватися, довіряти
назирати – спостерігати, назирати, слідкувати
назнаменованик – позначення
наимникъ – наймит
нантнѣ – пришестья
наказати – виховувати, наставляти, навчати
намѣстѣнникъ – намісник, заступник
напастъ – спокуса
нареченик – назва
нарочитъ – відомий, певний
наслѣдьникъ – спадкоємець
насѣштѣнѣ – насущний
начало – початок
недѣгъ – хвороба, недуга
неимжшти – убогий
неистлѣннѣ – нетлінний, безсмертний
неистовъ – шалений, скажений
нелѣпъ – непристойний
немоштъ – неміч, безсилля
неплоды – безплідна
непригазнь – диявол, зло, ворожнеча
нетѣлѣнник – вічність, безсмертя
низвершти – знищити, повалити
никнжти – проростати
ніколи, ніколиже – ніколи
ници, ниць – ниць, вниз

НИШТЬ – жебрак

НОГЪТЬ – ніготь

НѢСТЬ – нема

О, о

ОБАВИТИ – показувати, з'ясовувати

ОВАЧЕ – але, однак

ИЗОБИЛИК – достаток, багатство

ОВИЛЬ, ОВИЛЬНЪ – пишний, багатий, численний

ОБИТЕЛЬ – житло, оселя

ОБЛАКЪ – хмара

ОБЛАСТЬ – 1) влада, можливість, повноваження; 2) область, округа

ОБЛАЧЕНИК – одяг

ОБЛЄШТИ – оточити

ОБЛИЧЕНИК – викриття, звинувачення

ОБЛОБЫЗАТИ – цілувати багато разів

ОБЛЪГАТИ – оббрехати, обдурити

ОБЛѢШТИ – одягати

ОБОНАНИК – запах

ОБОУДОУ – з обох боків

ОБРАЗЪ – рід, вид

ОБРАТИТИ СЯ – повернутися, відвернутися

ОБРЪТНИТИ – примушувати мовчати, приборкати

ОБРѢСТИ – знайти

ОВЪШТЬНИКЪ – учасник, спільник

ОБѢТЪ – прохання, бажання

ОВАМО – в інше місце

ОВОГДА – інколи

ОВЪ – той, цей

ОВЪНЪ – баран

ОВЪНЬ – баранячий

ОВЬСЪ – овес

ОГНИЛО, ОГНИШТЕ – жаровня, вогнище

ОГНЬ – вогонь, пропасниця, жар

ОГЛАШАТИ – наставляти, вчити

ОГРАСТИ – обходити

ОДЕСНОЮ – праворуч, по праву руку

ОДОЛѢТИ – пересилити

ОДРЪ – ліжка, ложе, ноші

ОДРЪЖАНІЄ – володіння

ОДРЪЖАТИ – оточувати, мати в собі

ОДѢГАНИК – одяг

озъловити – робити зло, шкодити
окаганъ – нещасний
окръсть – навколо, біля, навкруги
олеи, клеи – масло
онако – так
онамо – там
онъ – той
онъгда – у той час
онждоу – туди
опаки – назад
оплотъ – огорожа, тин
опона – завіса
орало – плуг
орати – орати
орьль – орел
оръжник – зброя
осанна – слава! спаси! врятуй!
оскъдити, оскъждаж – збідніти, ослабнути
особѣ – окремо
особьнѣ – самотньо, відлюдно
осъпа – віспа
острогъ – частокіл, загострений кілок
осѣненик – тіль, покров, прикриття
осъзати – доторкнутися, помацати
оскъдити – звинуватити, засудити
отан – таємно
отъвѣштати – відповідати, говорити
отроковнца – дівчина
отрокъ – хлопчик
отроча – дитя, немовля
отъданнє – прощення, закінчення
отъмьщеник – відплата, відшкодування
отънждь – цілковито, абсолютно
отърада – відпочинок, втіха, заспокоєння
отърешти – відповісти, відмовитися
отъшьльць – пустельник, самітник
отъць – батько
ооубожати – збідніти
очрънати – ослабляти, засмучувати
очютити – пізнавати
ошоуюю – ліворуч, по ліву руку

П, п

пагоуба – пагуба, згуба, зло
пакость – неприємність, тягар
паки – знову
панихда – панахида
паства – отара овець
пастырь – пастух, духовна особа
патрнархъ – родоначальник
паче – більше, краще
пеклъ – смола, пекло
печаль – турбота, справа
пеци сѧ – турбуватися, печалитися, журитися
писмаѧ – літера
плавалиште – корабель
плащаница – полотно, покривало
плѣть – м'ясо, тіло, плоть
поганъ – язичницький
погретн – поховати
погыбати – нищити, губити
подагати – давати можливість
подлъгъ – вздовж
подоба – подоба, подібність
подобьнъ – зручний, відповідний
подроугъ – товариш, близька людина
подроужіє – товариш, близька людина, дружина, чоловік
пожрѣти – принести в жертву
поздѣ – пізно
позорнште, позоръ – видовище, зборище
понстинѣ – насправді
покоръ – покірність, сумирність
покровъ – покрівля, дах
покоусити – випробувати
полагати – класти
полъ – сторона, берег
польма – навіл
польса – користь
помазаніє – масло, мазь
поманжти – згадати, пригадати
понѣ – хоча б
понѣвнца – саван, шматок тканини
попърати – знехтувати, потоптати

порокъ – вада, хиба
порфира – пурпуровий дорогий одяг
послоушаник – слух
пооученик – порада, пересторога
почьсть – шана
поѡти – взяти
прагъ – поріг
приалъчьнъ – голодний
прииждити – перевитратити
приключан – випадок, пригода
прилежаніє – пильність, догляд
прилежати – турбуватися, старатися
прилѣпити сѡ – приєднатися, мати щось спільне
приицати – нахилитися, заглядати
прискрѣбьнъ – дуже сумний
присьно – завжди, постійно
присьносѡштъ – вічний
приснъ – рідня
приснъ – ближній, особливий, щирий
присѡга – клятва
притворъ – галерея, критий хід
притѣча – притча
притѡжаніє – майно, володіння
причастіє – участь у чомусь
причастити – зробити когось спільником, залучити до чогось
причастьникъ – спільник, співучасник
пригати – любити, сприяти
прорешти – пророкувати, передбачати
пророкъ – пророк
просвора – просфира
просвѣштєніє – освітлення
прослоутіє – прославлення
простъ – простий, прямий, чистий
пространъ – просторий, широкий
противленіє – непокора
прочни – наступний
пръвъ – перший
пръвѣк – раніше, спершу, колись
прьстъ – порох, земля, плоть, палець
прьсь – груди
прѣдѣлъ – межа

прѣдати – зрадити
 прѣзоривъ – гордий, хвалькуватий
 прѣзорьство – гордість, бундючність, пихатість
 прѣподобіє – святість
 прѣподобьнъ – святий
 прѣстѣжити – проходити мимо
 прѣтити – суперечити
 прѣслица – веретено
 псалтырь – псалтир, книга псалмів
 поушта, поустыни – пустеля
 пѣта, пѣтица – пташка
 пѣтьнѣць – пташеня
 пѣнь – пенюк
 пѣрати, пѣрж – летіти, лечу
 пѣрьць – прохач у справі
 пѣшено – борошно
 пѣназь – дрібна монета
 пѣнажьникъ – міняйло, лихвар
 пѣстовати – виховувати
 пѣстоунъ – вихователь
 пѣсъкъ – пісок
 пѣто – пута, кайдани
 пѣдь – п'ядь
 пѣта – п'ята
 пѣти – розтягувати
Р, р
 раба, рабыни – рабня, невільниця
 равъви, равви – рабин, учитель
 радити – піклуватися про когось
 разбон – убивство, кровопролиття
 раздрѣшеник – відпущення гріхів
 рака – гробниця, труна
 рало – рало
 рамо – плече
 раскошь – розкіш
 распѣтиє – вулиця
 расточити – витратити
 расоудити – розбирати, судити, обговорювати
 ратитисѧ – ворогувати, воювати
 рать – війна
 раченик – любов, пожадливість

рачнтель – прихильник
рачнтн – любити, піклуватися, дбати
ректъше – тобто
ретъ – пильність, запал
рештн – сказати, говорити
риза – верхній одяг
ризьница – місце, де зберігається одяг
ринжти – посилати, прагнути, намагатися
риторъ – оратор, промовець
рогъ – сила
рожьць – стручок ріжків
ротъ – клятва, присяга
ротити сѧ – клястися, божитися
роуно – шерсть
ръжда – іржа
ръпътъ – гомін, нарікання
рѣдъкъ – рідкий
рѣснота – істина
рѣснотивьнъ – істинний, ясний, дійсний
рѣбъ – шмат дерева
ржгъ – лайка, сварка
рдъ – лад, порядок
рѧса – одяг монахів
С, с
садъ – дерево, рослина
садовнѣ – дерева, сад
сажень – одиниця довжини
сажда – сажа
свара – лайка, сварка
сваритн – лаяти
сватъба – весілля
свекры – свекруха
свѣрѣпъ – жорстокий, лютий
свѣтило – світильник, джерело світла
свѣтильникъ – смолоскип
свѣтоносець – ранкова зоря
свѣшта – свічка
свѣтъ – святий
седмица – тиждень
сеици – зараз, тепер
селикъ – такий, такий великий

СЕЛО – поле, село
СЕЛЬНЪ – польовий
СЕРАФИМЪ – серафим
СИЛА – сила, доблесть
СИНКЛИТЪ – синкліт, верховний уряд
СИРЪ – осиротілий
СИЦЬ – такий
СКАРАДЪ – брудний, поганий
СКВАРЪ – жар, вогонь
СКВЕРНА – нечисть, погань
СКНИИГА – намет, шатро
СКОРА – шкіра
СКОТЪ – домашня худоба
СКРАМЪ – жир
СКРИНИЦА – ящик, скриня
СКРИЖАЛЬ – дошка з письменами
СКЖДЪ – бідний
СЛАНА – мороз, ожеледиця
СЛОВИТИ – говорити, називати
СЛОТА – погана погода, моква
СЛОУЖЬБА – рабство; служба, літургія; жертва
СЛЬЗА – сльоза
СМИРЬНА – пахуча смола
СМОКЫ – смоківниця, фігове дерево
СМРЪДЪТИ – смердіти
СМРЪЧА – кедр
СНАВДЪННІЕ – доробок
СНОУТИ, СНОВЖ – снувати, сную
СНЪХА, СНОХА – невістка
СНЪДНО – страва
СНЪДЪ – їжа; корм
СОКАЧНИ – кухар
СОРОКОПОУСТЪ – поминання померлого на 40-й день
СОТОНА – диявол, сатана
СПИРА – військовий загін, третина когорти
СПОДЪ – гурт, коло людей
СПЖДЪ – міра сипучих речовин, посудина
СРЪСТИ – зустріти
СРЪТЕННІЕ – зустріч
СРЪШТЬ – напад; зараза, інфекція
СТВОЛНІЕ – кропива

стлѣпъ – колона, башта, оплот
стодола – сарай, стодола
стопа – слід
страдьба – подвиг
страсть – нещастя, страждання, мука
стратигъ – полководець, воєначальник
стрижьникъ – духовна особа
стрижьници – духівництво
стришти – стригти
стрѣпъ – рана, струп
стрѣшти – стерегти
стоуденьць – джерело, криниця
стоудъ – сором
стыгна – широка вулиця
стыза – стезя, стежка
стынь – тінь
соухъ – сухий
соукта – марнота, обман
сѣблазнъ – спокуса, помилка
сѣблюсти – зберегти, дотриматися
сѣвориште – збори, зборище, синагога
сѣвлѣшти, сѣвлачити – роздягати, знімати
сѣврѣшати – здійснити, виконати
сѣвѣдѣтель – очевидець, свідок
сѣвѣтъ – порада, нарада, рішення
сѣвазынь – в'язень
сѣказаніє – пояснення
сѣказати – пояснювати, перекладати, тлумачити
сѣкровище – місце, де зберігаються скарби, скарбниця
сѣкровъ – таємне місце
сѣлъ – посол
сѣмѣра – міра, розпорядок монастиря
сѣнабѣдѣти – охороняти, рятувати, зберігати
сѣнніє – сновидіння
сѣнмище – зібрання
сѣнъмъ – зібрання, з'єднання
сѣнѣдь – їжа, харчі
сѣнѣсти – з'їсти
сѣнати – знімати, відділяти
сѣпасъ – порятунок
сѣпона – перепона, перешкода

сърѣбро – срібло
сръпъ – серп
сърѣзати сѧ – сперечатися, бесідувати, розмовляти
сърѣдъ – посудина
сърѣдати, сърѣзати – будувати
сърѣ – тут
сърѣдалиште – місце для сидіння єпископа, престол
сърѣмо – сюди
сърѣнь – тінь, шатро, житло
сърѣднн – суддя
сърѣпръ – супротивник, відповідач на суді
сърѣсърѣдъ – сусід
Т, т
тажде – потім
тан – таємно
талантъ – металеві гроші
татъ – злодій
таче – для чого
творъ – створіння, вигляд, образ
твърдь – твердиня
тектонъ – муляр
теля – теля
тенето – сітка, пастка
тешти – бігти
тиоунъ – управитель
тлѣшти – стукати, бити, товкти
тлѣ, тла – погибель, знищення
тократъ – цим разом, зовсім недавно
толнко – стільки
томити – мучити
точнло – прес для винограду
троутти – годувати
травити – харчуватися
трапѣза – трапеза; стіл; святий престол
тревиште – поганський жертovníк
трефолон, трифологїонъ – церковна книга, де зібрані служби за місяцями
тропаръ – церковна пісня відповідного празника
тръгъ – площа, базар
тръжице – село, поселення, площа, базар
тръжннкъ – торговець
тръпѣти – терпіти, переживати, бути терпеливим

тръхъть – дрібна монета
тржсъ – землетрус
тръниє – терни
тръпѣти – терпіти, витримувати, переживати
трѣва – жертва
трѣвъ – близький, потрібний
трасавица – пропасниця, лихоманка
трѣва – труба, сурма
трждъ – хвороба
тоу – там, тут
тоуждъ – чужий
тоунжде – там же, тут же
тоукъ – жир, сало
тоуне – даремно, марно
тоучьнъ – жирний, товстий
тѣкмо – тільки
тѣчьнъ – рівний
тыць – порожній, даремний, нікчемний
тысѣшта – тисяча
тѣзьнъ – однойменний
тѣлти – псувати, нищити
тѣма – десять тисяч
тѣснота – бідність, біда, напасть
тштѣславїє – марнославство
тшти – убогий
тѣмьница – в'язниця
тажа – суперечка, сварка, вирок
тажати – працювати, обробляти
тажба – судовий процес
тазати – питати, вимагати
тати, тѣнж – рубати, рубаю
тжга – сум, горе
тжча – хмара
тѣпїконъ, тѣпїкъ – церковний устав
тѣронъ – новобранець
ОУ, оу
оу – вже; не оу – ще
не оубо – отже, адже, так, так як
оубогъ – бідний
оубон – вбивство
оуброусъ – хустина

о҃варовати – зберегти
о҃гль – вугілля
о҃говъзити – вродити, збагатити
о҃гъль – куток
о҃давити – давити, тиснути, задушити
о҃дебелѣвати – міцніти
о҃доблати – підкоряти собі, міцніти
о҃добреник – приборкання
о҃добреник норовоу – досконалість, моральна краса
о҃добрити – зробити красивим, поліпшити, вдосконалити
о҃дъ – фаланга руки, частина тіла
о҃жасънъ – лякливий, боязкий
о҃корение – ганьба, неслава
о҃коризна – докір
о҃крон – пелена
о҃кроухъ – шматок (хліба)
о҃лешти – заспокоїтись, стихнути
о҃лоучити – досягти, отримати
о҃льстити – обдурити
о҃маленъ – смиренний
о҃меты – сміття
о҃миленик – смирення, зворушення
о҃не – краще
о҃ность – юність
о҃нълъ – недбалий, недбайливий
о҃ныниє – лінивість, нудьга
о҃пнѣанъ – відгодований
о҃правити – керувати, направляти, приводити до порядку
о҃пѣваннє – надія, впевненість
о҃рокъ – данина, завдання
о҃сердик – старання
о҃спѣти – принести користь
о҃ста – рот, уста
о҃ставити – ставити, встановлювати, утримувати
о҃стъна – губа, вхід
о҃сждити – споряджати покійника
о҃творити – давати лад, влаштовувати
о҃тлнѣти – ховати, сховати
о҃толнѣти – полегшити, усмирити, втамувати
о҃трь – вранці
о҃трьни – завтрашній (день)

оутѣшєннє – гостина, бенкет
оутѣгати – мати можливість, бути в змозі
оуханіє – нюх
оухопити – бити, уражати
оучительство – повчання, настанова
оучрѣдити – гостинно прийняти, пригощати
оушндь – втікач
оуштѣдрити – помилувати

Ф, ф

фарисѣи – фарисей
фелонь – верхня риза священика без рукавів
фіалъ – чаша, піала
фимнамъ – фіміам, ладан, пахощі
финникъ – фінік, фінікова пальма
форъ – данина

Х, х

хавити – губити; ухилятися, уникати
халъга – стіна, паркан, огорожа
хиротоніа – рукоположення в чин єпископа, священика або диякона
хєроувиамъ – хєрувим
хитонъ – хітон, туніка
хитрецъ – артист; ремісник; умілець
хламнда – плащ; мантия
хлѣпати, хлѣвати – жебрати
хлъмъ – горб, могила
хлъби – безодні, отвори
хлъвъ – перегородка
хвотъ – хвіст
ходатан – посередник, заступник
хотъ – коханка, коханець
храбъръ – воїн
храмъ, храмнина – будинок
хранилиште – амулет
хризма – мазь, елей, миро
хюдъ – малий; поганий
хюдооумный – дурний
хюла – наклеп, звинувачення
хюловати – богохульствувати, лаятися, лихословити
хюсаръ – розбійник
хюдогъ – вправний, тямущий
хыла – злість, підступність; лукавство

Ц, ц

царствіне – влада, сила, царство

цвѣсти – цвісти

црькы – церква

цѣлебникъ – лікар

цѣлѣти – лікувати

цѣлованіе – привітання

цѣловати – вітати

цѣлъ – здоровий, непошкоджений, чистий

цѣста – вулиця

цѣта – монета

Ч, ч

часъ – пора, час

часи – церковні богослужіння

чагати – чекати

чезнѣти – затухати, зникати

челѣдинъ – раб, слуга

чертогъ – весільна світлиця, спальня

чесати – чесати, гладити

чета – громада

чисменитъ – числовий

чисма – число

чистѣти, чѣтѣти – шанувати, шаную

чистѣнна – щирість, правдивість

чловѣкъ – людина

чрьвльнъ – червоний

чрьвь – черв'як

чрѣво – живіт, шлунок

чрѣда – череда, черга, порядок

чрѣсла – боки, стегна

чюждати сѣ, чюдѣти сѣ – дивуватися

чрьноризьць – монах

чрьнъ – чорний

чрьньць – чернець

чъсть – знак, прикмета, честь, свято, торжество

чѣдо – дитина

чѣдь – люди

чѣсть – частина, доля

Ш, ш

шаръ – фарба

шеолъ – пекло, підземелля

шестарь – посудина

ШТОУДЪ – норов, бажання
ШТОУЖДЪ – чужинець
ШОУИ – лівий
ШЫГА – шия
ШАТАНИКЪ – хвилювання, сміливість
ШАТАТИ СЛ – підніматися, хвилюватися, обурюватися
ШЬСТВИК – похід, процесія
Ю, ю
ЮЖИКЪ – близький родич
ЮЖЬСКЪ – південний
ЮНЬЦЬ – теля
ЮНОША – юнак
ЮРОДИВЪ – божевільний, юродивий
ЮТРО – ранок
ГА, га
ГавѢ – явно, неприховано
ГАГОДНИЦНА – дика смоківниця (дерево)
Гадъ – отрута, трунок
Гадъ – їжа; **Гастн** – їсти
Гадьца – ненажера
Газвинна – нора, лігво звіра
Гак – як, коли, щоб, що
Гам – куди; **Гам** **Колнждо** – куди б не
Гарнна – вовна
Гаростъ – гнів
Гаръ – сердитий
Гастне – пожива, страва
А, а
Адро – швидко, скоро
АдѢ – близько до чогось, при чомусь
Аза – хвороба, рана
Азыкъ – язик, рід, плем'я
Ати сл – братися, триматися
Ати – взяти
Атро – печінка
Атры – жінка чоловікового брата
Атьникъ – в'язень
Ж
Жгль – кут
Жгль – вугілля
Жда – вудка

ѠДОЛЪ – долина, балка,
ѠДОУ – де
ѠЖЕ – мотузка, канат
ѠЖИКА – родич
ѠЗА – кайдани, пута
ѠЗНИШТЕ – в'язниця
ѠЗЪКЪ – вузький
ѠРОДЪ – юродивий
ѠТРОБА – живіт
ѠТРЬДОУ – зсередини
ѠХАТИ – пахтіти, пахнути
ѠТРЬ – всередині
ѠТРЬНЬ, ВЪНѠТРЬНЬ – внутрішній
Ѡ
ѠПОКРИТЪ – лицемір
ѠПОСТАСЬ – предмет, особа, істота
ѠССИПЪ – іссоп, рослина, яку використовували для кроплення

Кирилиця та глаголиця X–XI ст.

Назва букв	Кирилиця	Глаголиця	Звукове значення букву стар. слов. мові IX–XI ст.	Звукове значення букву церк.-слов. мові XII–XVII ст.	Цифрове значення букв
азъ	А а	Ⲁ ⲁ	[а]	[а]	1
боукы	Б б	Ⲃ ⲃ	[б]	[б]	
вѣди	В в	Ⲅ ⲅ	[в]	[в]	2
глаголи	Г г	Ⲇ ⲇ	[г]	[г]	3
добро	Д д	Ⲉ ⲉ	[д]	[д]	4
ієсть	Є є	Ⲋ ⲋ	[е]	[е]	5
живѣте	Ж ж	Ⲍ ⲍ	[ж']	[ж']	
зѣло	З з	Ⲏ ⲏ	[д'з']	[з]	6
земля	З з	Ⲑ ⲑ	[з]	[з]	7
нжен	И и	Ⲓ ⲓ	[і]	[і]	8
нже	І і	Ⲕ ⲕ	[і]	[і]	10
(г'єрвь)	Ѓ	ⲍ Ⲏ	[г']	[г']	
како	К к	Ⲑ ⲑ	[к]	[к]	20
люднє	Л л	Ⲓ ⲓ	[л]	[л]	30
мыслете	М м	Ⲕ ⲕ	[м]	[м]	40
нашь	Н н	Ⲑ ⲑ	[н]	[н]	50
онъ	О о	Ⲓ ⲓ	[о]	[о]	70
покон	П п	Ⲑ ⲑ	[п]	[п]	80
рьци	Р р	Ⲃ ⲃ	[р]	[р]	100
слово	С с	Ⲅ ⲅ	[с]	[с]	200
твердо	Т т	Ⲇ ⲇ	[т]	[т]	300
оукъ	У у	Ⲉ ⲉ	[у]	[у]	400

Кирилиця та глаголиця X–XI ст.

Назва букв	Кирилиця	Глаголиця	Звукове значення букв у стар. слов. мові IX–XI ст.	Звукове значення букв у церк.-слов. мові XII–XVII ст.	Цифрове значення букв
фрътъ	Ф ф	ⱱ Ⱳ	[ф]	[ф]	500
хѣръ	Х х	Ɑ Ɱ	[х]	[х]	600
отъ	О о	Ɀ Ȿ	[о]	[о]	800
ци	Ц ц	Ɀ Ȿ	[ц']	[ц]	900
чръвь	У у	Ɀ Ȿ	[ч']	[ч]	90
ша	Ш ш	Ɀ Ȿ	[ш']	[ш]	
шта	Щ щ	Ɀ Ȿ	[ш'т']	[шч]	
єръ	Ъ ъ	Ɀ Ȿ	[ö]	[ö]	
єры	Ы ы	Ɀ Ȿ	[и]	[и]	
єрь	Ь ь	Ɀ Ȿ	[ë]	[ë]	
гать	Ѣ ѣ	Ɀ Ȿ	[ä]	[ie, i]	
(ю)	Ю ю	Ɀ Ȿ	[’у, ју]	[ју]	
(а йотоване)	Ѧ ѧ		[’а, ја]	[ја]	
(е йотоване)	Ѩ ѩ		[’е, је]	[је]	
юс малий	Ѫ ѫ	Ɀ Ȿ	[e ^h], [ја]	[ја]	900
юс малий йотований	Ѭ ѭ	Ɀ Ȿ	[jə ^h], [ја]	[ја]	
юс великий	Ѯ ѯ	Ɀ Ȿ	[o ^h], [у]	[у]	
юс великий йотований	Ѱ ѱ	Ɀ Ȿ	[jo ^h], [ју]	[ју]	
кси	Ѳ ѳ		[к̂с]	[к̂с]	60
пси	Ѵ ѵ		[п̂с]	[п̂с]	700
фита	Ѷ ѷ		[ф]	[ф]	9
ижица	Ѹ ѹ		[і, в]	[і, в]	
отъ	Ѻ		[от̂]	[от̂]	

Візантійський унціал IX-X ст.	Літери кирилиці X-XI ст.	Звукове значення	Візантійський унціал IX-X ст.	Літери кирилиці X-XI ст.	Звукове значення
Α	Α	[a]	Ω	Ω	[o]
Β	Β	[b]	—	ϸ	[ц']
Γ	Γ	[v]	—	Ϲ	[ч']
Δ	Δ	[r]	—	Ϻ	[ш']
Ε	Ε	[д]	—	ϻ	[ш'т']
—	Ζ, ζ	[e]	—	ϼ	[ъ]
—	Ζ, ζ	[ж']	—	Ы, ЫН	[ы]
Ζ	Ζ	[д'з']	—	Ь	[ь]
Η	Η	[з]	—	Ѣ	[æ]
—	Θ	[и]	—	Ю	['y], [ju]
—	Ι	[и]	—	Ѡ	['a], [ja]
—	Κ	[г']	—	Ѣ	['e], [je]
Κ	Κ	[к]	—	Ѥ	[e]
Λ	Λ	[л]	—	Ѧ	['e], [je]
Μ	Μ	[м]	—	Ѩ	[q]
Ν	Ν	[н]	—	Ѫ	['q], [jq]
Ο	Ο	[o]	—	Ϻ	[кс]
Π	Π	[p]	—	ϻ	[пс]
Ρ	Ρ	[р]	—	ϼ	[ф]
Σ	Σ	[с]	—	Ͻ	[и], [в]
Τ	Τ	[т]	—	Ͽ	
Υ, Ϛ	Υ, Ϛ	[у]	—	Ͼ	
Φ	Φ	[ф]	—	Ͽ	
Χ	Χ	[x]	—	Ͽ	

Зміст

Передмова	3
1. Вступ.....	5
1.1. Давні свідчення про слов'ян	5
1.2. Періодизація розвитку церковнослов'янської мови	8
1.3. Типи письма	12
1.4. Докирилична (протокирилична) писемність слов'ян	20
1.5. Історичні передумови створення слов'янської азбуки	23
1.6. Слов'янські азбуки: глаголиця і кирилиця	26
2. Старослов'янські пам'ятки	30
2.1. Класифікація старослов'янських пам'яток	30
2.2. Глаголичні пам'ятки	31
2.3. Кириличні пам'ятки.....	34
2.4. Слов'янські пам'ятки, написані латинню.....	37
2.5. Влесова книга.....	37
2.6. Пересопницьке Євангеліє	41
2.7. Острозька Біблія.....	43
3. Переклади Святого Письма.....	45
3.1. Слов'янські переклади Біблії.....	45
3.2. Руська Біблія.....	46
3.3. Українські переклади	46
3.4. Біблія Куліша	47
3.5. Біблія Бачинського та ін.	47
3.6. Новий переклад – Римська Біблія	48
4. Історія книгодрукування у слов'ян	49
5. Історія вивчення церковнослов'янської мови	62
6. Діакритичні знаки	65
7. Знаки наголосу	66
8. Розділові знаки	66
9. Фонетика	67
9.1. Голосні старослов'янської мови	67
9.2. Фонетична структура слова	69
9.3. Звукові процеси, зумовлені дією відкритого складу	69
9.4. Голосні на початку слова	70
9.5. Приголосні старослов'янської мови	71
9.6. Складотворчі приголосні р, л.	72
9.7. Зміна приголосних у сполученні з <i>j</i>	72

9.8. Звукова система церковнослов'янської мови	74
9.9. Голосні церковнослов'янської мови.....	74
10. Лексика старослов'янських	
та церковнослов'янських пам'яток	75
11. Морфологія.....	79
11.1. Іменник	79
11.1.1. Відмінювання іменників	
у церковнослов'янській мові	80
11.1.2. Зразки відмінювання іменників першої відміни.....	81
11.1.3. Особливості відмінювання іменників	
першої відміни	81
11.1.4. Зразки відмінювання іменників другої відміни.....	82
11.1.5. Особливості відмінювання іменників	
другої відміни	84
11.1.6. Зразки відмінювання іменників	
третьої відміни.....	85
11.1.7. Зразки відмінювання іменників	
четвертої відміни	86
11.1.8. Особливості відмінювання іменників	
четвертої відміни	88
11.2. Займенник	88
11.2.1. Відмінювання займенників.....	89
11.2.2. Зразки відмінювання особових і зворотного	
займенників	89
11.2.3. Зразки відмінювання родових займенників	90
11.3. Прикметник	92
11.3.1. Відмінювання коротких прикметників	92
11.3.2. Відмінювання повних прикметників	94
11.3.3. Відмінювання прикметників	
з основою на шиплячий	96
11.3.4. Ступені порівняння прикметників	96
11.3.5. Відмінювання прикметників вищого ступеня	98
11.4. Числівник	99
11.4.1. Відмінювання простих кількісних числівників	100
11.4.2. Відмінювання складних числівників	102
11.5. Дієслово	103
11.5.1. Класи дієслів	103
11.5.2. Теперішній час	104

11.5.3. Зразки дієвідмінювання дієслів у теперішньому часі	104
11.5.4. Майбутній час	105
11.5.5. Минулий час	106
11.5.6. Наказовий спосіб	108
11.5.7. Умовний спосіб	109
11.6. Дієприкметник	109
11.6.1. Активні дієприкметники теперішнього часу	109
11.6.2. Активні дієприкметники минулого часу	110
11.6.3. Пасивні дієприкметники теперішнього часу.....	110
11.6.4. Пасивні дієприкметники минулого часу	110
11.7. Прислівник.....	111
11.8. Службові частини мови.....	111
12. Синтаксис.	113
12.1. Класифікація речень	114
Термінологічний лінгвістичний словник.....	116
Слова під титлом	122
Бібліографія	125
Додатки	130
Тексти для читання	130
Таблиці	202
Словник найуживаніших церковнослов'янських слів	216

Навчальне видання

**Мельник Ярослав ???
Лазарович Ольга ???**

Церковнослов'янська мова

Навчально-методичний посібник

Головний редактор М. П. Лесюк.
Рецензенти: Н. Д. Бабич,
 Д. С. Іщенко,
 М. В. Скаб.

Верстка І. Я. Третяка
Коректор І. С. Шалкітене

Підп. до друку 22.11.2016. Формат 60x84/16.
Папір офс. Друк офсетний. Гарн. Times New Roman.
Умовн. др. арк. 14,82. Наклад 300 прим.

Видавець та виготівник «Симфонія форте».
76019, м. Івано-Франківськ, вул. Крайківського, 2.
Тел. (0342) 77-98-92

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців та виготівників видавничої продукції: серія ДК № 3312 від 12.11.2008 р.